J. KOSMINSKI

KESKAEG

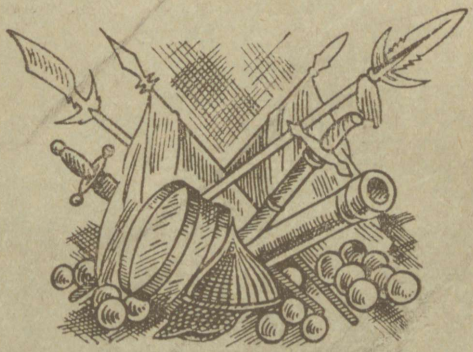

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS

A-18459

2/8073

A-18459

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

J. KOSMINSKI

KESKAEG

ARHIIVKOGU

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1950

Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt kinnitatud.

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
8073

ARHIIVKOGU

ESIMENE JAGU.

VARAJANE KESKAEG.

I peatükk.

Lääne-Rooma keisririik ja barbarid.

Lääne-Rooma keisririik langes V sajandi lõpul. Rooma orjapidamisühiskonna hävitasid orjade ning koloonide revolutsiooniline liikumine ja barbarite maadevallutused. Nõnda lõppes suur periood inimkonna ajaloos — vanaaeg — ja algas teine — keskaeg. Seda perioodi nimetatakse keskajaks sellepärast, et ta asub vanaaja ja uusaja vahel. Keskajal kehtis mitte orjapidamiskord nagu vanaajal, vaid feodaalne kord.

§ 1. Barbarite ühiskondlik kord.

Rooma keisririigist põhja ja ida pool, Kesk- ja Ida-Euroopas elas hulk sõltumatuid suguharusid. Lääne-Rooma keisririigi lähimaiks naabreiks olid germaanlaste suguharud. Kaugemal idas elasid slaavlased, leedulased ja soomlased. Avarais steppides, mis ulatusid Aasia sügavusest läbi Musta mere põhjaranniku kuni Doonau keskjooksuni, liikusid koos oma karjadega ühest kohast teise loendamatud rändsuguharud.

Germaanlaste ühiskondlikku korda kirjeldab kuulus rooma ajaloolane Tacitus, kes kirjutas I sajandi lõpul meie ajaarvamise järgi. Germaanlased tegelesid põlluharimise, karjakasvatuse ja küttimisega. Nende ühiskondlik kord oli ikka veel üsna lähedane ürgkogukondlikule korrale. Nad asusid sugukonniti koos, kusjuures iga külakonna elanikud kuulusid tavaliselt ühte sugukonda ja seisid sugukonna vanemate valitsuse all. Küla ühes temale kuuluva maaga moodustas k o g u k o n n a. Suurem osa maast — karjamaad loomadele ja metsad küttimiseks — oli kogu külakonnal ühiselt kasutada. Kuid põllumaa oli üksikute perekondade vahel ära jaotatud.

Suurem osa rahvastikust koosnes vabadest suguharuliikmetest. Neid peeti võrdseiks ja nad kasutasid ühesuguseid õigusi. Kuid barbaritel hakkas juba tekkima sugukondlik ja sõjaväeline ülemkiht. Ülemkihi käes oli rohkem põllumaad, suurem arv kariloomi. Nad omasid ka sõjavangidest orje. Rooma kirjanikud jutustavad, et barbarid kohtlesid oma orje palju pehmemalt kui roomlased. Isegi barbarite ülemkihi liikmed elasid lihtsat külaelu; neile olid võõrad rikaste roomlaste toredus ja tujud ning seepärast ei ekspluateerinud nad oma orje nii julmalt kui roomlased. Barbarite orjadel olid omad hurtsikud, oma majapidamine; nad maksid oma isandaile renti vilja, väiksemate kariloomade ja kangaste näol.

Linnu barbaritel ei olnud. Neil oli aga muldvalli ja taraga kaitstud kindlustatud kohti; vaenlase kallaletungi puhul varjasid nad seal oma perekondi ja vara.

Sõjaasjandus. Barbaritel tuli alatasa sõdida; sõjameesteks olid kõik suguharu täisealised mehed. Sõda tekkis naabersuguharude vahel maade pärast või naabri kariloomade äraajamise pärast. Neil barbarite suguharudel, kes elasid Rooma piiride läheduses, tuli end kaitsta roomlaste vastu, kes püüdsid anastada barbarite maid ja muuta barbareid

oma orjadeks. Omalt poolt tungisid ka barbarid alatasa Rooma keisririigi piiridesse, et vallutada viljakandvat maad asumiseks või paljaks riisuda rikaste roomlaste villasid ja linnu. Rooma kirjanikud jutustavad, et barbaritele ei meeldinud higiga hankida seda, mida võis verega saavutada. Roomlastelt lootsid nad saada seda, mida nad ise ei osanud toota: kalleid majariistu, ilusaid kangaid, häid relvi.

Ülikad barbarid koondasid enda ümber sõjalisi kaaskondi. Sõjamehed elasid oma juhi õukonnas, said temalt riietuse ja relvastuse, jagasid koos temaga sõjasaaki, võtsid osa tema pidulauast. Juhi ja tema kaaskonna vahel kujunes tugev side. Kui juht lahingus tapeti, pidid kaaskonna liikmed kas vaenlasele kätte maksma või hukkuma üheskoos juhiga. Kaaskondlased olid alati valmis röövretkedeks, mis tõotasid head sõjasaaki. Sõjasaak rikastas nii juhti kui ka tema kaaskondlasi ja tõstis neid kõrgemale vabadest lihtinimestest.

Relvadena tarvitasid barbarid kerget viskoda ja kilpi. Ainult ülikatel olid mõõgad, kiivrid ja soomusrüüd. Ülikad ja nende kaaskondlased läksid lahingusse ratsa, lihtsõdurid — jalgsi. Lahingus ümbritsesid kaaskondlased oma juhti, lihtsõdurid võitlesid kõrvuti oma sugukonna liikmetega. Avalikus lahingus suutsid barbarid harva vastu pidada paremini relvastatud ja distsiplineeritud Rooma sõjavägedele. Seepärast hoidusid barbarid tavaliselt suurtest lahingutest ja püüdsid vastast metsadesse või sohu meelitada, kus tal puudus võimalus oma lahingurivi korraldada, ja seal ootamatu rünnakuga hävitasid vaenlase. Et välimus näiks kohutavam, värvisid mõnede germaanlaste suguharude sõdurid oma nägu värvidega, sidusid oma pikad juuksed sõlme pealael, panid peakattena pähe irevil lõugadega metsloomapea.

Rahvakoosolekud. Kõik kogu suguharusse puutuvad tähtsad asjad otsustasid barbarid rahvakoosolekuil. Neile koos-

Barbarite rahvakoosolek.

olekuile kogunesid kõik suguharu täisealised mehed täies relvastuses. Need olid ägedad ja kärarikkad kokkutulekud, kus raske oli korda luua. Ülikad arutasid tavaliselt juba varem omavahel asjad ära ja esinesid rahvakoosolekuil valmis ettepanekutega. Kui sõjamehed nende ettepanekutega nõustusid, siis väljendasid nad oma heakskiitmist relvade täristamisega. Mittenõustumise korral nad tõstsid korratut kisa. Rahvakoosolekul otsustati sõja- ja rahuküsimused, maade jagamine, suhtlemine Roomaga. Neil koosolekuil mõisteti ka kohut nende kuritegude üle, mida barbarid pidasid kõige raskemaks — reetmise ja arguse üle. Äraandjad poodi puude otsa, argpüksid uputati sohu.

Kuningad. Ülikate hulgast valiti kuningad. Valitud kuningas tõsteti pidulikult kilbiga üles. Kuningas oli suguharu sõjaväe pealik. Tema võim oli valitav ja seda ei saadud päriluse teel edasi anda. Kuningas sai suurema osa sõjasaagist, tema kätte kogunes palju maid, kariloomi ja orje, ta võis ülal

pidada suurearvulist kaaskonda. Sõjalisteks suurüritusteks, eriti sõdade puhul Roomaga, ühinesid barbarite suguharud suurteks liitudeks, mille juhiks sai üks kuningatest.

Nii siirdusid barbarid järk-järgult klassieelse, ürgkogukondliku korra juurest klassikorrale. Neil tekkis juba ülemkiht, tekkisid orjad. Kuid ülikad erinesid veel väga vähe lihtvabadest suguharu liikmetest, orje oli vähe ja nende kohustused ei olnud rasked. Barbaritel hakkasid alles tekkima klassid. Seega barbarite ühiskondlik kord erines järsult Rooma keisririigi orjapidamiskorraga klassiühiskonnast. Barbarite ühiskondliku korra aluse moodustasid vabad lihtsõdurid. Engels nimetab barbarite korda «sõjaväeliseks demokraatiaks».

§ 2. Lääne-Rooma keisririigi langemine.

Barbarite kallaletung Rooma keisririigile. Barbarid harisid maad halvasti, ei väetanud teda. Nad kündsid üles uudismaad, kogusid lõikuse, jätsid siis selle maatüki mitmeks aastaks maha ja hakkasid teistel kohtadel uudismaad harima. Seepärast oli neil põlluharimiseks vaja palju maad. Laialdasi maa-alasid vajasid nad ka küttimiseks ja karjakasvatamiseks. Seepärast püüdis iga suguharu oma naabritelt maad ära võtta. Eriti ahvatlesid barbareid Rooma keisririigi viljakad maad. Sõjaväeline ülemkiht koos oma kaaskondadega oli alati valmis sõdima ja riisuma. Jutud rooma linnade rikkusest ja rooma villade luksusest õhutasid barbarite pealikute saagiahnust. Üha sagedamini hakkasid barbarid Rooma keisririigi piire rikkuma. Et riiki nende kallaletungide vastu kaitsta, kindlustasid roomlased piiri Reinil ja Doonaul kindluste, vallide, kraavide ja valvepostide ahelikuga. Aga barbarite sugu-

harudel õnnestus vahel kindlustatud piirijoonest läbi tungida ja roomlastel tuli nendega kestvaid sõdu pidada.

Lääne-Rooma keisririigi langemine. Ühtaegu nõrgestas Rooma keisririiki seestpoolt seal kehtiv orjapidamiskord. Rooma keisririik muutus orjade ja koloonide julma kurnamise ning üliraskete maksude tõttu kõigi töötajate vihaaluseks. Keisririigi eri osades puhkes lakkamatult orjade ja koloonide ülestõuse.

IV sajandi lõpust alates ei suutnud keisririik enam barbarite survele vastu panna. Terved barbarite suguharude liidud, kelle hulgas domineerisid germaanlased, hakkasid üle keisririigi piiride tungima. Sellega ühenduses üritasid rooma orjad ja koloonid ülestõuse, ühinesid barbarite salkadega, avasid neile rooma linnade väravad ja juhtisid neid rikaste mõisadesse, kus võis leida suurt saaki. Orjad ja koloonid nägid barbarites enda päästjaid orjapidajate ekspluateerimise ja maksukoorma rõhumise alt. Barbarite vallutustega kaasusid orjade ja koloonide revolutsioonilised liikumised.

Rooma keisririik jagunes a. 395 Ida- ja Lääne-Rooma riigiks. Lääne-Rooma keisririik kui nõrgem langes V sajandil barbarite saagiks.

Läänegoodid, vandaalid ja frangid laastasid Lääne-Rooma riiki, anastasid laialdasi maa-alasid ja rajasid asemele oma riigid. 476. aastal kukutas barbarite maleva juht Odoaker Lääne-Rooma riigi viimase keisri ja sai ise Itaalia kuningaks. Lääne-Rooma keisririik lakkas olemast. Odoaker aga ei valitsenud kaua. Varsti tungisid Itaaliasse idagoodid. Nende kuningas Theoderich tappis Odoakeri reetlikult pidusöögil ja vallutas tema kuningriigi.

§ 3. Lääne-Euroopa pärast barbarite vallutusi.

Rooma kultuuri purustamine barbarite poolt. Barbarid purustasid ja laastasid Lääne-Rooma keisririigi. Nad riisusid ja purustasid linnu ning rikaste roomlaste mõisu. Läänegoodid vallutasid Alarichi juhtimisel a. 410 Rooma linna ja riisusid kolm päeva keisririigi vana pealinna. Veel kohutavamalt rüüstati Rooma linna a. 455, kui sinna sisse tungisid vandaalid oma kuninga Geiserichi juhtimisel. 14 päeva riisusid vandaalid linna ja viisid kaasa tohutu sõjasaagi. Kohutava mälestuse jätsid hunnide pealiku Attila sõjaretked Rooma riiki; temast kõneldi, et rohi ei kasva seal, kuhu ta hobune oma kabjaga on kord astunud.

Paljud keisririigi linnad olid täiesti paljaks riisutud ja barbarite poolt hävitatud, teisal oli säilinud ainult väike osa linnaelanikest. Barbarite kodumaal ei olnud linnu ja nüüdki hoidusid nad linnadesse asumast. Barbarid hävitasid kirikuid, losse, teatreid, et saada kive oma ehitusteks ja kindlustusteks. Barbarite vallutuste järel meenutasid antiikaja endist hiilgavat kultuuri ainult endis-aja suurejooneliste ehituste varemed ja rooma akväduktide poollõhutud kaared. Aja jooksul lagunesid ja jäid hooletusse suurepärased rooma teed, mis varem ühendasid kõik riigi osad. Neil teedel ei liikunud enam lõppematu reana kaupmeeste kaubakaravanid, ei kihutanud keiserliku posti kiirkäskjalad. Kaubandus peaaegu soikus. Elava liiklusega kaubasadamad seisid tühjadena või muutusid vaeseteks kaluriküladeks.

Ühtaegu linnaelu langusega lakkasid töötamast koolid. Kirjaoskajaid inimesi oli harva leida. Isegi barbarite kuningad olid enamasti kirjaoskamatud. Kui Itaalia vallutajal, idagootide kuningal Theoderichil oli tarvis oma nimi alla kirjutada, siis tõmbas ta värviga üle lauakese, millest olid ta

nime tähed läbi lõigatud. Rooma harituse väheseid riismeid võis leida ainult vaimulikkonnas. Kuid enamik preestreid ja isegi piiskoppe oskas hädavaevalt lugeda ja kirjutada ning suutis vaevu laulda ja pomiseda ladinakeelseid palveid, millest rahvas vähematki aru ei saanud. VI sajandil oli juba raske leida inimesi, kes oskasid õigesti kõnelda ja kirjutada ladina keeles. Lääne-Euroopa suikus mitmeks sajandiks vaimupimedusse.

Muutused Euroopa ühiskondlikus korras. Barbarid anastasid Rooma keisrite ja rikaste maaomanike mõisad ning jagasid need eneste vahel. Lihtsõdurid said maatükid, mis olid küllaldased nende perekondade ülalpidamiseks. Barbarite kuningad ja ülikad said mõisu koos orjade ja koloonidega. Kuningas ja ülikad muutusid suurmaaomanikeks, kes ekspluateerisid orjade ja koloonide tööd. Kuid rooma orjade olukord oli muutunud. Nagu barbarite orjadki, said nad endile maatükid. Nende olukord kujunes võrdlemisi kergemaks. Orjad ja koloonid moodustasid talupoegade-pärisorjade kihi. Pärisorjad olid kohustatud töötama oma isandaile, aga neil olid omad maatükid, oma majapidamine ja osa oma ajast nad töötasid eneste jaoks. Seepärast nad töötasid meelsamini kui orjad, ja nende töö oli viljakam.

Nii muutsid orjade ja koloonide revolutsioon ning barbarite vallutused täiesti teiseks Lääne-Euroopa ühiskondliku korra.

Lääne-Euroopas hakkas kujunema feodaalne kord. Nii nimetatakse säärast ühiskondlikku korda, kus maa ja võim kuulub suurmaaomanikele, töötajate põhimassi aga moodustavad maaga varustatud talupojad, kel puudub isiklik vabadus ja kes peavad töötama oma isanda põllul või andma temale osa oma lõikusest.

Ent feodaalne kord ei muutunud järsku valitsevaks korraks. Lääne-Euroopas tekkis nüüd rohkearvuline vaba talurahvas. See kujunes vabadest lihtbarbaritest, kes olid asunud elama roomlastelt äravõetud maile. Need vabad põlluharijad-sõjamehed töötasid eneste, aga mitte isandate jaoks. Nagu oma kodumaalgi, asusid nad elama kogukondadena.

Töötavate masside olukord paranes veel seetõttu, et orjapidamisriik ühes raskete maksudega oli kokku varisenud. Tema asemel tekkinud barbarite riigid ei tundnud makse. Barbaritel ei olnud palgalisi armeesid, kellele oleks tulnud palka maksta: kõik täisealised vabad mehed olid sõjameesteks ja ilmusid kuninga kutsel sõjakäigule oma varustusega. Barbaritel ei olnud ametnikke, kes said riigikassast ülalpidamise. Ei olnud enam luksuslikku keisrikoda, mis neelas määratu suuri rahasummasid.

Nii sai orjapidamiskorra ajal langusele kaldunud Lääne-Euroopa võimaluse edasiseks majanduslikuks arenguks. Töötavate masside olukord paranes, nende töö muutus viljakamaks, kui oli Rooma keisririigis orjade ja koloonide töö.

Ehkki barbarid purustasid rooma kultuuri, oli Rooma orjapidamisriigi ja orjapidamisele rajatud ekspluateerimise langemine inimeste elus suureks sammuks edu suunas.

Kirik. Ristiusu kirik, millel oli Rooma keisririigis suur jõud, säilitas oma mõju ka pärast barbarite vallutusi. Oma võimu kindlustamiseks võtsid barbarite kuningad ja ülikad vastu ristiusu ning sundisid rahvast nende eeskuju järgima. Ristiusu kirik õpetas rahvale kuulekust ametivõimude ees, kohustas orje ja talupoegi nurisemata töötama isandaile.

Kirikuvalitsuses kuulus juhtiv koht piiskoppidele, kes seisid suurte kirikuringkondade eesotsas. Lääne-Euroo-

Piiskop.

pas peeti kirikupeaks Rooma piiskoppi — paavsti.

Suur mõju oli kloostritel. Alates IV sajandist levisid nad kiiresti Rooma keisririigis. Esialgu läksid kloostritesse inimesed, kes põgenesid laguneva orjapidamisriigi rõhumise, vägivalla ja segaduste eest. Elust pettunud, asusid nad elama metsadesse ja kõrbedesse, andusid usundilisele mõtisklemisele, ootasid maailma lõppu. Nad lootsid jumala armu pälvida mitmesuguste enesepiinamistega, kurnava paastumisega, kestvate palvetega. Selliseid inimesi nimetati «askeetideks» ja nende õpetust «asketismiks». Nende ümber kogunes õpilasi ja järelkäijaid.

Nõnda tekkisid usundilised ühiselumajad — kloostrid. Harimatu rahvamass pidas munki «pühakuiks» ja uskus, et nende palved võivad haigeid terveks teha ja anda igavest õndsust hauataguses elus. Kuningad ja ülikad kasutasid ära selle mõju, mis munkadel oli rahvale. Nad kinkisid kloostritele maid ja pärisorje, mille tasuks aga mungad sisendasid rahvasse «alandlikkust» ja kuulekust võimukandjate ja isandate ees. Kloostreid hakati rajama tihedalt rahvastatud kohtadesse. Kloostrid rikastusid ja nende ülemad — abtid —

muutusid mõjuvõimsateks meesteks. Mungad ei töötanud, vaid elasid pärisorjade töö arvel. Et ligi meelitada suuremal arvul «palvetajaid», kes jätsid oma annetused kloostritele, muretsesid mungad endile «imetegevaid» pühakupilte ja säilmeid. Kloostrid olid kõige toorema ebausu taimelavadeks.

Paavstid, piiskopid, kloostrid muutusid suurmaaomanikeks ja talupoegade ekspluateerijaiks. Kirik toetas igati suurmaaomandi klassivõimu ja soodustas feodalismi kehtestumist.

Barbarite riigid VI sajandil. Barbarite riigid pidasid endi vahel lakkamatuid sõdu Lääne-Rooma keisririigi maade jagamise pärast. Nende valduste piirid alatasa muutusid. VI sajandi I poolel olid Lääne-Rooma keisririigi tähtsamad maa-alad jaotatud barbarite kuningriikide vahel järgmiselt (vt. kaart):

Itaalias oli idagootide kuningriik;

Hispaanias oli läänegootide kuningriik;

Gallias oli frankide kuningriik;

Põhja-Aafrikas oli vandaalide kuningriik.

Britannias oli käimas võitlus kohaliku rahva (brittide) ja põhja-germaani suguharude anglide ning saksside vahel, kes saarele sisse rändasid.

II peatükk.

Ida-Rooma (Bütsantsi) keisririik ja slaavlased.

§ 1. Rooma keisririigi taastamiskatse.

Bütsants V—VI sajandil. Lääne-Rooma keisririik lakkas olemast V sajandil ja jagunes reaks barbarite riikideks. Kuid Ida-Rooma keisririik, mille koosseisu kuulusid kõige rikkamad ja kultuursemad Rooma riigi osad — Balkani poolsaar,

Väike-Aasia, Süüria, Palestiina ja Egiptus, — osutus palju tugevamaks. Ida-Rooma keisririik oli tugevam ja rikkam kui Lääne-Rooma riik. Sellal, kui Läänes olid linnad ja kaubandus languses, seisid Idas õitsval järjel säärased suured kaubalinnad nagu Konstantinoopol, Antiookia, Aleksandria. Siin säilisid käsitöö ja tehnilised teadmised.

Ida-Rooma riigi pealinnaks oli Konstantinoopol ehk Byzantion. Pealinna järgi hakati kogu riiki kutsuma Bütsantsi keisririigiks või lihtsalt Bütsantsiks. Samal ajal, kui Rooma tühjenes ja hävines, ei suutnud Konstantinoopoli müürid mahutada enda vahele üha suurenevat elanikkonda ja müürid tuli linna laiendamiseks ümber ehitada. Linnas tekkis rohkesti toredaid ehitusi. Sadamas tungles rohkel arvul laevu paljudest maadest. Tohutu suures tsirkuses korraldati hiilgavaid etendusi nagu Vana-Rooma keisrite ajal. Neile etendustele kogunes kümneid tuhandeid pealtvaatajaid. Pealinna rahva lemmiklõbustuseks oli võiduajamine kaarikutel, mille ette oli rakendatud neli hobust.

Bütsants kauples laialdaselt karavani- ja mereteid mööda Idamaadega. Iraanist, Araabiast, Abessiiniast, Indiast ja Hiinast toodi Bütsantsi kalliskive, lõhnaaineid, elevandiluud, vürtse ja siidi. Bütsantsi linnades valmistasid käsitöölised klaasnõusid, kalleid riidesorte ja väärisehteid.

VI sajandist alates hakati Bütsantsi keisririigis siidiusse kasvatama ja siidi tootma. Kuni tolle ajani kasvatati siidiusse ainult Hiinas. Hiinlased keelustasid kõvasti siidiusside väljaveo, et säilitada endale kõike siidikaubandusest saadavat tulu. Pärimuse järgi tõid Bütsantsi mungad siidiusse kavalusega üle Hiina piiri, peites neid oma sauade õõnsustesse, ja panid niiviisi aluse Bütsantsi siiditootmisele.

Bütsantsi kaupmehed varustasid toredusesemetega Lääne-Euroopa ühiskonna kõrgemaid klasse.

Bütsantsi riigi kaubandus ja tööstus andsid valitsusele

Bütsantsi keisririik VI—IX sajandil.

suuri sissetulekuid. Keiser sai kaubatollide näol suurt tulu. Palju raha voolas riigikassasse riiklikest monopolidest. Valitsusel oli ainuõigus kaubelda teraviljaga. Müües nälja-aastail vilja kõrge hinna eest, rikastus valitsus rahva häda arvel. Töörahvas ägas raske maksukoorma all, kuid riigikassa üha rikastus.

Omades enda käsutuses suuri rahasummasid võis keiser palgata sõjaväge riigipiiride kaitseks, vallutussõdadeks ja töörahva ülestõusude mahasurumiseks. Teda toetas rikas kaupmeeskond, kes vajas tugevat riiklikku võimu oma kaubanduse kaitseks. Seepärast õnnestus Bütsantsi keisritel kaua oma riigi piire pealetungivate barbarite vastu kaitsta ja siseriigis revolutsioonilist liikumist maha suruda.

Sel ajal, kui Lääne-Euroopa oli suikunud vaimupimedusse, säilisid Bütsantsi keisririigis rohkearvulised koolid. V sajandil avati Konstantinoopolis ülikool. Bütsants oli mitte ainult rikkam, vaid ka palju kultuursem kui Lääne-Euroopa.

Töörahvas elas aga Bütsantsis viletsamini kui Lääne-Euroopas barbarite kuningriikides. Bütsantsis säilis orjade ja koloonide julm ekspluateerimine ja rahvastik oli rõhutud raskete maksudega.

Justinianus (527—565). Suurima vägevuse saavutas Bütsantsi riik VI sajandil keiser Justinianuse ajal. Kogu oma väsimatu teotsemise rakendas Justinianus keisrivõimu suurendamiseks ning tugevdamiseks. Bütsantsis seisis kogu valitsemine keisri ja tema poolt määratud ametnike käes. See oli isevalitsuslik ja bürokraatlik kord. Keisrit peeti pühaks isikuks. Teda austati kui jumalat. Pidulike vastuvõttude puhul kandis ta kuldniitidega tikitud toredat riietust, tema ees kummarduti maani, suudeldi tema jalatseid. Sõnakuulmatust keisri vastu peeti usuliseks kuriteoks. Rahvas oli valitsemisest täiesti kõrvaldatud. Igasugune ühiskondlik isetegevus

Justinianus ja õukondlased.

oli maha surutud. Ainult tsirkuses, kui sinna ilmus keiser, võis rahvas valju kisaga väljendada oma protesti rõhumise vastu. Sageli kujunesid sellised protestid tormilisteks demonstratsioonideks ja isegi ülestõusudeks.

Justinianus püüdis kindlustada Rooma keisririigi vanu orjapidamiskorra aluseid. Tema käsu peale koostati Rooma riigi seaduste kogu, nn. «Justinianuse koodeks». Koodeks kuulutas keisrivõimu piiramatuks ja kinnitas orjade ning koloonide allumise nende isandaile. Justinianuse seadused sisaldasid ka üksikasjaliselt väljatöötatud reegleid kaubanduse ja võlatehingute kohta. Kaubandus oli Bütsantsis tähtsaimaks alaks, kuna ta Läänes oli aga peaaegu täitsa soikunud. Soovides oma võimule rohkem hiilgust anda hoolitses

Justinianus palju pealinna kaunistamise eest. Tema ajal ehitatud toredate hoonete hulgas seisab esikohal kuulus püha Sofia peakirik, mis on üks ehituskunsti tähelepanuväärsemaid mälestusmärke. Kiriku ehitamisel teotses 10 000 inimest viis aastat järjest. Tema kaunistamiseks toodi marmorsambaid Rooma, Ateena ja teiste vanade linnade antiiksetest templitest.

Konstantinoopoli peatänavate äärde ja platside ümber ehitati Justinianuse ajal toredad hooned, samal ajal aga elutsesid kehvikud endiselt poriseis ja kitsais kõrvaltänavais, kuhu harva poetus päikesekiir. Toredate hoonete ehitamine nõudis suuri kulutusi. See ainult halvendas töörahva seisundit, keda niikuinii rõhusid rasked maksud.

Bütsantsi sõjaline jõud. Bütsantsil tuli ajada väga keerukat välispoliitikat. Kõikjal tema piiridel toimusid lakkamatud sõjad. Selleks tuli ülal pidada suurt palgalist sõjaväge. See nõudis tohutuid väljaminekuid. Bütsantsi vägede koosseis oli väga kirju. Vähe oli seal keisririigi sünnipäraseid elanikke, küll aga võis leida kõigi naaberrahvaste esindajaid: hunne, germaanlasi, slaavlasi, armeenlasi, pärslasi, araablasi, aafrika maure, kaukaasia mägilasi. Need olid elukutselised sõjamehed, kes, hüljanud oma kodumaa, elatusid ainult sõjast. Bütsantsi palgasõdurid olid hästi relvastatud; nad kandsid rõngassärke ja soomusrüüd, teravatipulisi kiivreid ja suuri kilpe, mis varjasid kogu keha. Lahingus tarvitasid nad mõõku, piike ja kaheteraga tapreid. Sõjaväe peamise jõu moodustas soomusrüüd kandev raskeratsavägi. Nii jalaväelased kui ka ratsanikud olid osavad vibukütid.

Kuid neil mitmest rahvusest palgasõdureil puudus see, mis annab sõjaväele peamise jõu, — puudus patriotism. Nad sõdisid ainult palga ja saagi eest. Nad riisusid ja laastasid maakondi, kust nende sõjatee läbi viis, olgu need kas või keisririigi omad maakonnad. Neid oli raske sundida sõdima,

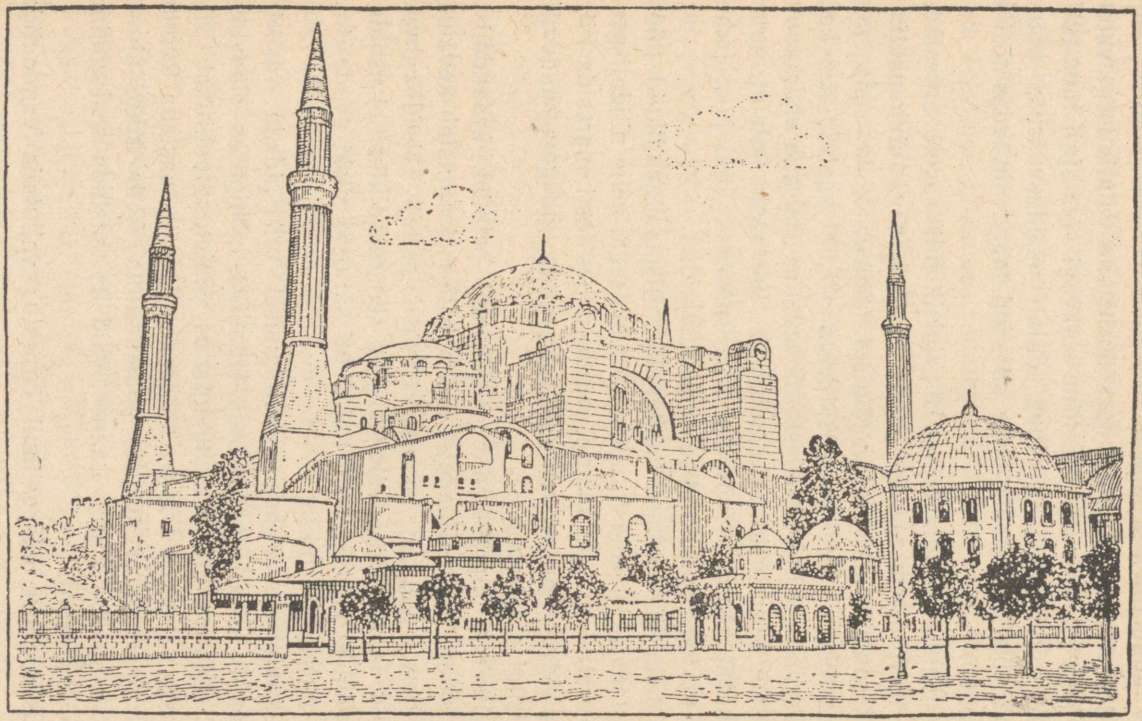

Püha Sofia peakirik Konstantinoopolis.

kui ei olnud loota sõjasaaki. Palga maksmata jätmise puhul puhkesid mässud sõjaväes ja sõdurid olid valmis isegi vaenlase poole üle minema. Selline sõjavägi võis ajuti tuua hiilgavaid võite, kuid ei olnud küllalt usaldusväärne; kõige vähem võis loota tema abile siis, kui maad ähvardas tõsine hädaoht.

Bütsantsi diplomaatia. Bütsantsil tuli sageli arvestada mitte niivõrd oma sõjalist jõudu, kuivõrd osavat diplomaatiat. Bütsantsi diplomaadid jälgisid hoolega kõike seda, mis toimus teistes riikides, oskasid kavalasti üht naabrit teise kallale ässitada, püüdsid ühtesid hirmutada, teisi aga enda poole meelitada kingituste ja lubadustega. Iga aasta kulutati suuri summasid barbarite vürstide äraostmiseks. Igal pool pidas Bütsants oma luurajaid ja salakuulajaid.

Konstantinoopolisse saabuvaid välismaa saadikuid püüti pimestada keisrikoja toreduse ja rikkusega, neile näidati pealinna vallutamatuid müüre, nende nähes lasti marssida hiilgavas relvastuses sõjavägesid, et veenda välismaa saadikuid keisririigi võitmatuses.

Bütsantsi diplomaadid ei põlanud petmist, äraandmist, isegi salamõrva. Bütsantsi diplomaate iseloomustab kavalus, reetlikkus, vilumus vastast osavasti petta. Teised rahvad pidasid bütsantslasi valelikeks ja sõnamurdjaiks, ei usaldanud neid ja kartsid neid, kuid tihti sattusid siiski nende osavasti ülesseatud lõksu.

Justinianuse sõjad. Justinianusel tuli pidada raskeid kaitsesõdu keisririigi idaosas Iraaniga, põhjaosas slaavlastega. Läänes arendas Justinianus pealetungipoliitikat. Ta kavatses vallutada Läänes barbarite riigid ja taastada Rooma keisririik endistes piirides. Justinianus lootis mitte ainult kehtestada oma võimu Läänes, vaid ka taastada seal endine orjapidamiskord.

Justinianuse väepealikuil õnnestus vallutada vandaalide

riik Põhja-Aafrikas. Itaalias osutasid meeleheitlikku vastupanu idagoodid. Nendega ühinesid Itaalias orjad ja koloonid. Lõppude lõpuks õnnestus siiski Justinianuse väepealikuil Belisariosel ja Narsesel võita idagoote (a. 554). Peaaegu kõik idagoodid hävitati, vähesed järelejäänud neist olid sunnitud Itaaliast lahkuma. Justinianuse sõjaväed panid maal toime kohutava laastamistöö. Rooma linn jäi peaaegu inimtühjaks. Tema tohutuil väljakuil hakati vilja kasvatama. Pärast Itaalia vallutamist tühistas Justinianus need kergendused, mis idagootide kuningad olid andnud orjadele ja koloonidele; pandi kehtima nende endine alluvus isandaile. Laastatud Itaalia maksustati raskete maksudega. Justinianusel õnnestus veel läänegootidelt ära võtta lõunapoolne osa Püreenee poolsaarest. Nii oli tema võimu all suur osa endisest Rooma keisririigist. Justinianusest sai Vahemeremaade peremees.

§ 2. Revolutsioonilised liikumised ja barbarite vallutused.

Revolutsioonilised liikumised Bütsantsis. Hoolimata Justinianuse sõjalistest edusammudest oli mõistetud nurjumisele katse taastada orjapidamiskorraga Rooma keisririiki. Sõjad Läänes nõudsid suuri kulusid. Palgasõdurid laastasid hirmsasti vallutatud maid, kuid pea samavõrra kannatasid keisririigi oma maakonnad, mis pidid maksma mõttetu vallutuspoliitika pärast kõrgeid makse. Katse taastada Rooma keisririik ta endistes piirides laostas maad. Maksude raskus ja maksukogujate omavoli kutsus rahva hulgas esile sügava rahulolematuse.

Justinianuse valitsusajal oli palju rahva ülestõuse nii Konstantinoopolis kui ka provintsides.

532. a., juba Justinianuse valitsemise algul, oli Konstantinoopolis ähvardav ülestõus, mille põhjustasid rasked maksud

ja rahva rõhumine keisri ametnikkude poolt. Ülestõus algas tsirkuses ja haaras ruttu kogu suure linna. Tekkisid tulekahjud. Osa sõjaväest osutus mitteusaldatavaks. Justinianus kavatses juba pealinnast põgeneda, kuid Belisarios tungis germaanlastest palgasõdurite salga eesotsas ootamatult ülestõusnute kallale, kes olid kogunenud tsirkusse, tappis maha mitu tuhat inimest ja summutas ülestõusu. See ülestõus on tuntud «Nika»-ülestõusu (kreeka keeles «võida» — säärane oli ülestõusnute võitlushüüd) nimetuse all.

Kaheksateistkümne aasta pärast kordus ülestõus Konstantinoopolis. Visad ülestõusud algasid ka Süürias, Palestiinas ja Egiptuses. Need summutati Justinianuse poolt kohutava julmusega. Provintside elanikud vihkasid Bütsantsi riiki ja ootasid vaid juhust, et temast lahku lüüa. Justinianuse järglaste ajal puhkevad kogu riigis visad ülestõusud, millest võtavad osa peamiselt orjad ja koloonid, aga ka töötav linnarahvas. Samal ajal hakkavad barbarid vallutama Bütsantsilt üht maakonda teise järel.

Ida-Rooma keisririigi tugeval valitsusel õnnestus peaaegu kaheks sajandiks pidurdada orjade revolutsiooni ja barbarite sissetungi. Läänepoolsete maade mõnes osas õnnestus tal ajutiseks taastada isegi orjapidamiskord. Kuid VII sajandil haarasid orjade ja koloonide revolutsioon ja barbarite sissetungid ka Ida-Rooma riigi. Nagu Lääneski, ühinevad töötavate klasside, peamiselt orjade ja koloonide revolutsioonilised liikumised barbarite vallutustega.

Varsti pärast Justinianuse surma sööstsid põhja poolt Itaaliasse barbarite — l a n g o b a r d i d e suured jõugud. Maksukoormast ja maaomanike julmast ekspluateerimisest rõhutud Itaalia töörahvas nägi langobardides oma päästjaid. Langobardid hõivasid suurema osa Itaaliast.

VII sajandi algul võitsid läänegoodid jällegi tagasi Justinianuse poolt vallutatud Pürenee poolsaare lõunaosa. Nii

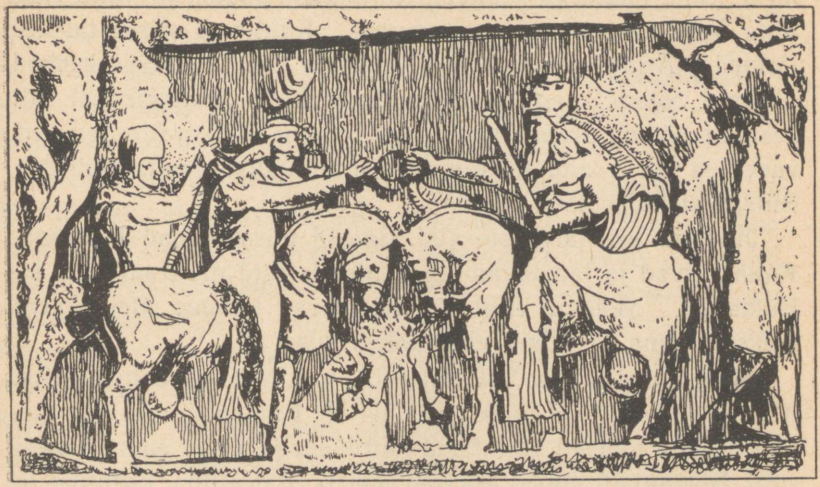

Sassaniidide bareljeef kaljul.

ebaõnnestus katse taastada Läänes orjapidamiskorraga Rooma keisririiki.

Kaotused Idas. Bütsantsile läksid kaotsi mitte ainult need maad, mis Justinianus oli Läänes vallutanud, vaid ka suurem osa oma endistest valdustest. Idas pidas Bütsants pikaajalist võitlust Iraani kuningriigiga, mis oli tekkinud endise Partia riigi asemele. Partia riik jagunes paljudeks iseseisvateks maakondadeks, millede eesotsas seisid vürstid. III sajandil ühendati kõik need maakonnad Artaširi võimu alla, kes oli esimene S a s s a n i i d i d e soost kuningas.

Sassaniidide riik hõlmas laialdase maa-ala Mesopotaamiast kuni praeguse Afganistanini ja Kaukaasiast kuni Pärsia laheni. Seda riiki läbistasid tähtsaimad kaubateed Vahemeremaadest itta — Kesk-Aasiasse, Hiinasse ja Indiasse. Iraani valitsus sai sellest kauplemisest palju tulu. Ta püüdis tähtsamaid kaubateid tervenisti enda kätte haarata, et mitte

kasu teiste maadega jagada. Seepärast püüdis ta välja tungida Vahemereni ja Musta mereni. Kuid teel seisid tal ees Gruusia, Armeenia ja Süüria. Nende maade pärast kestsid alatised sõjad Iraani ja Bütsantsi vahel. Justinianusel tuli kestvalt sõdida Iraani kuninga Chosroes I-ga. Ainult suuri vaevu ja kõrge andami hinnaga suutis Justinianus säilitada Bütsantsi idapoolsed piirid.

Justinianuse järglaste ajal algasid uuesti sõjad Iraaniga. Kauakestvad ja laastavad sõjad nõrgestasid nii Iraani kui ka Bütsantsi. Mõlema riigi töötav rahvas lämbus ülejõukäiva maksukoorma ja julma ekspluateerimise all.

Seda kasutas ära VII sajandil tekkinud araablaste riik. Araablased tungisid üheaegselt kallale Bütsantsile ja Iraanile. Mõne aasta jooksul vallutasid nad kogu määratu suure Iraani riigi. Bütsantsilt võtsid ära nad Süüria, Palestiina, Egiptuse ja Justinianuse poolt vandaalidelt äravõetud Põhja-Aafrika.

§ 3. Bütsants ja slaavlased.

Slaavlased. Põhjast ahistasid keisririiki slaavi suguharud. Kaitseks nende vastu ehitas Justinianus rea kindlusi. Kuid juba tema järglaste ajal hakkasid slaavlased tulema üle Doonau ja massiliselt tungima Bütsantsi keisririigi põhjapoolsetesse maakondadesse.

Rohkearvulised slaavi suguharud asustasid laialdast maaala Laba (Elbe) jõest läänes kuni Oka ja Volga ülemjooksuni idas ning Balti merest põhjas kuni Doonau jõeni ja Musta mereni lõunas. Nad jagunesid ida-, lääne- ja lõunaslaavlasteks.

Bütsantsi kirjanikud on säilitanud meile palju andmeid slaavlaste eluolu üle. Slaavlastel säilis kaua sugukondlik kord. Isegi siis, kui see vanaaegne sugukondlik kord lagunes, säilis lõunaslaavlastel suurperekond, nn. *zadruga*, mis koos-

nes mitmekümnest inimesest. Nad elasid üheskoos ja valdasid kõiki varasid ühiselt. Selleks ajaks, kui slaavlased hakkasid üle Doonau rändama, tekkis neil juba sugukondlik ülemkiht. Üksikute suguharude eesotsas seisid vürstid. Mõnikord ühendas üks vürst oma võimu alla mitu suguharu.

Slaavlased elatusid põlluharimisest, karjakasvatusest ja küttimisest. Bütsantsi kirjanikud jutustavad slaavlaste vastupidavusest, nende vaprusest ja sõjakusest, nende aususest, eriti aga külalislahkusest ja heldusest. Slaavlane andis heameelega külalisele ja rändurile, mis tal paremat anda oli. Slaavlased pidasid pühaks kohuseks hoolitseda haigete ja raukade eest, toites ja ravides neid. Orje kohtlesid nad hästi. Sõjavange ei pidanud nad jäädavalt kinni, vaid teatud aja möödudes võimaldasid neil pöörduda kodumaale tagasi või jääda slaavlaste juurde vabade suguharuliikmetena.

Slaavlased armastasid muusikat, laulu ja tantsu. Nende lemmikmuusikariistadeks olid kannel ja roopill. Oma pühi tähistasid nad laulu ja ringmängudega, lauldes töötasid, laulu ja muusika saatel läksid sõtta. Laulu, tantsu ja peiedega tähistasid nad isegi surnute matmist.

Üle kõige hindasid slaavlased vabadust. Oma vabadust kaitsesid nad vankumatu mehisusega ja eelistasid surma orjaikkele.

Slaavlased olid kuulsad vaprate sõjameestena. Neid värvati meelsasti sõjateenistusse teistesse maadesse. Eriti rohkesti oli slaavlasi Bütsantsi keisrite teenistuses. Slaavlased ei teeninud üksnes lihtsõduritena, vaid olid mõnikord tähtsatel ja juhtivatel kohtadel. VI sajandil oli slaavlane Dobrogast Bütsantsi Musta mere laevastiku ülemaks.

Sagedastes kokkupõrgetes bütsantslastega tutvusid slaavlased nende relvastusega ja peagi ületasid Bütsantsi sõjakunsti nii välilahingutes kui ka kindluste vallutamisel. Nad

võtsid tarvitusele müürilõhkumise masinad (taraanid) ja suured kiviheitemasinad.

Slaavi kolonisatsioon Bütsantsi keisririigis. Alguses piirdusid slaavlased lühiretkedega Bütsantsi maadesse. Kuid VI sajandi teisel poolel hakkasid lõunaslaavi suguharud asustama keisririigi territooriumi. Osa maid haarasid nad jõuga, osa loovutati vabatahtlikult Bütsantsi valitsuse poolt. Keisrid andsid slaavlastele loa asuda sõjas laastatud maile, lootes leida neis häid sõdureid.

Slaavlased, liikudes põhja poolt aegamööda edasi lõuna poole, asustasid kogu Doonau ja Egeuse mere vahelise maa. Bütsantslased hakkasid kogu seda maad kutsuma Slaviiniaks. Slaavlased tungisid Põhja- ja Kesk-Kreekasse, kuni Peloponnesoseni. Nende asundusi tekkis isegi Väike-Aasias. Slaavlased asusid elama küladesse, kuna aga linnades elasid kreeklased. Bütsantsi keisririigis moodustasid slaavlased tugeva vabade talupoegade kihi.

Slaavlased ei purustanud Bütsantsi keisririiki nõnda, nagu germaanlased ja teised barbarid olid purustanud nõrgema Lääne-Rooma keisririigi. Slaavlaste kolonisatsioon vastupidiselt uuendas ja tugevdas Bütsantsi. Slaavi vabad talupojad harisid maad paremini kui mittevabad orjad ja koloonid ning andsid riigile rohkem vilja. Slaavi talupojad olid head sõdurid, sest et kaitstes riiki vaenlaste vastu võitlesid nad oma põldude ja kodude pärast. Slaavi kolonisatsiooni tõttu Bütsantsi keisririik taas tugevnes ja suutis edasi olla veelgi ligi tuhat aastat pärast seda, kui langes Lääne-Rooma keisririik.

Iseseisvad lõunaslaavi riigid. Kogu Balkani poolsaare põhjaosa läks Bütsantsile kaotsi ja hõivati iseseisvate lõunaslaavi riikide poolt. VII sajandi lõpul lõunaslaavi suguharud, kes elasid Doonau alamjooksul, moodustasid tugeva Bul-

gaaria riigi. Bulgaarlased sõdisid edukalt Bütsantsiga ja võtsid enda alla maad Doonaust lõuna pool, selle alamjooksul, nihutades oma piire Konstantinoopoli lähedusse. Nii sai Bulgaaria riik Bütsantsi riigi alatiseks ohustajaks põhja poolt. Balkani poolsaare loodeosa hõivasid lõunaslaavi suguharud serblased ja horvaadid.

§ 4. Bütsants VIII—XI sajandil.

Bütsants VIII sajandil. VIII sajandi alguseks oli Bütsantsis säilinud vähe seda, mis meenutas riigi olukorda Justinianuse ajal. Bütsantsi keisritele ei olnud jäänud ühte kolmandikkugi endistest maadest. Ülejäänud valdused olid anastatud langobardide, araablaste, bulgaarlaste, serblaste ja horvaatide poolt. Suuri muudatusi toimus ka neis maades, mis olid säilinud Bütsantsi keisririigi koosseisus. Suur osa neist oli koloniseeritud slaavlaste poolt, kes moodustasid tugeva vabade talupoegade kihi. Riigis aga säilisid ka suurmaavaldused orjade ja koloonidega. Suurimad maavaldused kuulusid kirikutele ja eriti kloostritele.

Sõjad araablaste ja bulgaarlastega. Bütsantsil tuli end pidevalt kaitsta sõjakate naabrite kallaletungide vastu. Araablased jätkasid pealetungi keisririigile idast ja tungisid mitu korda kuni Konstantinoopolini. Aastal 717 piirasid nad keisririigi pealinna maa ja mere poolt. Keiser Leon III organiseeris meisterlikult vastupanu. Araabia laevastik kannatas tugevasti «kreeka tule» läbi (põlev vedelik, mida eriliste aparaatidega läbi toru välja heideti). Püsinud tulemusteta rohkem kui aasta Konstantinoopoli piiramisel ja kaotanud peaaegu kogu oma laevastiku, olid araablased sunnitud piiramise lõpetama. Neil tuli Bütsantsi riigi lõpliku vallutamise kavatsusest loobuda. Kuid igal aastal korraldasid nad röövretki Väike-Aasiasse.

«Kreeka tuli»

Põhja poolt ähistas Bütsantsi Bulgaaria riik. IX sajandil vallutasid bulgaarlased suurema osa Balkani poolsaarest. Bulgaaria vürstid hakkasid endid tsaarideks nimetama. Bütsants oli sunnitud neile andamit maksma. Bulgaaria tsaar Simeon hakkas nimetama ennast «bulgaarlaste ja kreeklaste» tsaariks. Ta kavatses ära võtta Konstantinoopoli ja vallutada kogu Bütsantsi keisririigi.

Alates IX sajandist hakkasid Bütsantsile kallaletunge sooritama Kiievi vürstid.

Sõjaline kaitse muutus nüüd riigi tähtsaimaks ülesandeks. Bütsantsi sõjaväe peamise jõu moodustasid nüüd vabad talupojad-sõdurid, keda värvati riigis asuvate slaavlaste hulgast. Et veel enam suurendada riigi relvastatud jõude, jagasid keisrid maid sõjameestele kohustuse eest teenida ratsaväes. Selle eesmärgiga konfiskeerisid keisrid VIII sajandil osa kloostrite suurvaldustest. Kuigi see samm oli tingitud riiklikust vajadusest, osutasid mungad vihast vastupanu sellele valitsuse korraldusele.

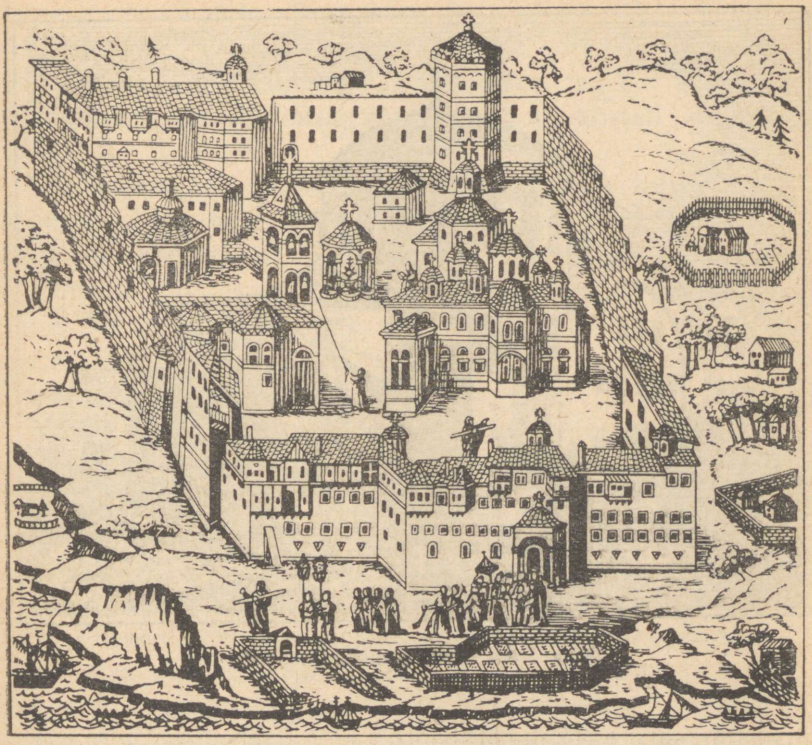

Kreeka klooster.

Bütsantsi tugevnemine X—XI saj. Bütsantsi sõjalised jõud tugevnesid vabade talupoegade sõjaväeteenistusse rakendamise ja kloostrite maade jagamise tõttu. Bütsantslastel õnnestus tagasi võita osa varem kaotatud valdustest. Araablastelt võeti ära osa Süüriast ühes rikka linna Antiookiaga.

Võitluses Bulgaariaga püüdsid Bütsantsi diplomaadid ära kasutada Kiievi-Venemaa sõjalist jõudu.

X sajandil tegid bütsantslased ettepaneku Kiievi vürstile Svjatoslavile, et ta vallutaks Bulgaaria. Nad lootsid, et mõle-

Püha Irene kirik Konstantinoopolis.

mad Bütsantsi kardetavad naabrid — Kiievi-Venemaa ja Bulgaaria — nõrgestavad teineteist ja sellest on kasu ainult Bütsantsile. Svjatoslav vallutas kiiresti suurema osa Bulgaariast. Teda abistasid bulgaarlased ise, sest nad vihkasid bütsantslasi. Svjatoslav otsustas liita Bulgaaria oma valdustega ja viia sinna oma pealinn. Siis ässitasid bütsantslased Kiievi vastu üles petšeneegid, kes rändlesid Musta mere äärsetes steppides. Svjatoslavil tuli kiires korras rutata oma vana pealinna päästma. Ta kihutas peagi petšeneegid minema ja naasis Bulgaariasse. Sel korral tungis ta veelgi kaugemale, ületas Balkanid ja ähvardas juba Konstantinoopolit. Bütsantsi keiser kogus suure sõjaväe, mis tunduvalt ületas

Vene jõude, ja tõrjus Svjatoslavi Bulgaariast välja. Tagasiteel Kiievisse ründasid ootamatult Vene sõjaväge Bütsantsi poolt äraostetud petšeneegid ja Svjatoslav tapeti. Suur osa Bulgaariast hõivati bütsantslaste poolt ja alistati keisririigile.

Halastamatut võitlust bulgaarlastega pidas keiser Basileios II, keda hüüti Bulgaarlastetapjaks. Kord käskis ta 14 000 bulgaaria sõjavangi pimedaks teha ja saata nad oma kodumaale. Iga saja mehe kohta oli jäetud teejuhina üks vang, kel oli rikutud ainult üks silm. Basileiosel õnnestus Bulgaaria riik lõplikult võita ja ühendada see Bütsantsiga (XI sajandi alguses).

Bütsants püüdis alistada ka serbia suguharusid. Serblased kaitsesid end vapralt ja tekitasid bütsantslastele suuri kaotusi, kuid enamik serbia suguharudest oli sunnitud tunnistama sõltumust Bütsantsist ja viimasele andamit maksma.

Suhted Kiievi vürstidega kujunesid sõbralikuks ja kauplemine nendega andis Bütsantsile suuresti kasu. Igal kevadel läks Kiievist Konstantinoopoli suur kaubalaevade karavan. Veeti peamiselt karusnahku, mett ja vaha. Konstantinoopoli kaupmehed müütasid venelastele toredusesemeid, siidriiet, veini, relvi, kullast ja hõbedast ehteid ja kuivatatud lõunamaa-puuvilja.

Need edusammud aga olid ajutist laadi. Keisririigi jõudu õõnestas suurmaaomanike tugevnemine ja vaba talurahva nõrgenemine.

Talurahva rõhumine. Hoolimata valitsuse püüetest säilitada talupoegadel-sõdureil nende maatükid, et oleks võimalus käsutada tugevat armeed, vaba talurahvas kahanes ja tema arvel kasvas suurmaaomand. Suurmaaomanikud — dünaadid (s. o. võimsad) — võtsid talupoegadelt võlgade katteks nende jaosmaad või ostsid nälja-aastail poolmuidu üles, sageli võtsid väevõimuga. Nad alistasid endile vabu talu-

poegi ja sundisid neid koos pärisorjadega töötama isanda põllul või maksma loonusrenti.

Vabad talupojad kannatasid oma vägevate naabrite anastuste all. Palju kannatasid talupojad ka liigse maksuvõtmise all ametnikkude poolt. Orjad ja koloonid suurtes mõisades olid üle koormatud tööga oma isandate kasuks. Riigis suurenesid rahva rahutused. IX sajandil juba puhkes Väike-Aasias ülestõus, mida juhtis slaavlane Thomas. Ülestõus haaras peaaegu kogu Väike-Aasia. Ülestõusuga ühinesid nii vabad talupojad kui ka orjad ja koloonid, kes tõusid üles oma isandate vastu. Ülestõusnute poole läks üle laevastik. Thomas astus läbirääkimisse araablastega ja kindlustas endale nende kaasabi. Ta kuulutas enda keisriks ja laskis enda pidulikult kroonida. Tema käsutuses olid suured sõjalised jõud ja ta piiras ümber Konstantinoopoli. Balkani poolsaare talupojad ühinesid Thomasega. Ainult bulgaarlaste abiga õnnestus keisril ülestõusnuid võita. Thomas vangistati ja hukati, tema sõjaväe riismed hävitati.

Suurmaaomanike tugevnemine. Suurmaaomanikud soetasid endile väesalku ja andsid maatükke ka oma sõduritele. Üks Väike-Aasia dünaat võis välja saata kolmekümne tuhande mehe suuruse sõjaväe. Keisrid, eriti Basileios II Bulgaarlastetapja, võitlesid igal viisil dünaatide sõltumatuse vastu, kuid nende pingutused ei andnud tulemusi. Dünaadid rikkusid karistamatult keisri käskkirju. Väike-Aasia dünaadid tõstsid lõppeks keisritroonile endi keskelt Isaak Komnenose, Komnenoste dünastia rajaja.

Selle dünastia poliitika oli juhitud suurfeodaalide maapidamise huvides. Komnenoste dünastia keisrid hakkasid andma dünaatidele maid, mida asustasid vabad talupojad. Talupojad pidid nüüd töötama uute omanike kasuks, kes selle eest võtsid endi kanda sõjaväeteenistuskohustused, saates keisri sõjaväkke oma relvastatud väesalku.

Niiviisi muutusid vabad talupojad pärisorjadeks. Bütsantsis hakkas lõplikult kehtima feodaalne kord. Suurmaapidajate vägevus ja sõltumatus kasvasid. Nende kätte koondusid nii maa kui ka võim talupoegade üle ja sõjaline jõud. Selle tagajärjel riik nõrgenes ja hakkas lagunema üksikuiks sõltumatuiks feodaalseiks valdusiks. Feodaalide rõhumine ja kõrged maksud kutsusid rahva hulgas alatasa esile rahutusi.

Riigi nõrgenemine. Riik nõrgenes ja tal läks üha raskemaks oma piire kaitsta.

Nõrgestatud riik pidi uuesti taluma rea kaotusi. Põhja poolt ahistasid Bütsantsi petšeneegid. XI sajandil rajasid turkmeeni suguharud Kesk-Aasias Seldžuki riigi. Turkmeenid vallutasid idas suured maa-alad. Nad purustasid Bütsantsi keisri sõjaväe ja vallutasid suurema osa Bütsantsi valdustest Väike-Aasias. Väike-Aasia talupojad, keda rõhusid rasked maksud ja feodaalkoormised, ei avaldanud vastupanu. Bütsants säilitas Väike-Aasias ainult rannikuala. Konstantinoopoli müüridelt võis näha turkmeenide telke teinepool Bosporust.

Slaavlaste kolonisatsioon värskendas ja tugevdas Bütsantsi keisririiki. Kuid suurfeodaalide maaomandi kasv ja talupoegade pärisorjastamine viisid ta hukkumisele vastu.

III peatükk.

Araabia kalifaat.

§ 1. Araablaste vallutused.

Araabia. Araablased elasid laialdasel kogu Araabia poolsaart haaraval maa-alal, mis oma suuruselt võrdub umbes veerandi Euroopaga. Suuremat osa Araabia poolsaarest kata-

vad veevaesed stepid ja kiltmaad, mis kohati muutuvad täielikeks kõrbedeks. Ainult poolsaare lõunaosas asetses viljakas ja rikkaliku troopika-taimestikuga Jeemen. Läbi poolsaare lääneosa, piki Punase mere kallast, läks suur karavanitee Bütsantsist Jeemenisse ja sealt edasi Abessiiniasse ja Indiasse. See maakond kandis Hedžase nime. Siin tekkis mitu kaubanduskeskust, milledest esikoha omas Meka linn. Temast põhja pool asetseb Mediina. Mediinas õitsesid põlluharimine ja käsitöö.

Beduiinid. Araabia steppides elas rändrahvastik (beduiinid). Nad elatasid endid peamiselt karjakasvatusest: kasvatasid kaameleid, lambaid ja ka kuulsaid araabia hobuseid.

Ainult mõnes viljakamas kohas tekkisid kindlad asulad, kus hariti põldu ja viljapuuaedu, kasvatati datlipalme. Suurem osa elanikke elas telkides ja liikus oma karjadega edasi mööda kõrbja maa viletsaid karjamaid.

Beduiinid jagunesid paljudeks iseseisvateks suguharudeks. Neil valitses sugukondlik kord. Kõik suguharu liikmed rändasid üheskoos ja neid loeti üksteisega suguluses olevaks: iga suguharuliige nimetas oma kaassugukondlast vennaks. Rahuajal valitsesid beduiine sugukonna vanemad, sõjaajaks valiti erilised väepealikud.

Levinud tavaks araablaste juures oli sugukondlik veritasu, mis põhjustas lakkamatuid veriseid tülisid. Sugukonnas endas polnud võrdsust: hakkas juba tekkima sugukondlik aristokraatia. Oli rikkaid, kes valdasid suuri kaamelikarju, oli vaeseid, kel ei olnud midagi.

Sugukondlikul ülemkihil oli ka orje. Nendeks olid sõjavangid või naabruses asetsevast Aafrikast sissetoodud orjad. Need orjad hoidsid sugukondliku aristokraatia karju ja tegid käsitööd. Põllundusrajoonides kaevasid nad kaeve ja niisutuskanaleid.

Beduiinid kauplesid Hedžase paiksete araablastega.

Beduiinid vajasid relvi, riiet ja teisi käsitöötooteid. Vahetuskaubana andsid beduiinid nende saaduste eest kariloomi.

Paiksete araablaste ja beduiinide kaubavahetuse tähtsam keskus oli Meka. Kevadisele aastalaadale Mekasse sõitis beduiine kokku peaaegu kõigist araabia suguharudest. Aastalaada ajal kehtis üldine rahu. Mekas oli vanaaegne Kaaba tempel, kus säilitati püha musta kivi, mis pärimuse järgi oli taevast kukkunud (tõenäoliselt meteoriit). Kaabat austati paljude araabia suguharude poolt.

Sugukondlik aristokraatia, kes omas orje, hakkas rõhuma lihtbeduiine. Ta tahtis neilt karju ära võtta ja neid endidki alistada ning oma kasuks tööle panna. Beduiinid üritasid aga üha sagedamini ülestõuse oma sugukondliku aristokraatia vastu.

Siis ühines araabia üksikute suguharude aristokraatia, et oma klassivalitsust kindlustada. Seda ühinemist soodustasid ka kaubanduslikud huvid. VI sajandil üritasid pärslased ja abessiinlased Araabiale kallaletunge, ja kaubatee läbi Hedžase kaotas tähtsuse. Veel äsja õitsvad Lõuna-Araabia linnad laastati abessiinlaste poolt ja muudeti rusuhunnikuteks. Hedžase ülemkiht tahtis araablasi ühendada, et kaitsta end vaenlaste vastu ning vallutada uusi maid ja uusi kaubateid.

Muhamed ja Araabia ühendamise algus. Abinõuks, mille abil taoteldi lihtbeduiinide allutamist sugukondlikule aristokraatiale ja araabia suguharude ühendamist, sai uus usund — islam, mille rajajaks oli Muhamed. Muhamed väitis, et jumal on valinud tema oma saadikuks, prohvetiks, selleks et «õiget usku» kuulutada. Ta algas oma usu levitamist 610. a. paiku. Oma jutlustes propageeris Muhamed kõigi usklike ühinemist ja alistumist ainujumalale Allahile. Tema järelkäijaid kutsuti araabia keeles moslemiteks (s. o. jumalale alistuvaiks).

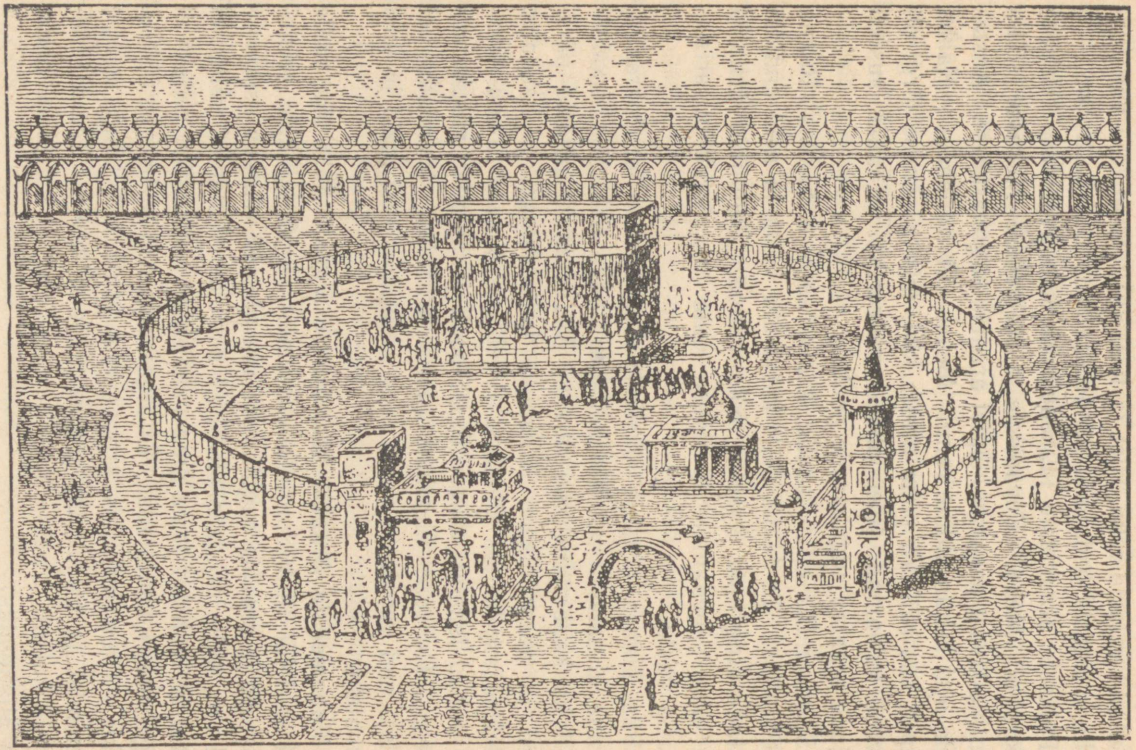

Kaaba.

«Ei ole jumalat peale Allahi ja Muhamed on Allahi saadik,» selline on esimene, põhiline islami õpetus.

Usuga ainujumalasse Allahisse pidi islam kõik araablased ühendama. Islam vastas täiel määral sellele ühinemise tarvidusele, mis oli tekkinud Hedžase ja beduiinide ülemkihi seas. Nagu ristiusk, nii kirjutas islamgi lihtrahvale ette alistumist suurnikele ja võimudele.

Muhamedi õpetus kirjutati hiljem üles muhameedlaste poolt pühaks peetavasse raamatusse, Koraani (s. t. lugemine).

Muhamed jutlustas algul Mekas, kuid Meka ülemkiht ei taibanud otsekohe, millist kasu Muhamedi õpetus võib talle tuua. Ta kartis, et uus usk võib õõnestada Kaaba austamist. Tagakiusamise tõttu Meka aristokraatia poolt pidi Muhamed Mekast Mediinasse siirduma. Selle ümberasumise ajast, mida araabia keeles nimetatakse hedžraks (622), alustavad muhameedlased oma ajaarvamist.

Muhameedlaste kogudus Mediinas kasvas kiiresti.

Muhamed ja ta järelkäijad vallutasid peagi Meka (a. 630). Nad panid kehtima kõigi araablaste jaoks ühise ainujumala kultuse ja kuulutasid Kaaba muhameedlaste pühamuks, kusjuures säilitati musta kivi kummardamine. Paljud araablaste suguharud võtsid muhamedi usu omaks. Vastupanijaid sundisid muhameedlased vägivalla abil alistuma. Muhamedi kogudus sai Araabia ühendamise keskuseks.

Araablaste maadevallutused. Varsti pärast Muhamedi surma allutasid muhameedlased peaaegu kogu Araabia oma võimule. Põhjas ulatusid nende valdused Iraani ja Bütsantsi piirideni. Muhameedlaste riigi etteotsa said Muhamedi asendajad, araabia keeli kaliifid.

Sel ajal oli parajasti lõppenud pikk sõda Iraani ja Bütsantsi vahel. Selles sõjas oli nii Iraani kui ka Bütsantsi riigikassa tühjenenud ja sõjalised jõud kurnatud. Mõlemad riigid

olid laostatud. Eriti olid sõjas kannatanud Süüria ja Egiptus, mille tõttu nende rahvastik oli vihane Bütsantsi valitsusele.

Sõjakad araabia suguharud, kes olid nüüd üheks riigiks liidetud, moodustasid ähvardava sõjalise jõu. Nende sõjaväe põhiosa moodustas kerge-ratsavägi, kes kasutas kiireid araabia hobuseid. Pearelvadeks olid piigid, vibu ja nooled. Iilina tormasid araabia ratsanikud vastase kallale, ebaõnnestumise puhul aga kadusid kiiresti tagaajajate eest. Karmi ja fanaatilise kaliifi O m a r i ajal (634—644) vallutasid araablased mõne aasta jooksul hiiglasuured maa-alad. Vallutati Süüria. Üheaegselt selle vallutusega tungisid araablased Iraani kallale ja vähem kui kahekümne aasta kestel vallutasid kõik määratu suure Iraani riigi provintsid Pärsia lahest kuni Kaukaasiani.

640. a. ümber korraldasid araablased röövretke Egiptusse ja viie aasta pärast vallutasid kogu selle maa.

VII sajandi teisel poolel vallutasid araablased Põhja-Aafrika. Visalt panid seal vastu ainult berberite (ehk mauride) suguharud. Need rändsuguharud, kes olid oma eluviisidelt sarnased beduiinidega, võtsid pärastpoole vastu islami usu ja võtsid osa araablaste sõjakäikudest Euroopasse.

Aastal 711 ületasid araablased ja maurid Gibraltari väina ning võitsid kiiruga kogutud läänegootide sõjaväe. 3—4 aasta jooksul vallutati võitjate poolt kogu Pürenee poolsaar, välja arvatud põhjapoolne mägine piirimaa.

Araablaste vallutused ulatusid kaugele itta. Araablased jõudsid kuni Hiina läänepiirideni ning korraldasid röövretki India loodeossa. Nii tekkis ligikaudu saja aasta jooksul tohutu suur A r a a b i a k a l i f a a t, mis oma ulatuselt ületas Rooma riigi selle õitseajal. See ulatus Indiast ja Hiinast kuni Atlandi ookeanini ja Kesk-Aasiast kuni Kesk-Aafrikani.

Araablaste kiired edusammud on seletatavad sellega, et nende tugevad naabrid — Bütsants ja Iraan — olid pikaaja-

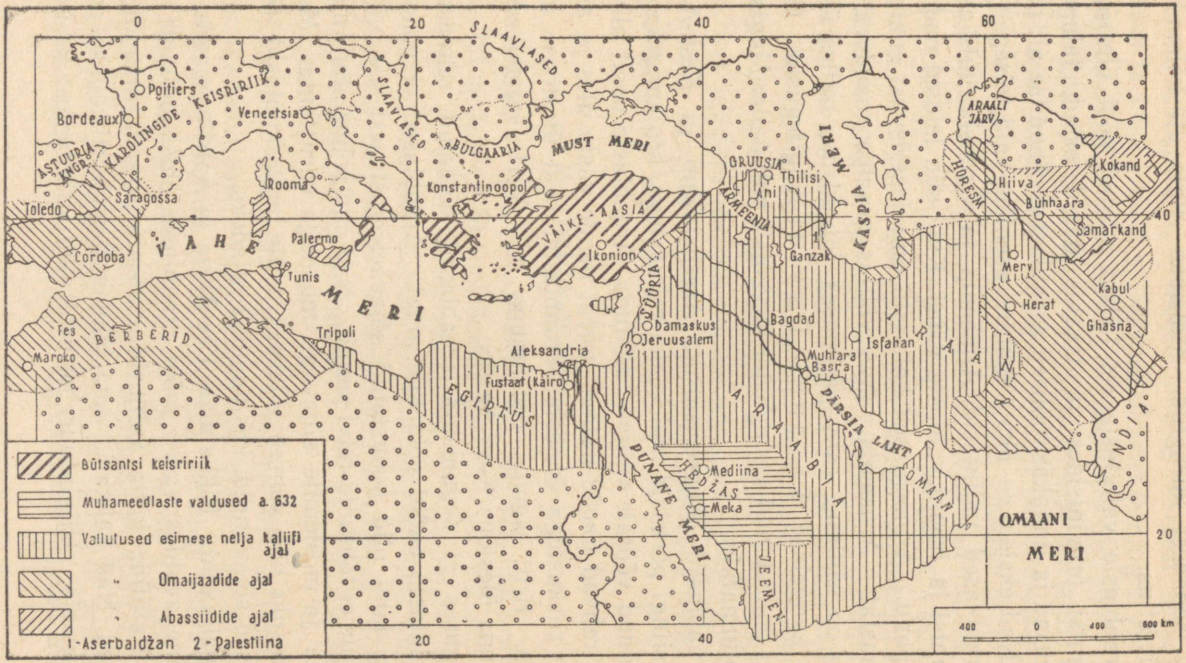

Araablaste vallutused.

listest sõdadest kurnatud. Mõlemas riigis oli käimas äge klassivõitlus.

Araablaste vallutuste eel käisid mitmel pool ülestõusud. Bütsantsi provintsides ja Iraanis nägid orjad, talupojad-pärisorjad ja linnakäsitöölised araablastes rõhumise alt päästjaid. Nad eksisid — üks rõhumine asendus vaid teisega.

Araablased vallutasid Armeenia ja Gruusia, mis asusid Bütsantsi ja Iraani valduste vahel. Kuid siin leidsid nad visa vastupanu. Armeenlased kaitsesid oma iseseisvust enam kui 150 aastat. Armeenia rahva võitlus araabia maadevallutajatega on säilinud rahvapärimuses lauludena, milles ülistatakse kangelase Sassuni Davidi vägitegusid. Gruusiat ei õnnestunud araablastel tervenisti vallutada. Mägismaa jäi sõltumatuks.

Araablased okupeerisid ka Aserbaidžani ja Kesk-Aasia. Kuid siingi põrkasid nad kokku rahvastega, kes kangekaelselt ei tahtnud võõrale võimule alistuda. Araablaste poolt allaheidetud rahvad tõusid mitmel korral nende vastu üles ja ainult suurte raskustega õnnestus araablastel neid ülestõuse maha suruda. Eriti ägeda iseloomuga oli VIII sajandi lõpul Mukanna ülestõus Kesk-Aasias.

Alguses ei segunenud araablased võidetud rahvastega. Nad elatasid endid võidetute arvel. Araablased ei maksnud makse, kuid olid kohustatud sõjaväeteenistusest osa võtma. Võidetud ei tohtinud relvi kanda. Nad olid kohustatud makse tasuma ja moslemite sõjaväge moonaga varustama. Moslemite kasuks läks samuti sõjasaak, mille hulka kuulusid rohkearvulised sõjavangid, kes muudeti orjadeks.

Omaijaadid. Rikkaimate Ees-Aasia ja Aafrika maade vallutamine avaldas varsti mõju araablaste ühiskondlikule korrale. Kaliifide kätte kuhjusid määratu suured maa-alad ja rikkused. Nad hakkasid oma lähikondlastele rikkalikke annetusi jagama. Hiiglasuuri kasusid said vallutustest ka kaup-

mehed. Araablaste riigi keskus nihkus vaesest Araabiast Bütsantsi ja Iraani käest vallutatud rikastesse ning kõrge kultuuriga maadesse. Omaijaadide soost kaliifid (661—750) viisid pealinna Damaskusesse (Süürias). Bütsantsi keisrite ja Iraani kuningate eeskujul seadsid kaliifid sisse hiilgava õukonnaelu ning ümbritsesid endid rikkuse ja toredusega. Araablased hakkasid omandama allutatud maade kultuuri ja tutvuma nende kirjanduse ja teadusega. Araabia ülemkiht sulas aegamööda vallutatud maade suurnikega ühte.

Vallutused rikastasid aga ainult suurnikke ja kaupmehi. Ekspluateeritavate talupoegade, käsitööliste ja orjade seisund muutus üha raskemaks. Tohutu suur araablaste riik polnud seesmiselt ühtlane. Tema koosseisu kuulusid mitmesugused rahvad, kes jätkasid elamist omade seaduste järgi; paljudele neist tundus araablaste võim raskena. Säärane riik pidi möödapääsematult lagunema.

§ 2. Kalifaadi lagunemine.

Abbassiidid. Varsti pärast seda, kui olid lõppenud araablaste vallutused, algasid ülestõusud Iraanis. Araablaste võimutsemisega kaasusid väljapressimised ja röövimised; selle vastu hakkasid üha sagedamini ja otsustavamalt üles tõusma nii talupoegade massid kui ka kohalikud suurnikud. Rahulolematute eesotsas seisis ülimuslik Abbassiidide suguvõsa.

VIII sajandi keskpaiku haaras ülestõus Põhja-Iraani ja levis Mesopotaamiasse. Omaijaadid said lüüa, peaaegu terve nende suguvõsa hävitati (750. a. paiku). Ainuke ellujäänud Omaijaadide soo esindaja Abd-ur-Rachmān I põgenes Hispaaniasse ja rajas seal riigi, pealinnaga Córdoba. Kaliifideks said Abbassiidid. Nad viisid kalifaadi pealinna Damaskusest itta — Bagdadi, Tigrise jõele rajatud linna.

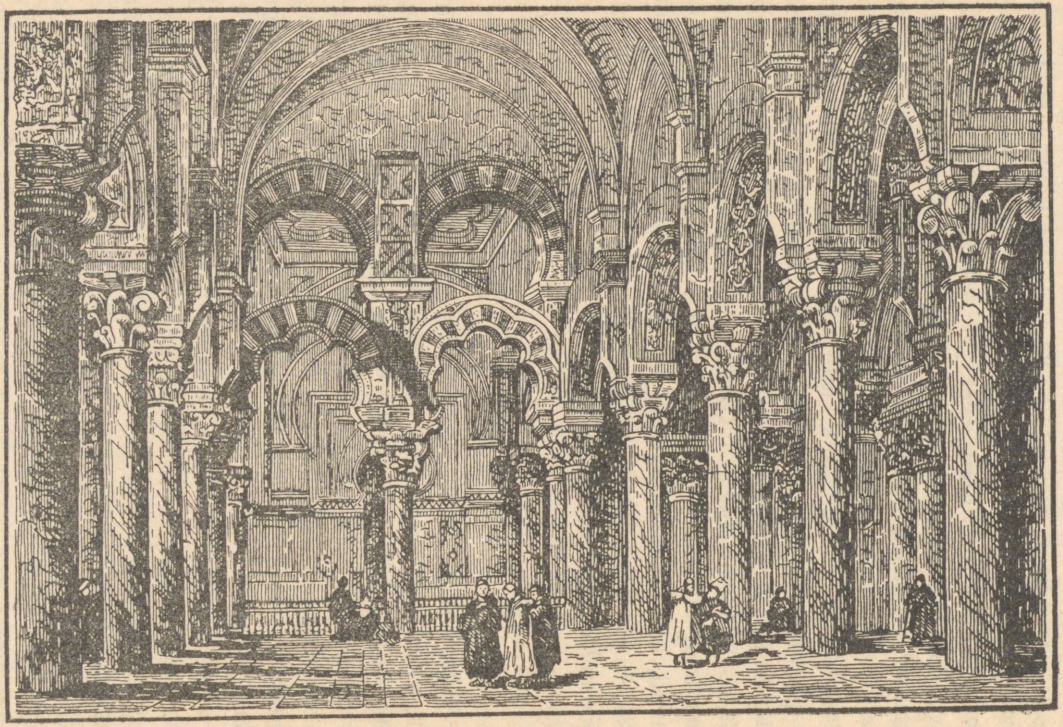

Córdoba mošee.

Bagdad sai rikkaimaks Ees-Aasia linnaks. Siin kohtusid Egiptuse, Araabia, Iraani, India ja Hiina kaupmehed. Bagdadi kaliifid kogusid hiiglasuuri tagavarasid kullas ja väärisesemeis. Neid ümbritses rohkearvuline hiilgav õukond. Linna ilustasid toredad mošeed. Kaliifid, suurnikud ja rikkad Bagdadi kaupmehed elasid muinasjutulises toreduses, suurepärastes lossides, mida ümbritsesid varjurikkad aiad. Samal ajal aga elas Bagdadis massiliselt kehvikuid, kerjuseid kui ka armetu palgaga poolnäljaseid päevatöölisi ja orje.

Kalifaadis hakkas kehtima feodaalne kord. Ülikate käes olid laialdased maa-alad, kus töötasid neile alluvad talupojad. Ülikatel oli ka palju orje. Orjad pidid tegema eriti rasket tööd kaevuritena kaevandustes ja niisutuskanalite kaevamisel; niisutuskanaliteta on põuases idas põllutöö võimatu. Orje kasutasid suurnikud ka koduteenijatena. Orjadest moodustasid kaliifid ja feodaalid oma ihukaitseväegi.

Käsitöö, kaubandus ja põllundus. Kalifaadi linnades säilis meisterlik süüria, iraani, kesk-aasia ja egiptuse käsitööoskus. Siin valmistati kalleid relvi, juveele ja klaasesemeid, kirjuid kangaid ja vaipu. Ühes haruldaste india ja hiina kaupadega veeti Läänemaile ka kalifaadi maadest käsitöötooteid. Euroopa kaubanduses hakkasid araablased võistlema Bütsantsiga. Läänemail liikusid ringi araabia rändkaupmehed, kes müüsid kalleid idamaa kaupu ning ostsid tooraineid ja orje. Araabia kaupmehed käisid ka kaubareisidel Kaspia merd ja Volgat mööda ning kauplesid Venemaaga. Araabia mündid omandasid Euroopas laialdase leviku.

Araablased pärisid süürlastelt, iraanlastelt ja Kesk-Aasia rahvastelt põllutöötehnika, mida nad täiustasid. Veevaestes kohtades rakendasid araablased laialdaselt kunstliku niisutamise süsteemi.

Vett tuli sageli juhtida kanaleid kaudu mitmekümne kilo-

meetri kauguselt. Selliste kanalite ehitamine, korrashoid ja kaitse nõudis suuri summasid ja oli jõukohane ainult riigile ja rikastele maaomanikele. Talupoegadel tuli maksta kõrget tasu veekasutamise õiguse eest.

Bagdadi kalifaadi langus. Bagdadi kalifaadi õitseaeg satub VIII sajandi lõppu ja IX sajandi algusse. Kuid juba IX sajandi lõpul algab ta langus. IX sajandil eraldusid kalifaadist Põhja-Aafrika ja Egiptus. X sajandil võtsid Hispaania ja Egiptuse valitsejad ise endile kaliifitiitli. Bagdadi kalifaadis tugevnes suurmaaomanikkude võim, kes omasid rohkesti pärisorje-talupoegi ja orje ning kel olid omad sõjaväed. Kalifaadi eri osades tekkisid iseseisvad vürstiriigid ning pääsesid valitsema kohalikud dünastiad. Nii valitses Kesk-Aasias Samaniidide dünastia. Samaniidide pealinn Buhhaara võistles oma toreduse poolest Bagdadiga.

Bagdadi kalifaat lagunes kordkorralt reaks vürstide või emiiride võimu all olevaiks iseseisvaiks valdusiks. Sõjad ja kodutülid emiiride vahel laostasid ja õõnestasid majanduse.

Talupoegade ja orjade ülestõus. Feodaalne rõhumine, rasked maksud ja lakkamatud kodusõjad laostasid ja tigestasid talupoegi. Talupoegade ülestõusud olid kalifaadis alatiseks nähtuseks.

Kestev ja visa oli talupoegade ülestõus Aserbaidžanis Babeki juhtimisel (816—838). Ülestõusnud talupoegade vastu tuli kaliifidel saata kogu oma sõjavägi. Mitu kaliifide sõjaväge võideti talupoegade poolt. Ülestõus kandus üle Armeeniasse ja teistesse kalifaadi osadesse. Ainult suurima pingutusega õnnestus kaliifidel lõpuks see ülestõus summutada. Suureks ohuks kalifaadile kujunes zindžide ülestõus (zindžideks nimetati neegerorje) Lõuna-Babüloonias. Ülestõus kestis 14 aastat (869—883). Ülestõusnud lõid iseseisva riigi, moodustasid tugeva sõjaväe ja hoidsid kalifaati hirmul. Ülestõusnute vastu saadetud väesalgad läksid nende

poole üle. Talupojad toetasid zindže ja varustasid neid moonaga. Selle ülestõusu summutamine nõudis kaliifidelt äärmist jõupingutust.

Seldžukkide riik. Bagdadi kaliifide riigi lõplik langus toimus XI sajandi keskel. Otsustava hoobi andsid temale turkmeenid-seldžukid. 1055. a. vallutas seldžukkide sultan Toghrulbeg Bagdadi. Sel viisil kaotasid kaliifid lõplikult võimu ja said otseselt sõltuvaks seldžukkide sultaneist. Kuid kaliif säilitas siiski muhameedlaste kirikupea õigused. Bagdadist tungisid seldžukid edasi lääne suunas, Bütsantsi kallale. Seldžukkide suurriik ulatus Kesk-Aasiast kuni Vahemere rannikuni. Kuid see riik oli nõrk ja lagunes varsti mitmeks iseseisvaks vürstiriigiks. Süüriasse ja Palestiinasse tekkis palju väikesi feodaalvaldusi.

Seldžukkide feodaalid elasid oma kaaskondadega linnustes, mis olid ehitatud mägede otsa. Neist ligipääsematuist pesadest valitsesid nad oma võimu all olevaid külasid ja linnu ning tegid röövretki naabervaldkondadesse.

IV peatükk.

Frangi riik.

§ 1. Frangi riik Merovingide ajal.

Chlodovech. Lääne-Euroopa tugevaimaid barbarite riike oli Frangi riik. V sajandi keskel m. a. j. jagunesid frangid mitmeks suguharuks, millede eesotsas seisid oma vürstid. Frangid hakkasid vallutama maid Gallias. Üks frangi vürste, Chlodovech (481—511), üritas liidus teiste vürstidega rea suuri vallutusretki. Ta vallutas roomlaste viimased valdused Gallias. Frankide vallutused tõid endaga kaasa suuri muudatusi nende ühiskondlikus korras. Chlodovechi

Frangi sõdur VI saj.

võim tugevnes. Ühe frangi suguharu pealikust oli Chlodovech muutunud suure riigi valitsejaks.

Chlodovechi ja tema järglaste ajal sattus peaaegu terve Gallia frankide võimu alla. Ida pool Reini alistasid frangid endile rea germaanlaste suguharusid.

Chlodovech algas oma vallutusi liidus teiste frangi vürstidega. Tugevdanud sõdade ajal oma võimu, püüdis Chlodovech neist vürstidest vabaneda. Kavaluse ja reetlikkusega saavutas ta kõigi oma võistlejate huku. Chlodovech sai ainsaks frankide kuningaks. Ta luges end Merovechist põlvnevaks ja seepärast teda ennast ja ta järglasi nimetatakse Merovingide soost kuningateks. Chlodovechil oli suur sõjameestest kaaskond. Kaaskondlastele jagas ta tasuks teenistuse eest maid, mida harisid talupojad-pärisorjad.

Chlodovech ja kirik. Kuningavõimu tugevnemist soodustas suuresti kirik. Chlodovech mõistis, millise tugeva toe ta võib leida kirikus, ja siirdus ühes oma kaaskonnaga ristiusku. Chlodovech ja tema järglased annetasid kirikule heldelt maid ning talupoegi-pärisorje, kirik aga aitas Chlodovechil kuningavõimu kindlustada. Kirikut häirisid vähe nii Chlodovechi

reetlikkus kui ka tema roimad. Vaimuliku seisuse kaitsmise ja rikkalikkude annetuste eest oli kirik valmis teda igati kiitma.

Kuninga kaaskondlased ja kõrgemad vaimulikud said suuri maavaldusi, mida harisid pärisorjad-talupojad. Kuid enamiku frangi rahvastikust moodustasid vabad talupojad.

Külakogukond. Vabad talupojad elasid kogukonniti koos. Kõik küla elanikud moodustasid ühe kogukonna — «marki» (saraskonna). Igal kogukonna liikmel oli talu, temale anti isiklikuks kasutamiseks tükk põllumaad. Kõik kogukonna liikmed kasutasid üheskoos metsi, karjamaid ja veekogusid, mis kuulusid saraskonnale. Oma asjade otsustamiseks ja vanemate valimiseks kogunesid küla elanikud nõupidamistele. Kohtuistungeiks tulid kokku mitme küla elanikud.

Kohus. Neil istungeil mõisteti kohut mitmesuguste kuritegude üle. Kui ei olnud võimalik kaebealuse süüd tunnistajate abil kindlaks teha, siis otsustati tema süü küsimus erilise võtte abil, mida nimetati «jumala kohtuks». Kaebealune pidi «puhastama end» süüdistusest vande andmise teel. Temaga koos pidid vande andma ka tema sugulased. Oli vaja peast lausuda kogu vande tekst, tegemata ainsatki viga. Väikseimgi viga viis süüdimõistmisele: tolleaegsed inimesed arvasid, et jumal ise ei lase kaebealust õigesti vannet anda ja osutas sellega, et ta on süüdi. Teiseks abinõuks süütuse tõestamiseks oli raua- või veeproov. Kaebealune pidi hõõguva raua kätte võtma või käe keevasse vette pistma. Põlenud käsi mähiti kinni ja mõne aja pärast vaadati haava. Kui haav hästi kinni kasvas, siis peeti süüdistatut õigeksmõistetuks, vastasel korral aga süüdimõistetuks. Oli veel üks liik jumala kohut — kohtulik kahevõitlus. Kes võitis kahevõitluse, võitis kohtuasja. Süüdimõis'etu pidi trahvi maksma. Osa trahvist läks kahjukannataja ja ta sugukonna, osa kuninga kasuks.

Barbarite õigused. V sajandi lõpust alates hakati barbarite riikides seadusi üles kirjutama. Seaduste kogud kujutasid enestest igasuguste roimade ja nende eest määratavate trahvide pikki loetelusid. Neis loeteldi, millist trahvi tuli maksta varguse, võõra vilja omastamise või tapmise eest. Trahvid tapmise eest ei olnud ühesugused. Barbarite hulgas kasvas võrdsusetus: kuninga kaaskondlase tapmise eest makseti kolm korda suuremat trahvi kui lihtvaba frangi tapmise eest. Roomlase tapmise eest maksti kaks korda vähem kui frangi tapmise eest. Kolooni tapmise eest maksti veelgi vähem. Orja tapmise eest määrati sama trahv, mis kehtis härjavarguse eest. Niisuguseid seadustekogusid nimetati «õigusteks». Igal barbarite suguharul oli oma erinev «õigus».

Kuningavõimu langus. Frangi kuningad jagasid riigi oma poegade vahel. Sel kombel lagunes Frangi riik osadeks, millest igaühel oli oma kuningas. Kuningad pidasid lakkamatuid sõdu, püüdes üksteiselt maid vallutada. Need sõjad suurendasid sõjaväelise ülemkihi tähtsust frankide juures. Kuningad otsisid temalt tuge ja jagasid talle oma maid. Selle tõttu kuningate maavaldused vähenesid ja koos sellega langes nende mõju. Omavoliline sõjaväeline ülemkiht lakkas üldse kuningat arvestamast. Hiljem ühendati Frangi riik jällegi ühe kuninga võimu alla, kuid kuningavõimu tähtsus kahanes üha enam.

Sõjaväelisel ülemkihil olid laialdased maavaldused, ta ehitas endale mõisu-kindlusi. Tema maadel töötasid talupojad-pärisorjad.

Vabade talupoegade pärisorjastamise algus. Suurnikel ehk senjööridel (sõnast s e n i o r — vanem) olid oma kaaskonnad (vasallid), kellele anti maad tasuks teenistuse eest. Senjöörid võisid ise sõdu pidada ja naabreid ahistada. Seejuures polnud vaimulikud ülikad vähem vägivaldsed kui sõjaväeline ülemkiht. Paljud piiskopid olid tõelised röövlid, neil

olid relvastatud kaaskonnad, piiskopid ise kandsid relvi ja võtsid osa röövretkedest naabrite juurde. Ülemkiht hakkas vabade talupoegade kogukondade maid anastama ja vabadelt talupoegadelt tegu ning loonusrenti nõudma. Lõppematud sõjad ja tülid laastasid vabu talupoegi, nende maad ja varandust riisuti. Vaesunud vabad talupojad olid sunnitud abi ja kaitset otsima suurmaaomanikelt. Nälja-aastail võisid nad viimastelt ka laenu saada. Selle eest kohustus talupoeg oma kaitsja heaks töötama ja talle loonusrenti maksma.

Nii arenes järk-järgult vabade talupoegade pärisorjadeks muutumine.

§ 2. Esimesed Karolingid.

Karolingid. Jaganud ülemkihile enamiku oma maid, ei omanud viimased Merovingide soost kuningad mingit võimu ega võtnud osa riigi valitsemisest. Nende hüüdnimeks sai «laisad kuningad».

Samal ajal kui kuningate võim langes, tugevnes üha rohkem ülika perekonna Karolingide mõju. Karolingidel oli palju maid. «Laiskade kuningate» ajal nad pidasid kõrgeimat õukonna ametit — majordoomuste oma. Majordoomused käsutasid sõjaväge ja juhtisid maksude kogumist ning maade jaotamist. Karolingid haarasid võimu ikka enam endi kätte. Kuningad olid täielises sõltuvuses majordoomustest.

Karl Martell. Silmapaistvamaid majordoomusi oli Karl Martell (715—741). Sel ajal ohustas Frangi riiki araablaste sissetung. Araablased võitsid VIII sajandi algul läänegoodid ja vallutasid suurema osa Pürenee poolsaarest. Selle järel siirdusid nad üle Püreneede ja hakkasid kallale tungima Frangi riigile. Karl Martell kohtas Frangi sõjaväe eesotsas araablasi aastal 732 Poitiers' juures. Koonda-

nud oma ridu, pidasid frangid araabia kerge-ratsaväe rünnakuile vapralt vastu. Lõpuks araablased taganesid, jättes oma leeri ja voori maha. Pärast seda lüüasaamist nad lõpetasid sissetungid frankide maale. Võit Poitiers' lahingus tugevdas veel rohkem Karl Martelli võimu.

Sõja ajal araablaste vastu astus Karl Martell otsustavaid samme frankide sõjaväe tugevdamiseks. Võitluseks araabia ratsaväe vastu vajas ta hästirelvastatud sõdureid ja seejuures mitte jala-, vaid ratsaväelasi. Vabad talupojad olid juba vaesunud ega suutnud sõtta tulla heas relvastuses, veel vähem ratsa.

Kirikult — suurimalt maaomanikult frangi ühiskonnas — võttis Karl Martell osa maid ära ja andis maa üksikute osadena sõjameestele, kohustusega teenida ratsaväes. Sellega kindlustas Karl Martell Karolingide võimsust, tugevdas frankide sõjalist jõudu ja valmistas ette uusi vallutusi. Samal ajal kiirendasid Karl Martelli uuendused sõjaväes veel enam talupoegade pärisorjastamist suurmaaomanike poolt.

Pippin Lühike. Karl Martelli järglane Pippin Lühike (nõnda nimetati teda väikese kasvu tõttu) kasutas Karli edusamme selleks, et kukutada troonilt Merovingid ja kindlustada kuningatroon Karolingidele. Et oma võimu kindlustada, pöördus Pippin abisaamiseks Rooma paavsti poole. Tema juurde läkitas Pippin oma saadikud küsimusega: «Keda peab nimetama kuningaks — kas seda, kel on võim, või seda, kes on kaotanud võimu?» — Paavst vastas, et «parem on kuningaks nimetada seda, kel on võim, kui seda, kel võimu pole».

Pippin saatis kloostrisse viimase Merovingide soost kuninga ja sai ise frankide kuningaks (751).

Rooma paavst vajas ka ise Pippini abi. Sel ajal valdasid suuremat osa Itaaliat langobardid. Langobardide kallaletun-

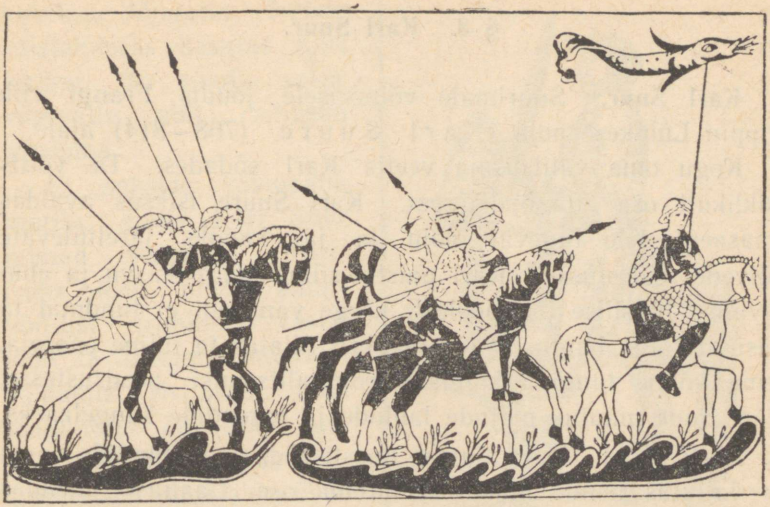

Frangi sõdurid IX saj.

gid sundisid paavsti pöörduma abipalvega Pippini poole. Pippin võitis langobardid ja andis osa neilt vallutatud maadest paavstile.

Nõnda tekkis P a a v s t i - (K i r i k u -) r i i k, mille valitsejaks oli paavst. Selle riigi pealinnaks oli Rooma. Paavst muutus mitte ainult Läänemaade kirikupeaks, vaid ka Paavstiriigi valitsejaks.

Paavstid tahtsid tõestada, et nad ei valda oma maid üldse mitte barbarite kuningate armust. Paavstide ülesandel koostati võltsitud ürik. Selles ürikus väideti, nagu oleks keiser Constantinus, viies pealinna üle Konstantinoopoli, andnud paavstile võimu kogu Itaalia ja kõigi Läänemaade üle. Seda ürikut nimetati «Constantinuse kingiks». Sellele võltsitud ürikule toetusid paavstid hiljem sageli, püüdes tõestada oma õigust ülemvõimule Lääne-Euroopa üle.

TRÜ Raamatukogu

§ 3. Karl Suur.

Karl Suur. Suurimale võimsusele jõudis Frangi riik Pippin Lühikese poja Karl Suure (768—814) ajal.

Kogu oma valitsusaja veetis Karl sõdades. Ta võttis isiklikult osa 30 sõjakäigust. Karl Suure isiksus avaldas kaasaeglastele tugevat mõju ja jäi kauaks järeltulevate põlvede mälestusse. Karl paistis silma suure kasvu ja ebatavalise füüsilise jõu poolest; kõrge vanuseni ei tundnud ta väsimust ega haigusi. Kaasaeglasi üllatas ta tuline energia, tema võime tungida kõigisse riigivalitsemise peensustesse. Karl Suur muutus paljude laulude ja legendide kangelaseks.

Karli sõjad. Karl alustas uuesti sõda langobardide vastu ja vallutas nende maad. Suurema osa Itaaliast ühendas Karl Frangi riigiga.

Läänes tungis Karl oma sõjameestega üle Püreneede (777) ja võttis araablastelt rea linnu, kuid siis tabas teda ebaõnn ja ta pöördus koju tagas. Frangid alustasid hiljem araablaste vastu uuesti võitlust ja vallutasid maid lõuna pool Püreneesid Barcelona linnaga. Neist maadest moodustati eriline maakond, mis sai Hispaania margi nimetuse (markideks nimetati mitte ainult külakogukondi, vaid ka piiriäärseid maakondi).

Idas pidas Karl Suur rohkem kui 30 aasta kestel sõda germaanlastest sakside suguharudega. Elanikkonna enamiku moodustasid saksidel vabad, kes elasid sugukonniti külakogukondades. Neil hakkas alles eralduma sugukondlik ülemkiht. Karl tahtis vallutada sakside maad ja muuta vabad saksid pärisorjadeks, kuid need panid neile katsetele visalt vastu. Karlil õnnestus neid korduvalt lahingus lüüa, kuid niipea kui frankide väed sakside maalt ära läksid, puhkesid seal uuesti ülestõusud. Karl korraldas sakside vastu

kaheksa sõjaretke. Nende alistamiseks kasutas Karl kirikut. Ta sundis sakse vägivalla abil ristiusku siirduma.

Karl Suur.

Et sakside vastupanu murda, andis Karl Suur julmad seadused. Kuriteoks loeti mitte ainult võitlust frankide vastu, vaid ka igasugust kõrvalekaldumist ristiusust. Surmanuhtlus ähvardas igaühte, kes kummardas sakside endisi jumalaid või ei täitnud kristlikke usukombeid. Kord käskis Karl hukata neli ja pool tuhat saksi. Viimaks õnnestus tal sakside ülemkihti enda poole meelitada sellega, et ta hakkas temale maid jagama ja vabade sakside üle võimu andma. Ülemkiht võttis ristiusu vastu ja hakkas Karli aitama. Alles IX sajandi algul alistas Karl saksid lõplikult.

Karli keisririik. Karl Suure sõjakäikude tulemusena suurenes Frangi riigi territoorium õige suurel määral. Frangi riiki kuulus suurem osa endise Lääne-Rooma riigi maadest. Karl sai kõige võimsamaks valitsejaks Euroopas. Aastal 800, kui Karl Roomas viibis, laskis ta end pidulikult keisriks kroonida ja kuulutas enda Rooma keisriks.

Karl arvas, et võim on talle antud jumala poolt. Ta nõudis oma alamailt ustavusvannet. Kirik õpetas, et sõnakuulmatus keisri vastu ja ülestõusud tema vastu on mitte ainult

keisrile truudusemurdmine, vaid ka patt. Patu eest aga karistab jumal. Nõnda kindlustas kirik keisri võimu.

Valitsuse keskuseks sai kuninga õukond. Karlil ei olnud algul alatist residentsi. Ta sõitis ühes oma õukondlastega alatasa maad mööda ringi. Selle järel aga, kui Karl sai keisriks, tegi ta oma residentsiks Aacheni. Siin ta ehitas enda ja oma õukondlaste jaoks maju ja samuti suure peakiriku.

Karl jaotas kogu maa maakondadeks. Piiriäärseid maakondi nimetati markideks. Margid loodi nii läänes (Hispaania mark) kui ka idas, slaavlaste asustusaladega piirnevail maadel. Margid olid hästi kindlustatud ja olid määratud riigi kaitseks ning tugipunktiks edasistel vallutustel.

Iga maakonna eesotsas oli krahv. Margi eesotsas seisvat krahvi nimetati markkrahviks.

Senjööride võimu tugevnemine. Karl püüdis keisririigi ühtsust alal hoida. See ei olnud aga kerge ülesanne. Senjöörid võtsid küll meelsasti osa Karli sõjaretkedest, sest need sõjaretked tõid neile rikkalikku sõjasaaki, uusi maavaldusi ja uusi pärisorje. Kuid neile ei meeldinud sugugi Karli katsed keisrivõimu tugevdada ja sundida kõiki seadustele alistuma. Samal ajal aga tuli Karlil enesel senjööride jõudu ja võimu tugevdada. Ta oli sunnitud annetama senjööridele suuri maavaldusi, et neid enda poole võita.

Karli lakkamatud sõjad laostasid vabu talupoegi. Laostunud talupojad muutusid kergeks saagiks senjööridele, kes võtsid talupoegadelt maa ära ja tegid neid pärisorjadeks. Senjööride huvides surus Karl halastamatult maha talupoegade ülestõusud. Vabade talupoegade seas tekkisid liidud nende vabaduse kaitseks. Karl jälitas neid liitusid ja õiendas karmilt nendega arveid. Vabade talupoegade arv üha kahanes, seevastu kasvas ikka enam aga senjööride jõud ja võimsus. Nende kätte koondus peaaegu kogu riigi sõjaline jõud. Karl võis ainult oma sõjakäikudel neid arvestada. Koos sel-

lega kasvas ka senjööride iseseisvus ja nende sõltumatus riigivõimust. Karli elu viimaseil aastail kordusid üha sagedamini juhud, kus keisri käsku ei täidetud.

V peatükk.

Lääne-Euroopa IX—XI sajandil.

§ 1. Feodaalkorra õitseaeg.

IX—XI sajandil muutub feodaalne kord valitsevaks korraks Lääne-Euroopas. Euroopa ühiskonna põhilisteks klassideks said siis feodaalid-ekspluataatorid ja ekspluateeritavad talupojad-pärisorjad.

Talupojad-pärisorjad. Kõik senjöörid ja nende vasallid, piiskopid ja kloostrid elatusid pärisorjadest talupoegade töö arvel. Pärisorjadest talupoegade klass kujunes osalt orjadest, kes olid saanud maad harimiseks, endistest Rooma koloonidest, kuid peamiselt vabadest külakogukonna talupoegadest, kes olid sattunud sõltuvusse suurmaaomanikest.

Kuningas, kirik ja senjöörid anastasid vabade kogukondade maad. Endine vaba külakogukond muutus nüüd feodaalmõisaks. Tunduva osa äravõetud maadest muutsid senjöörid mõisamaadeks ja arendasid neil oma mõisamajapidamist.

Igal talupojaperel oli talund ja põllumaa. Talupoegade ja mõisa põllud asetsesid tavaliselt ribati kogukonna väljadel. Metsi, karjamaid ja kõnnumaid kasutasid talupojad ühiselt, moodustades nagu ennegi külakogukonna — marki (saraskonna). Aga talupojad olid nüüd täielikus sõltuvuses senjööridest. Talupojal oli oma majapida-

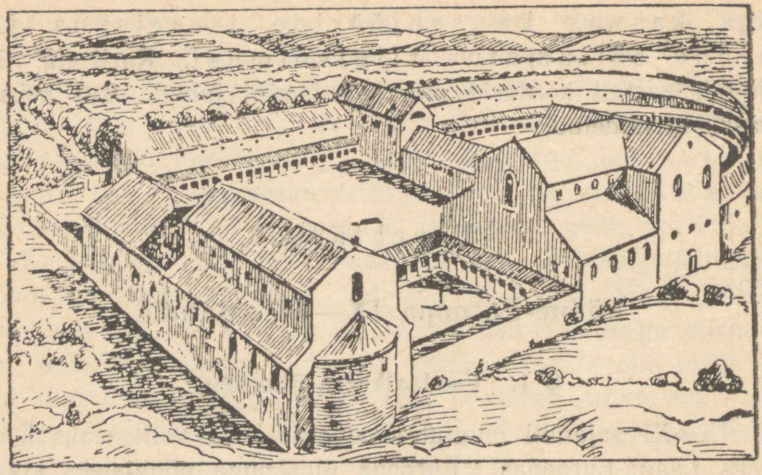

Karolingide-aegne mõis.

mine, omad tööriistad, kuid ta ei saanud senjööri juurest ära minna ja oli kohustatud viimase kasuks tervet rida koormisi kandma. Ta pidi mõne päeva nädalas mõisa põllul töötama, maanteid parandama, puid raiuma ja vedama ning senjööri mõisa hooneid ehitama ja parandama. Peale selle pidi talupoeg osa oma sissetulekust ära andma. Ta andis senjöörile vilja, kanu, hanesid, mune, kalu ja lõuendit.

Pärisorjastamine põhjustas talupoegade seas vastupanu. IX sajandi alguses oli palju talupoegade ülestõuse. IX sajandi keskpaiku puhkes Karl Suure poolt alistatud saksi talupoegade suur ülestõus. Kuid senjööridele kuulus võim ja sõjaline jõud; nad surusid ülestõusud julmalt maha ja sundisid talupoegi vägivalla teel eneste kasuks töötama.

Feodaalid veeretasid talupoegadele üha uusi kohustusi. Nad kuulutasid oma ainuõiguseks veskite, viinamarja- ja oliivõlipresside, leivaküpsetamisahjude jm. pidamise. Teravilja jahvatamise, viinapressi või leivaahju kasutamise eest

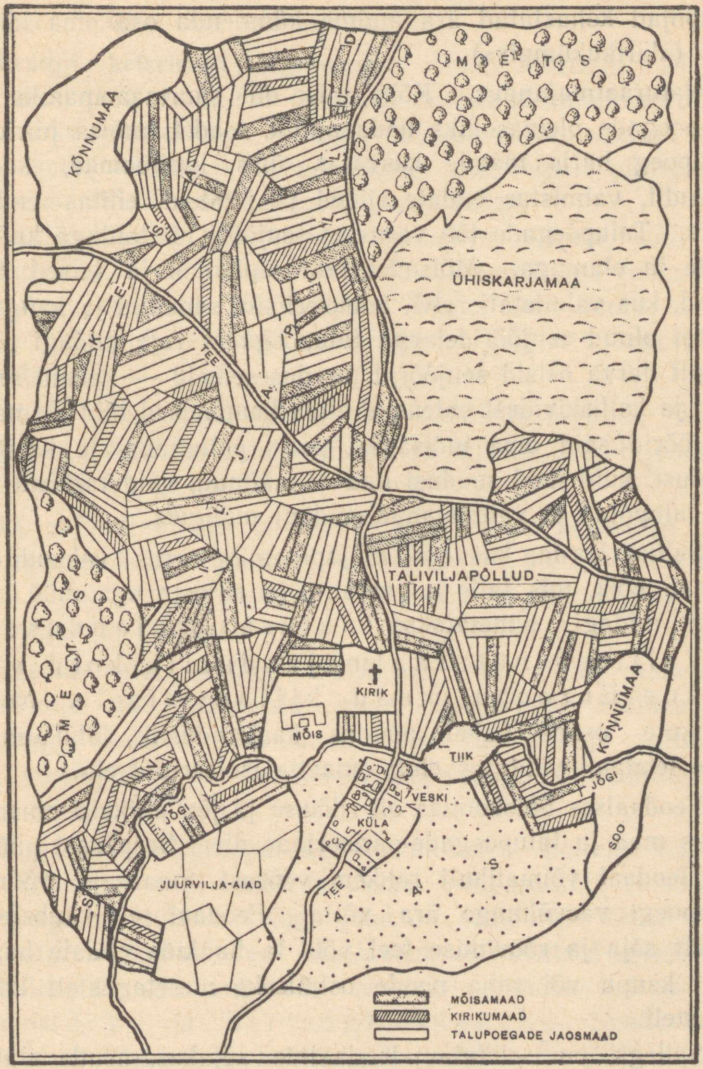

Keskaegse mõisa plaan.

pidid talupojad erilist maksu maksma. Kiriku heaks olid talupojad kohustatud ära andma kümnenda osa oma lõikusest («kirikukümnis»).

Naturaalmajandus. Kõik, mis oli suurmaaomaniku ja talupoegade olemasoluks hädavajalik, toodeti mõisa piirides. Talupoeg haris maad, kasvatas üles kariloomad, kudus lõuendit, valmistas endale riided ja jalatsid, ehitas endale maja. Talupoegade töö varustas senjööri nii toiduga kui ka riiete ja elamuga. Mõisades olid sepikojad ja teised töökojad, kus valmistati relvi, hobuseriistu, sadulaid ja kangaid. Nii ei olnud senjööridel ega talupoegadel vaja midagi osta. Ainult harva ostsid senjöörid toredusesemeid — kalleid relvi, siidi ja kalliskividest ehteasju, mida kaupmehed tõid idamailt. Senjöörid said oma mõisadest palju põllundus- ja käsitöösaadusi, kuid neid saadusi nad ei müünud, vaid tarbisid ise. Ka talupojad ei valmistanud midagi müügiks.

Sellist korda, kus iga majapidamine oma vahenditega toodab kõik, mis talle on vajalik, ja ei osta ega müü peaaegu midagi, nimetatakse naturaalmajanduseks. Valitsev naturaalmajanduslik kord viis Lääne-Euroopa maad killunemisele. Nende üksikute osade vahel puudus kaubanduslik läbikäimine. Igas feodaali valduses elati omaette isoleeritud elu.

Feodaalses ühiskonnas oli rikkuse ja jõu allikaks omandiõigus maa ja talupoegade-pärisorjade üle. Seepärast püüdis iga feodaal võimalikult rohkem võõrast maad ja võõraid talupoegi väevõimuga ära võtta. Feodaal ei kaubelnud, ainult sõja ja röövimise teel võis ta hankida endale haruldasi kaupu või raha nende ostmiseks meretagustelt kaupmeestelt.

Sellega on seletatav feodaalide sõjakus, nende alatine valmisolek sõdimiseks, riisumiseks, võõraste maade anasta-

miseks. Sellise anastamise teel võisid tekkida suured maavaldused. Need olid aga ebakindlad.

Frangi keisririigi lagunemine. Karl Martellil, Pippin Lühikesel ja Karl Suurel õnnestus ühendada frangi suurnikke võitluseks araablastega, võõraste maade riisumiseks ja vallutamiseks, sakside ja vabade frangi talupoegade pärisorjastamiseks. Kuid see ühendus lagunes peagi.

Senjöörid olid keisrivõimule kuulekad niikaua, kuni see oli tugev, kuid ei talunud seda ja kasutasid iga juhust, et saavutada täielikku sõltumatust. Peale Karl Suure surma (814) lakkasid senjöörid üldse tema järglaste korraldusi arvestamast.

Varsti peale Karli surma tema keisririik lagunes. Karli järglased vaenutsesid teineteisega ja mitmel korral jaotasid endi vahel frangi valdusi.

IX sajandi lõpuks oli endise Karl Suure keisririigi asemel olemas kolm tähtsamat kuningriiki: L ä ä n e - F r a n g i r i i k ehk Prantsusmaa, I d a - F r a n g i r i i k ehk Saksamaa ja Itaalia.

Igaüks neist kuningriikidest oli riik ainult nimepidi. Tegelikult nad lagunesid reaks iseseisvaiks valdusteks. Kuningad kaotasid ikka enam võimu tugevate ja sõltumatute senjööride üle. See oli Euroopa poliitilise killunemise aeg.

Kogu Lääne-Euroopa jagunes mitmeks suureks riigiks. Iga niisuguse riigi eesotsas seisis oma kuningas. Tema võim aga oli tühine. Kogu jõud oli senjööride kätes. Iga riik kujutas endast rea iseseisvaid, sõltumatuid maakondi.

Selliseid suurfeodaalide valdusi nimetati k r a h v k o n d a d e k s ja h e r t s o g k o n d a d e k s. Nende maakondade valitsejail, krahvidel ja hertsogitel, oli palju vasalle ja nad tundsid endid kuningast sõltumatuina. Mõned krah-

vid ja hertsogid oleksid meelsasti võtnud enda kätte ka kuningakrooni.

Kõiki hertsogeid ja krahve loeti kuninga vasallideks, tema aga oli nende senjööriks. Nad olid kohustatud kuningat sõjalise jõuga abistama. Kuid tegelikult abistasid hertsogid ja krahvid kuningat oma sõjaliste jõududega ainult siis, kui tahtsid. Mõnikord pidasid nad ise kuningaga sõda.

Iga hertsog ja krahv juhtis valitsemist, sõdis ja sõlmis liidulepinguid ilma kuningalt nõusolekut küsimata.

Hertsogitel ja krahvidel olid omad vasallid, kellel veel võisid olla omad vasallid — väikeaadlikud.

Kuningal ei olnud hertsogite ja krahvide maadel mingisugust võimu. Nende vasalle ei loetud kuninga alamateks. Kehtis reegel: «Minu vasalli vasall ei ole minu vasall».

Feodaalne hierarhia. Sellisel kombel moodustus feodaalne redel. Redeli tipul asus kuningas, temast madalamal suursenjöörid — hertsogid ja krahvid, kellele kuulusid suured maakonnad. Neist veel madalamal — vähemtähtsad senjöörid, lõpuks järgnesid väikerüütlid. Feodaalse hierarhia iga liiget loeti kõrgemalseisja suhtes vasalliks ja madalamalseisja suhtes senjööriks.

Senjööri peeti maa kõrgeimaks omanikuks. Vasall sai senjöörilt maavalduse — feoodi. Feood anti edasi pärimise teel vanimale pojale.

Vasall pidi senjööri kutsel ilmuma tema juurde ratsa täies relvastuses ja koos senjööriga sõtta minema.

Senjöör oli kohustatud vasalli aitama, teda sõjaliste kallaletungide ajal kaitsema ja tema maid vallutuse eest hoidma.

Ka vaimulikud kuulusid feodaalsesse hierarhiasse. Peapiiskopid, piiskopid ja abtid (kloostriülemad) olid suursenjöörid. Neil oli palju vasalle. Nad ei erinenud millegi poolest ilmalikest feodaalidest. Nad võtsid osa sõdadest ja

röövretkedest ning tegelesid küttimisega. Feodaalne hierarhia oli valitsevale klassile vajalik. Ta oli temale vahendiks, et kindlustada võimu talupoegade üle. Senjöörid ja vasallid aitasid üksteisel talupoegi kuulekuses hoida.

Kuid seda valitseva klassi organisatsiooni rikuti tegelikult alatasa. Kuninga ja feodaalide vahel kestsid alatised sõjad, feodaalid sõdisid üksteisega vahetpidamata.

Kuningavõimu nõrkus, suurfeodaalide sõltumatus, alatised feodaalsõjad, talurahva pärisorjastamine — kõike seda näeme IX—XI sajandi Lääne-Euroopas.

Araablaste, ungarlaste ja normannide röövretked. Killustatud Lääne-Euroopa kannatas mitte ainult alatiste feodaalvaenuste tõttu, vaid ka sõjakate naabrite kallaletungide all.

Lõunast, Põhja-Aafrikast ründasid Itaalia ja Lõuna-Prantsuse rannikuid araabia piraadid. Doonau keskjooksul rajasid nomaadid — ungarlased Ungari ehk Madjari riigi. Ungarlased teostasid peaaegu igal aastal laastavaid röövretki naabruses asetsevaile germaanlaste ja slaavlaste maile, haarasid saagi ja viisid vangid kaasa, et neid orjadeks müüa, ja põletasid maha külasid ning kloostreid.

Veel ohtlikumad olid retked, mida korraldasid põhjapoolsed röövlid — normannid. Normannid (s. t. «põhjamaamehed») elasid Skandinaavia poolsaare rannikuil ja praeguses Taanis. Normannide peamiseks tegevusalaks oli ammust ajast kalapüük. Nad olid harjunud karmide põhjapoolsete meredega, tormidega ja ohtudega. Suurtel venedel, mille käilad olid ilustatud puust lohekujuga, siirdusid normannide hulljulged jõugud kaugeile meresõitudele, et vahetada oma kodumaa saadusi — kuivatatud kala ja karusnahku — vilja ja veini, kalevi ja relvade vastu. Kuid nor-

Normannide sõdur.

mannide jõukude peamiseks eesmärgiks olid sõjad ja riisumine.

Normannid moodustasid oma venedest terved laevastikud. Selliste mereväesalkade eesotsas seisid viikingid — merekuningad. Normannid-viikingid oma väesalkadega said ümberkaudsete rannikute ohustajaiks. Eriti tugevnesid nende röövretked IX sajandist alates. Ida-normannid ehk varjaagid avastasid tee Venemaale ja Venemaa jõgesid mööda Mustale merele ning Bütsantsi («Suur tee varjaagide juurest kreeklasteni»).

Läänenormannid — taanlased ja norralased — korraldasid röövretki Iirimaale, Šotimaale, Inglismaale ja Prantsuse rannikuile. Soodsa tuulega purjetasid nad kolme päevaga Taanimaalt Inglismaa rannikuteni. Nad purjetasid üle tormise Biskaia lahe, laastasid Hispaania rannikuid, tungisid ka Vahemerre, laastasid Lõuna-Prantsuse ja Itaalia rannikuid ning jõudsid Bütsantsini. Oma madalalt vees istuvate paatidega purjetasid normannid kaugele suuri jõgesid mööda üles. Siin nad võtsid elanikelt vägivaldselt hobuseid ja jätkasid oma röövretki ratsa.

Normannidega liitusid sageli talupojad-pärisorjad, keda

Normannide laev.

rõhumine nende isandate poolt oli meeleheitele viinud. Kõige kohutavam viiking Hasting oli pärimuse järgi Ida-Prantsusmaa talupoeg.

Normannide kallaletungide äkilisus, nende julgus ja leidlikkus tõid neile võidu. Kui polnud võimalik võtta jõuga, siis tugesid nad kavalusele. Hastingist jutustatakse, et ta pika aja jooksul ei suutnud vallutada üht Itaalia rannikulinna. Siis ta läks üle kavalusele. Tema saadikud ütlesid selle linna piiskopile, et Hasting on surnud, ja palusid luba tuua laip matusetalituseks kirikusse. Puusärk asetati kirikusse. Jumalateenistuse ajal hüppas Hasting äkki puusärgist välja ja tappis piiskopi. Teised normannid, kes olid relvad riiete alla peitnud, hakkasid elanikkonda tapma ja riisuma.

Röövretkedest siirdusid normannid maade vallutamisele oma jõukude asundamiseks.

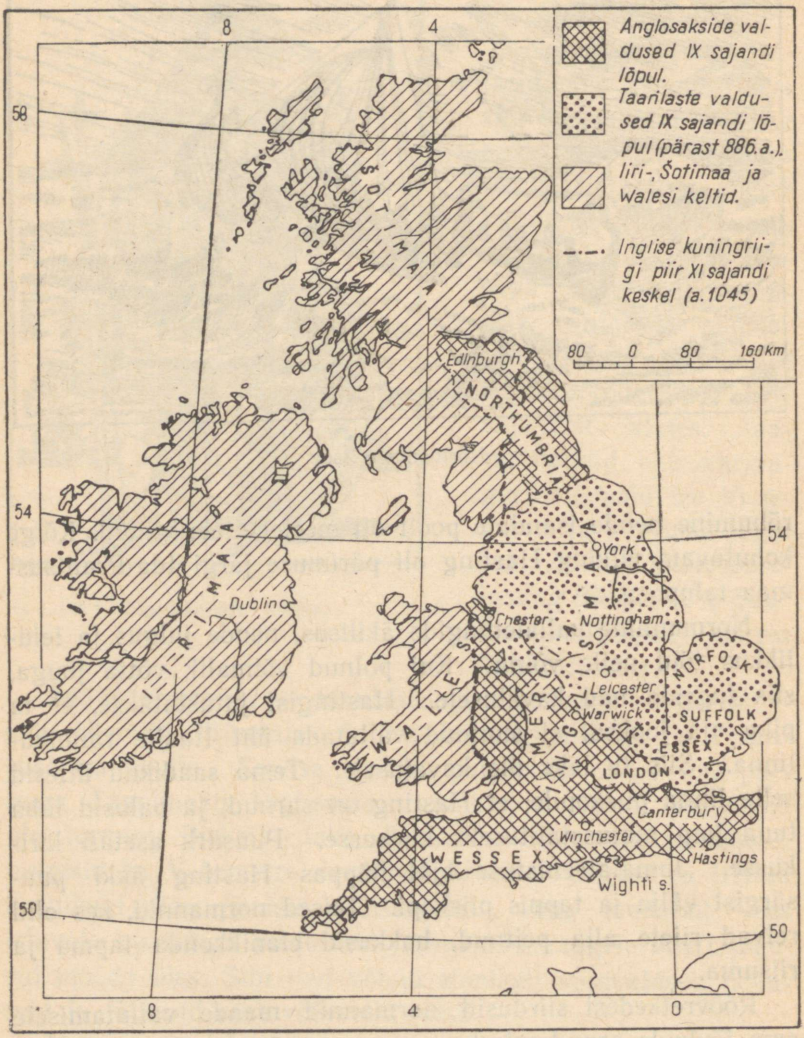

Inglismaa IX—XI sajandil.

Normannid Inglismaal. V sajandi keskpaiga ja VII sajandi alguse vahel vallutasid anglosaksi suguharud suurema osa Britanniast. Britlastest (keltidest) suguharud säilitasid sõltumatuse ainult saare põhjaosas (Šotimaal) ja läänes (Wales'is). Šotimaa ja Wales'i suguharud kaitsesid oma vabadust visalt. Ka Iiri jäi keltide maaks.

Inglismaal (nõnda hakati nimetama maad, mille vallutasid anglosaksid) kujunes mitu kuningriiki. Neist kõige võimsam oli edelas asetsev kuningriik Wessex, s. o. läänesakside riik. Teised kuningriigid tunnistasid endid sõltuvaks Wessexist.

IX sajandi algusest peale hakkasid saarele tungima normannid. Algul nad lihtsalt riisusid Inglismaad, hiljem aga hakkasid Kirde-Inglismaal püsivaid asulaid rajama. Normannid laastasid Inglismaad ja võtsid ta elanikelt andamit. Anglosaksi kuningad pidasid nendega visasid sõdu. Kõige tuntum anglosaksi kuningas oli Alfred (IX saj. lõpul).

Ta algas oma valitsemist sel ajal, kui peaaegu kogu Inglismaa oli normannide poolt vallutatud. Normannid saavutasid igal pool võite ja Alfredil tuli peita end metsades ja soodes. Ainult aegamisi õnnestus tal sõjalisi jõude koguda ja normannidega avalikku võitlusse astuda. Alfred võitis. Kuid kogu anglosakside maad tagasi võita ta siiski ei suutnud. Alfred loovutas normannidele peaaegu kogu kirdepoolse Inglismaa poole.

Alfred kõvendas maa sõjalist jõudu. Ehitati suured lodjad, et kaitsta rannikuid rünnakute eest merelt. Alfred jagas sõjateenistuse eest maid ja suurendas seega hästi relvastatud sõjameeste arvu.

Alfred hoolitses ka hariduse eest. Ta avas koole, püüdis kirjaoskust levitada ja kutsus oma õukonda õpetlasi. Alfredi ülesandel koostati anglosaksi kroonika (ajaraamat).

Alfredi järglased võitlesid normannidega edukalt. X sajan-

dil ühines Inglismaa uuesti ühtseks riigiks. Normannidest asunikud olid keele poolest anglosaksidele lähedal ja sulasid varsti nendega ühte.

Nagu teistes Euroopa maades, nii arenes feodalism ka Inglismaal. Riik oli ainult nimepidi ühtne, tegelikult aga jagunes reaks peaaegu iseseisvateks maakondadeks.

Normannid hakkasid maid asundamiseks anastama ka teistes maades.

X sajandi alguses oli Prantsuse kuningas sunnitud normannidele loovutama maakonna Põhja-Prantsusmaal, mida sellest ajast peale hakati nimetama N o r m a n d i a k s.

Loode pool asutasid normannid oma kolooniad Islandis ja Gröönimaal. Sealt nad jõudsid kuni Põhja-Ameerika rannikuni (u. a. 1000). Kuid neil ei õnnestunud seal kanda kinnitada, ja tee Ameerikasse unustati.

§ 2. Keisririik ja paavstlus.

Itaalia IX—X sajandil. Ka Itaalia, nagu teisedki Lääne-Euroopa maad, oli lagunenud reaks iseseisvaiks feodaalseiks valdusteks. Kuningavõim oli Itaalias täiesti alla käinud. Hertsogid, markkrahvid ja piiskopid, kes seisid suurte feodaalvalduste eesotsas, olid täiesti sõltumatud.

Üheks Itaalia feodaalvürstiks oli paavst. Juba VIII sajandil kinkisid Frangi kuningad paavstile suure maa-ala Aadria merest Türreeni mereni (Kirikuriik). Aga IX ja X sajandil võtsid naabruses asuvad feodaalid paavstidelt suurema osa nende maad ära. Paavsti valimised olid feodaalide käes, kes püüdsid paavstitroonile asetada oma sugulasi. Paavstitrooni pärast kestis pidev võitlus feodaalide vahel. Sageli tõugati selles võitluses paavste troonilt, pandi vanglasse või tapeti.

Itaalia kaudu kulgesid kaubateed, mis ühendasid Lääne-Euroopat rikka Bütsantsi ja Idamaadega. Selle kaubanduse

tagajärjel hakkasid Itaalia linnad taas elustuma. Aadria mere rannikul, Bütsantsi valduste läheduses asuv Veneetsia oli suureks kaubalinnaks juba Karl Suure ajal. Rikastusid ka teised, eeskätt mereäärsed linnad. Itaalia kujunes kõige rikkamaks ja kultuursemaks Lääne-Euroopa maaks.

Püha Rooma keisririik. Ainult Alpid lahutasid poolbarbaarset Saksamaad Itaaliast. Saksa kuningad heitsid juba ammu oma ahne pilgu Itaaliale. Esimesel parajal juhul tungisid nad rikka, kuid killunenud ja nõrgenenud maa kallale. Saksa kuningal Otto I-sel ja tema poolt juhitud saksa feodaalidel õnnestus ilma vaevata hõivata kogu Põhja-Itaalia ja Rooma sisse tungida. Et sakslaste röövellikule sõjaretkele anda «seaduslik» ilme, sundis Otto I paavsti teda keisriks kroonima ja võttis endale R o o m a k e i s r i tiitli (962). Hiljem ta keisririik sai kõlava nimetuse P ü h a R o o m a k e i s r i r i i k. Keisri tiitli võtmisega lootis Otto I, nagu Karl Suurgi, mitte ainult kindlustada endale õigus Itaalia röövimiseks, vaid ka tõsta oma võimu nii oma alamate kui ka teiste riikide silmis.

See oli aga väga nõrk riik. Saksamaal endal taotlesid hertsogid täielikku sõltumatust. Itaalia linnad ja feodaalid kuulasid vastumeelselt Saksa valitsejate käsku. Seepärast tuli peaaegu igal keisril ühteviisi algusest peale alata: sõdida Saksamaal kangekaelsete hertsogitega ja uuesti vallutada Itaalia. Iga uue keisri sõit kroonimisele Rooma oli tõeline sõjaretk, mille ajal Saksa sõjaväed riisusid ja põletasid Itaalia külasid ja linnu ning röövisid ja ahistasid igati elanikke. Paavstid allusid täielikult keisrile. Keisrid määrasid ja kukutasid paavste oma äranägemist mööda.

Keisrid ja paavstid. Ent olukord muutus varsti teiseks. Kirik kannatas feodaalvaenuste tagajärjel. Feodaalid tungisid alatasa kirikute ja kloostrite kallale, et omandada nende rikkusi. Vaimulikkonna keskel tugevnes üha enam mõte, et

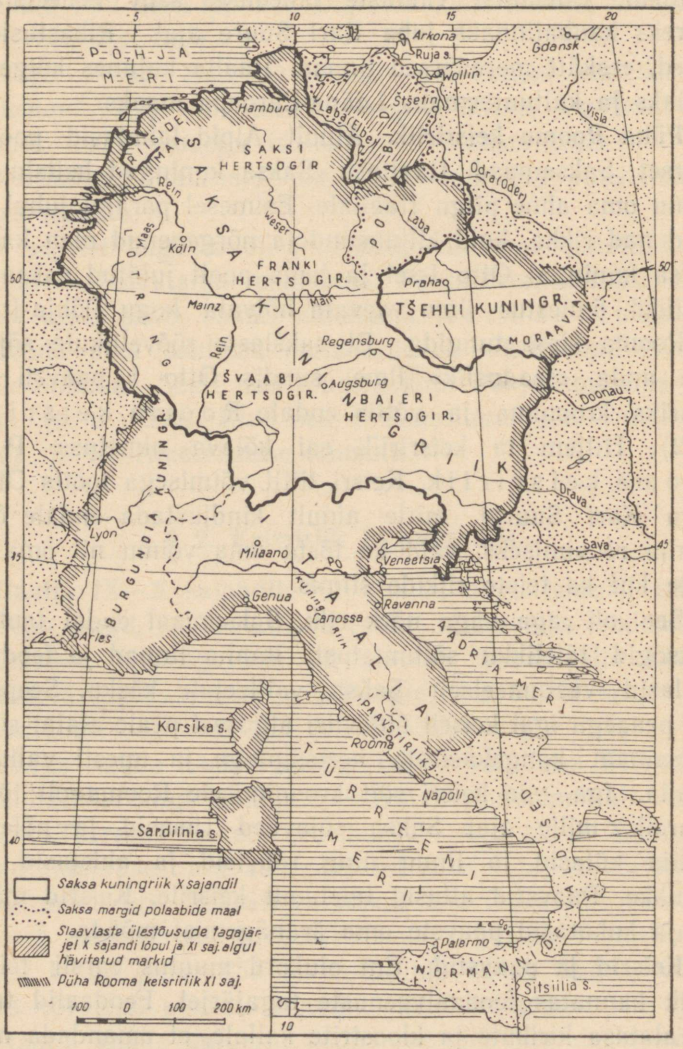

Püha Rooma keisririik X—XI sajandil.

kirik peaks ise võimu enda kätte võtma ja alistama endale märatsevaid feodaale.

Mõned munkadest kinnitasid, et kiriku võim on kõrgem kui ilmalik võim (s. o. kuningate ja ilmalike feodaalide võim). Meenutati tuntud võltsürikut «Constantinuse kink», mille põhjal võim kogu Lääne-Euroopa üle olevat antud paavstile. Lasti lendu ka uusi võltsitud ürikuid. Kiriklased hakkasid õpetama, et paavst seisab kõrgemal kuningatest ja keisrist. Kasutades säärast õpetust hakkasid paavstid oma võimu kiriku üle kõvendama.

Eriti palju tegi paavstivõimu kindlustamiseks Hildebrand, kes juhtis kahe paavsti ajal kogu paavstikoja poliitikat. Hildebrand oli väikest kasvu, viletsa välimusega, nõrga häälega. Kuid ta paistis silma oma käskiva iseloomu, järeleandmatuse ja tormilise energia poolest. Ta ei tundnud ei kõikumisi ega kaastunnet. Raevuka fanatismiga viis ta oma kavad ellu. Ta deklareeris, et keegi ei saa paavsti üle kohtunikuks olla, et paavst ei või eksida ja et tal on õigus tagandada keisreid ja vabastada alamaid kohustusest alluda oma valitsejaile.

Hildebrandi pealekäimisel otsustas kirikukogu (kõrgemate vaimulikkude koosolek), et tulevikus valivad paavsti kardinalid (tähtsaimad kiriku võimukandjad), mitte aga Rooma suurnikud või keiser.

Vaimulikele keelati abiellumine, et mured perekonna eest ei kallutaks neid kõrvale kirikuteenistusest.

Aastal 1073 valiti Hildebrand paavstiks. Ta võttis nimeks Gregorius VII (valimise puhul paavstid muudavad nime). Ta kasutas asjaolu, et Heinrich IV-ndal tuli sel ajal võidelda Saksa feodaalidega, ja avaldas protesti piiskoppide määramise vastu keisri poolt. Gregorius VII tahtis, et piiskopid oleksid ainult paavsti võimualused. Heinrich IV otsustas jultunud paavsti kõrvaldada. Ta kuulutas Gregorius VII

Keiser Heinrich IV.

tagandatuks ja kirjutas talle kirja, mis lõppes sõnadega: «Mina, Heinrich, kuningas jumala armust, ütlen sulle — mine minema!» Vastuseks selle kirjale pani Gregorius VII Heinrich IV kirikuvande alla, kuulutas ta kuningavõimust ilmajäetuks ja vabastas kõik feodaalid ustavusvandest, mille nad olid andnud Heinrich IV-ndale. Saksa feodaalid kasutasid seda ja algasid uut ülestõusu Heinrich IV vastu. Heinrichi seisukord muutus väljapääsematuks. Ta oli sunnitud paavstiga lepitust otsima. Saadetuna vähestest kaaslastest, läks Heinrich IV talvel läbi lumme tuisanud Alpide mäekurude Itaaliasse Canossa linnuse juurde, kus paavst sel korral viibis (1077). Kolm päeva seisis uhke keiser linnuse väravate juures, paludes paavstilt kohtamist. Alles neljandal päeval võttis Gregorius VII ta vastu. Põlvili palus keiser paavstilt andestamist (on säilinud ütlus «Canossasse minema», s. o. iga nõutavat järeleandmist tegema). Paavsti ja keisri vahel toimus lepitus, kuid mitte kauaks.

Andestus, mille Heinrich IV Canossas sai, oli hoolimata alandamisest, mida Heinrich IV pidi läbi elama, talle siiski väga kasulik. See andis talle võimaluse taas oma feodaalidega sõda alata ja neilt alistumist nõuda.

Heinrich IV-ndal õnnestus tema vastu hakanud Saksa feodaale võita ja ta läks siis oma sõjavägedega Rooma.

Siin kaitses paavst end kindlustatud linnuses ja Rooma kitsastel tänavatel käisid ägedad lahingud Saksa vägede ja paavsti poolehoidjate vahel.

Siis pöördus paavst abipalvega Lõuna-Itaalia anastanud normannide väejuhi poole. Normannid kihutasid sakslased minema, kuid rüüstasid koledasti Roomat, tapsid hulga elanikke ja müüsid palju naisi ja lapsi orjadeks. Pärast seda ei julgenud Gregorius VII enam Rooma jääda. Kartes rahva viha, läks ta ühes normannidega ära. Varsti ta suri.

Tema surmaga ei lakanud ometi võitlused paavstide ja Heinrich IV vahel. Võitlus kestis ka Heinrich IV järglaste ajal ja vältas palju aastaid.

Nii paavstid kui ka Saksa keisrid pretendeerisid maailmavalitsusele. Nad unistasid oma võimule alistada mitte ainult Lääne-Euroopat, vaid ka Bütsantsi ja muhameedlaste maad. Kuid säärastest üleliia nõudlustest ei tulnud midagi välja peale verevalamise ja õnnetuste Saksamaale ja Itaaliale.

Kirikute lahutamine. Oma püüdlustes maailmavalitsusele sattusid paavstid tülli Bütsantsi kirikuga.

Kuni XI sajandi keskpaigani polnud ristiusu kirik veel lõhenenud lääne- ja idakirikuks. Kuid Läänemaade kirikupea, s. o. paavsti, ja Bütsantsi vaimulikkude vahel leidsid alatasa aset kokkupõrked. Paavstid esitasid pretensioone kogu ristiusu kiriku valitsemise kohta. Kuid bütsantsi kirik allus keisritele, kes ei tahtnud sallida paavstide segamist oma asjadesse. Rooma ja Konstantinoopol põrkasid teineteisega kokku ka ristiusu levitamisel slaavi suguharude — bulgaarlaste, serblaste, lääneslaavlaste ja venelaste — hulgas. Nii paavst kui ka Bütsants püüdsid slaavlasi allutada oma mõjuvõimule. Peale selle oli Roomal ja Konstantinoopolil lahkarvamisi usundilistes küsimustes.

Gröönimaale ja Põhja-Ameerikasse
SKANDINAAVI
NORMANNID
P Õ H J A - M E E R
IIRIMAA
SOTIMAA
INGLISE KUNINGRIIK
London
Thames
Hamburg
Elbe (Laba)
Rein
SAKSA
SUUR-MÄRRIKI
Oder (Odra)
Maas
Aachen
NORMANDIA
Pariis
Orléans
Seine
Loire
Regensburg
KUNINGRIIK
PRANTSUSMAA
BISKAIA LAHT
Garonne
ALPID
Pavia
Po
Roon
Toulouse
Marseille
Ravenna
PÜREENEED
Ebro
CÓRDOBA
Tajo
KALIFAAT
Córdoba
Korsika s.
Roomal
Sardiina s.
TÜRREENI MEER
Palermo
Tunis
Sitsiilia s.
ARAABLASED
AAFRIKA
200 0 200 400 600 km

RÖÖVRETKED IX—X SAJANDIL.

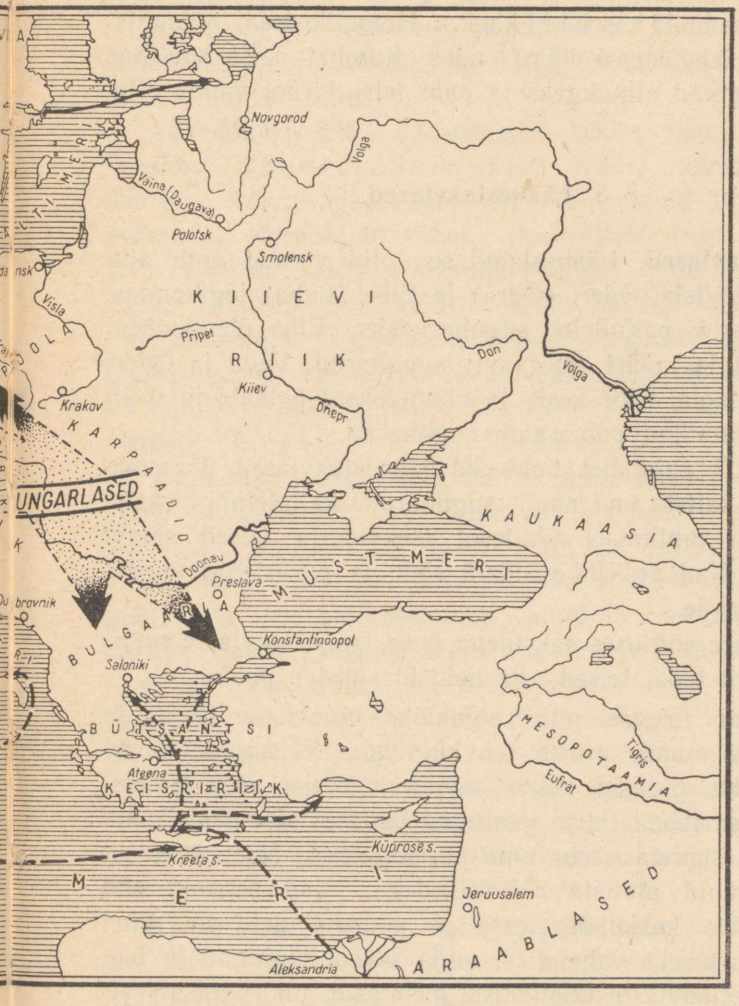

Viimaks, aastal 1054 arenes asi lõpliku suhete katkemiseni. Läänemaade kirikut, mille juhiks oli paavst, hakati nimetama katoliku kirikuks, Hommikumaa, bütsantsi kirikut aga õigeusu kirikuks. Kumbki neist kuulutas oma usu dogmad ainuõigeks ja pani teise kiriku vande alla.

§ 3. Lääneslaavlased.

Lääneslaavlased. Lääneslaavlased olid võtnud endi alla territooriumi Visla, Oderi (Odra) ja Elbe (Laba) jõgikonnas. Nad jagunesid paljudeks suguharudeks. Elbe ülemjooksul elasid tšehhi ja määri (moraavi) suguharud, Visla ja Oderi jõgikonnas poola, Elbe kesk- ja alamjooksul polaabi ja Balti mere lõunarannikul pomoraani suguharud.

Alates VII sajandist hakkasid lääneslaavlased ühinema, et paremini kaitsta end naabersuguharude kallaletungi vastu. Vürst Samo juhtimisel ühinesid tšehhid ja teised slaavi suguharud. Nad pidasid edukaid sõdu ja purustasid tugeva frankide sõjaväe.

Karl Suure võitluses saksidega ühed lääneslaavlaste suguharud aitasid teda, teised aga hoidsid sakside poole.

Karl Suur teostas mitu sõjakäiku slaavlaste maale ja ehitas nende maade piirile rea kindlusi. XI sajandi keskpaigast alates pidasid lääneslaavlased alatisi sõdu Saksamaaga. Saksa feodaalid ja kuningad püüdsid slaavlaste maid vallutada ja slaavlasi teha oma pärisorjadeks. Nad rüüstasid slaavlaste maid alatiste röövretkedega. Nad segasid end slaavi vürstide kokkupõrgetesse ja püüdsid neid omavahel tülli ajada. Üheks vahendiks, mida saksa kuningad ja feodaalid lääneslaavlaste alistamisel kasutasid, oli ristiusu levitamine nende hulgas. Kirikuvalitsuste juhtideks slaavlaste mail said germaani (saksa) piiskopid. Need aitasid igati

germaani feodaalidel slaavlaste maid vallutada ja elanikke orjastada.

Sakslased ei lubanud slaavikeelset jumalateenistust ja kirikuraamatuid. Jumalateenistused toimusid rahvale arusaamatus ladina keeles.

Suur-Määri riik. IX sajandil tekkis suur slaavlastest koosnev Suur-Määri riik. Määri vürstid ühendasid oma võimu alla suguharud, kes elasid Doonau ülemjooksu ja Karpaatide vahel. Suur-Määri riigil tuli pidada visa võitlust saksa röövvallutajatega. Võitluses sakslaste vastu katsusid Suur-Määri vürstid endale toetust kindlustada Bütsantsi riigi poolt. Vürst Rostislav läkitas saadikud Bütsantsi keisri juurde palvega saata slaavlaste maale bütsantsi ristiusukuulutajaid. Keiser saatiski Määrimaale vennad Kyrillose ja Methodiose. Nad teostasid Suur-Määri riigis slaavikeelse jumalateenistuse, asutasid koole ja hakkasid oma õpilastele kirjaoskust slaavi keeles õpetama. Nad sõitsid maal ringi ja jutlustasid rahvale slaavi keeles. Sellega tõmbasid nad enestele saksa piiskoppide viha, kes hakkasid oma võimu ja sissetulekute pärast kartma. Saksa piiskopid segasid igati Kyrillose ja Methodiose tegevust ning süüdistasid neid paavsti ees. Kyrillos suri Roomas. Methodiose võtsid saksa piiskopid kinni, hoidsid üle kahe aasta vangis ja lasksid kannatada igasugu puudust ja alandust. Pärast Methodiose surma saavutasid sakslased tema õpilaste väljasaatmise Suur-Määrimaalt ja taastasid Saksa piiskoppide võimutsemise ning ladinakeelse jumalateenistuse.

Et Suur-Määri riiki lõplikult purustada, astusid sakslased liitu ungarlastega. 906. a. hävitasid ungarlased Suur-Määri riigi ja anastasid ühe osa sellest.

Polaabid. Elbe jõe piirkonnas elasid rohkearvulised polaabide suguharud. Nad olid sakslaste lähimad naabrid ja

kannatasid kõige rohkem saksa feodaalide röövretkede all. Saksa kuningad vallutasid vägivalla ja kavalusega polaabide maad kuni Oderini ja asutasid neisse maisse oma markkrahvkonnad. Nende poolt valitsejaiks seatud markkrahvid rõhusid hirmsasti slaavlasi. Sõdu slaavlastega pidasid nad loomaliku julmusega. Saksa kuningad käskisid vallutatud linnades tappa kõik täisealised mehed, naised ja lapsed aga müüa orjusse. Nad käskisid tappa vangilangenud slaavlased või neid metsikult vigaseks teha, keele ära rebida, silmad välja torkida.

Julmuse ja reetlikkuse poolest on eriti tuntud markkrahv Gero. Kord kutsus ta enda juurde läbirääkimisteks 30 slaavi vürsti ja vanemat ning tappis nad reetlikult. Need Saksa markkrahvide julmused kutsusid esile polaabide üldise ülestõusu. Nad põletasid maha Saksa kindlustused, kihutasid minema Saksa sõjaväed ja hakkasid ise ründama Saksa valdusi. XI sajandi alguseks saavutasid polaabid täieliku sõltumatuse sakslastest.

Balti mere äärsed slaavlased. Sakslaste maadevallutamise ja ristiusu vastu võitlesid visalt Balti mere lõunarannikul elavad pomeraanid ja teised slaavlaste suguharud. Balti mere ranniku slaavlastel olid kindlustatud mereäärsed linnad Štšetin (praegune Stettin), Volin, Gdansk (Danzig).

Balti mere äärsetel slaavlastel oli käimas elav kaubavahetus Saksamaa, Venemaa ja Skandinaavia maadega. Vene kaupmeeste vahendusel kauplesid nad Bütsantsiga ja araablastega Idamaadel. Baltikumi lõunaosas leitakse rikkalikke aardeid araabia rahadega. XI sajandil valitsesid Balti mere äärsete slaavlaste vürstid Balti mere lõunaosa üle. Nende relvastatud sõjameestega paadid hoidsid hirmul sakslasi ja taanlasi.

Balti mere ranniku slaavlaste peajumalaks oli päikese-

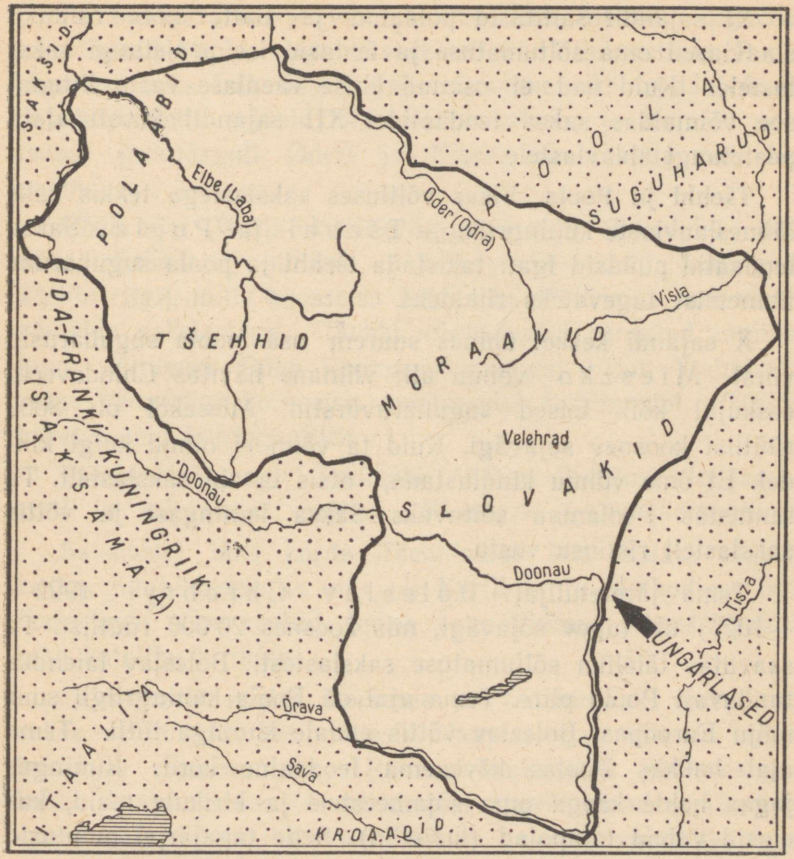

Suur-Määri riik.

jumal Svjatovit. Tema tempel oli Ruja (Rügeni) saarel Arkona linnas, mis asetses mererannal järsul kaljul. Arkona Svjatoviti templisse voolasid kokku kingid kogu slaavlaste Baltikumist. Siin säilitati kolmandik sõjasaagist ja kõik sõjaretkedelt kaasatoodud kuld ja hõbe. See varakamber eriti äratas saksa feodaalide saagiahnust.

XI sajandil säilitasid polaabid ja Balti mere ranniku slaavlased oma sõltumatuse ja üritasid ise pealetungi sakslastele. Kuid nad ei osanud ühise vaenlase vastu liituda; see võimaldas saksa feodaalidel XII sajandil uuesti alata pealetungi slaavlastele.

Tšehhi ja Poola. Visas võitluses sakslastega tekkis kaks lääneslaavlaste kuningriiki — Tšehhi ja Poola. Saksa feodaalid püüdsid igati takistada tšehhi ja poola suguharude ühinemist tugevateks riikideks.

X sajandi keskel ühines suurem osa poola suguharusid vürst Mieszko võimu all; viimane hävitas Chlodovechi eeskujul kõik teised suguharuvürstid. Mieszkol oli 3000 rüütlist koosnev sõjavägi. Kuid ta võim ei olnud kuigi kindel. Et oma võimu kindlustada, otsis ta abi sakslastelt. Ta tunnistas Poolamaa sõltuvaks Saksa kuningast ja võttis sakslastelt ristiusu vastu.

Tema järeletulijal Boleslav Chrobry'l (992—1025) oli tugev sõjavägi, mis koosnes 20 000 rüütlist. Ta saavutas täieliku sõltumatuse sakslastest. Boleslav laiendas tunduvalt Poola piire. Tema ajal oli Poola kuningriigil suur mõju Euroopas. Boleslav võttis endale kuninga tiitli. Tema ajal hakkas Poolas kõvenema feodaalne kord. Kuningas jagas helde käega oma sõjameestele ja kirikule maid, kus elasid vabad talupojad (kmiet'id). Selle tagajärjel muutusid kmietid pärisorjadeks.

Talupojad vastasid sellele ülestõusudega. Suur ülestõus, millest võtsid osa nii pärisorjad kui ka vabad talupojad, toimus varsti pärast Boleslavi surma. Ülestõusuga kaasnes katoliku piiskoppide ja preestrite tapmine, sest rahvas nägi neis oma orjastamise peamisi kaasaaitajaid. Sakslaste toetusel surus vürst Kasimir suure vaevaga selle ülestõusu maha.

Feodaalkorra arenemine ja feodaalse ülemkihi tugevnemine viisid Poola, nagu teisedki riigid, killunemisele. Poola jagunes reaks isekeskis alatasa vaenutsevaiks feodaalvürstiriikideks. Seda asjaolu kasutasid sakslased ja tõrjusid poolakaid järk-järgult Oderi ja Nissa äärest kaugemale ida poole.

Ühel ajal Poola kuningriigiga tekkis Tšehhi riik, mida hakkasid juhtima Přemysli soost kuningad. Tšehhi riigil, mille koosseisu kuulus ka Määrimaa, tuli visalt võidelda sakslastega. Tšehhi vürstid olid sunnitud tunnustama sõltuvust Püha Rooma keisririigist. Ent Tšehhimaa astus keisririigi koosseisu auväärsetel tingimustel. Tšehhi vürstid said kuninga tiitli.

Tšehhimaal nagu Poolaski hakkas kehtima feodaalne kord ja talurahvas sattus sõltumusse suurmaaomanikest.

Sakslastel läks korda Tšehhimaal ära keelata slaavikeelne jumalateenistus, mis oli Kyrillose ja Methodiose õpilaste poolt sisse seatud. Saksa vaimulikkond alistas Tšehhimaa katoliku kirikule.

Saksamaalt voolas Poolasse ja Tšehhimaale massiliselt saksa vaimulikke, kes vihkasid slaavlasi ja mõtlesid ainult isiklikule rikastumisele. Rahvas maksustati «kümnisega» kiriku heaks. Saksa kloostrid said slaavi maades rikasteks suurmaaomanikeks. Rahvas vihkas katoliku vaimulikkonda. Kuningas ja feodaalid aga toetasid vaimulikkonda, nähes temas oma võimu tuge.

Ristiusu vastuvõtmine mitte kultuurselt Bütsantsilt, vaid — kultuuritult, poolbarbaarselt Saksamaalt takistas rahvusliku kultuuri arengut lääneslaavlaste maades. Katoliku vaimulikkond ei lubanud tarvitada slaavikeelseid raamatuid, kogu kirjandus oli rahvale arusaamatus ladina keeles.

Kiievi-Venemaa.

Idaslaavlased. Kõige arvurikkam slaavluse hõim — idaslaavlased — elas laialdasel maa-alal, mis ulatus läänest ida suunas Dnestri jõest ja Karpaatidest kuni Doni ja Oka jõeni ning Volga ülemjooksuni, lõunast aga põhja suunas — Mustast merest Laadoga järveni. Bütsantslased nimetasid idaslaavlasi antideks, kuid hiljem, alates IX sajandist, jäi nende nimeks russid (venelased) ja nende maad hakati nimetama sõnaga Russ (Venemaa). Bütsantsi kirjanikud nimetavad idaslaavlasi kõige rohkearvulisemaks ja tugevamaks rahvaks maailmas. Nad väidavad, et antid võinuksid kõiki alistada, kui nad poleks jagunenud paljudeks suguharudeks. Kaitseks vaenlaste vastu ja ühisteks sõjalisteks üritusteks hakkasid idaslaavlastel varakult, juba IV sajandist alates, tekkima suguharude liidud. Niisugustest liitudest kujunesid riigid. IX sajandil paistsid silma eriti kaks võimast riiki; ühe keskuseks oli Kiiev, teise keskuseks — Novgorod.

Idaslaavlased tegelesid juba ammust ajast põlluharimisega. Nad tegelesid samuti karjakasvatusega, küttimisega, kalapüügiga ja mesilaste pidamisega. Sageli sõdisid idaslaavlased Bütsantsiga. Juba VI sajandil võtsid antid osa sõjakäikudest Bütsantsi keisririiki. Venelased piirasid Konstantinoopolit a. 860. Kuid Bütsants arendas ka rahulikku kaubanduslikku suhtlemist idaslaavlastega, eeskätt Kiieviga. Kaubatee kulges läbi Bütsantsi valduste Krimmis, Chersonesose linna kaudu, mida venelased nimetasid Korsuniks, samuti ka otseteed Konstantinoopoli kaudu, mida venelased nimetasid Tsargradiks.

Venemaa lähedaseks naabriks oli Doonau-äärne Bulgaa-

ria. Läänes piirnes Venemaa Poolaga.

Kasaaride riigi kaudu, mis asus Doni ja Volga alamjooksul, arendasid idaslaavlased kaubanduslikku läbikäimist Kesk-Aasiaga, Kaukaasiaga ja Iraaniga. Araabia kaupmehed sõitsid Kaspia merest Volgale. Tähtsaks kaubavahetuse keskuseks Kesk-Volgal oli Bulgar, kus kohtusid vene kaupmehed, araablased ja kasaarid.

Vaas Kull-Oba kurgaanist, V saj. e. m. a.

Novgorod kauples Skandinaavia põhjamaadega ja Baltimaadega. Suurt veeteed kaudu varjaagide juurest kreeklasteni oli käimas kaubandus Bütsantsi ja Põhja-Euroopa vahel. Sama teed kaudu sooritasid röövretki Venemaale sõjakate normannide ehk varjaagide jõugud. Sääraseid lahingus karastatud, kuid reeturlikke ja ebaustavaid sõjamehi võtsid oma teenistusse Novgorodi ja Kiievi vürstid ning Bütsantsi keisrid.

Läbi idaslaavlaste maa kulgesid juba ammust ajast tähtsaimad kaubateed. Slaavi keelt kasutati kaubanduslikus suhtlemises rahvusvahelise keelena kogu tohutul maa-alal Kasaaride riigist kuni Ungarini.

Kaubateede ääres asuvad idaslaavlaste kindlustatud linnad olid mitte ainult kaitseks vaenlaste vastu, vaid muutusid kaubanduse keskusteks. Linnadesse asusid elama käsitöölised. Idaslaavlastel oli vilunud metallivalajaid, pottseppi ja kullaseppi, kes oskasid valmistada kauneid ehteasju.

Kiievi riik. Tähtsaimaks sündmuseks idaslaavlaste elus oli Kiievi ja Novgorodi vürstiriikide ühinemine. Pärimus omistab selle ühendamise vürst Olegile. Nüüdsest peale kogu tee varjaagide juurest kreeklasteni oli ühe vürsti võimu all, kelle pealinnaks sai Kiiev. Oleg sooritas a. 911 eduka sõjakäigu Konstantinoopolisse. Bütsantslased kohustusid temale andamit maksma. Bütsantsiga sõlmiti kasulik kaubaleping, mille järgi vene kaupmehed olid vabastatud kaubalõivudest ja said palju muid soodustusi.

Vähem õnnestusid Olegi järglase Igori sõjaretked. Tal tuli sõlmida kaubaleping vähem kasulikel tingimustel. Vene kaupmehed olid kohustatud kaupadelt tollimaksu maksma. Igor tõotas, et ta ei tungi Bütsantsi valdustesse, vaid kaitseb viimast vaenlaste vastu. Need Olegi ja Igori lepingud olid koostatud kreeka keeles ja vene keeles. See näitab, et venelastel sellal oli juba kiri ja kirjaoskus.

Suurima võimsuse saavutas Kiievi riik vürst Svjatoslavi, Vladimiri ja Jaroslavi ajal.

Nende valitsemisajal kujunes määratu suur Kiievi riik, mis oma territooriumi, rikkuse ja võimsuse poolest ületas Karl Suure keisririigi. Marx nimetab selleaegset Vene riiki «Rjurikovitšide impeeriumiks» (nii nimetati Kiievi vürstide dünastiat selle rajaja legendaarse Rjuriku järgi).

Svjatoslav. Väsimatu sõjamehena laiendas Svjatoslav Venemaa piire kaugele ida poole. Ta purustas Kasaaride riigi ja vallutas Põhja-Kaukaasia. Tema järgmised sõjakäigud olid suunatud edelasse, Doonau-äärsesse Bulgaariasse. Siia püüdis teda meelitada kaval Bütsantsi diplomaatia, mis lootis sel kombel nõrgestada nii Bulgaariat kui ka Kiievi vürstiriiki. Lõppude lõpuks õnnestuski bütsantslastel hukutada Svjatoslav ja vallutada osa Bulgaariat.

Vladimir (980—1015). Reetlik Bütsantsi diplomaatia ei saavutanud aga täiel määral oma eesmärki. Ta lootused Venemaa

nõrgenemisele ei läinud täide. Svjatoslavi poja Vladimiri ajal saavutas Venemaa suurima võimsuse. Vladimir — «Kaunis Päikene» — jäi rahva mälestusse vene bõliinade (lugulaulude) kangelasena. Tema ajal laienesid ja kindlustusid veel enam Vene riigi piirid. Olles alistanud leedu jatvjaagide suguharu nihkus Vladimir lähemale Balti merele. Ta liitis tugevamini kokku vene suguharud, asendades suguharuvürstid kas oma poegadega või oma družinnikutega (kaaskondlastega).

Vladimir pidas sõbralikke suhteid läänepoolsete naabritega, Poola, Tšehhi ja Ungari kuningatega. Tihedad sidemed kujunesid Bütsantsiga. Vladimir nais Bütsantsi printsessi Anna (Anna õde abiellus Püha Rooma riigi keisri Otto II-ga). Sõbralike suhete kujunemisel Bütsantsi ja Venemaa vahel oli veelgi suurema tähtsusega asjaolu, et Venemaa võttis vastu ristiusu.

Ristiusk hakkas juba ammu Kiievi-Venemaale sisse tungima Chersonesose ja Konstantinoopoli, samuti ka Venemaa naabruses asuva Bulgaaria kaudu; Bulgaaria oli IX sajandil saanud slaavi kultuuri keskuseks. Svjatoslavi ema Olga oli juba kristlane. Kiievisse saatsid oma ristiusu jutlustajaid Saksa keiser ja paavst. Paavst saatis kahel korral saadikuid Vladimiri juurde ja Vladimir saatis omakorda saatkonnad Rooma. Tuli ka Idast muhamedi usu jutlustajaid. Vladimirile oli aga kõige kasulikum võtta ristiusk kreeka-õigeusu kommete kohaselt ja seega kõvendada suhteid Bütsantsiga. Nagu teistes maades, nii pidi ristiusk ka Venemaal tõstma vürsti võimu ja alistama rahvamassid ülemkihile. Venemaal tekib ristiusu kirik metropoliidiga eesotsas. Esimesteks metropoliitideks olid kreeklased, keda ametisse määras Konstantinoopoli patriarh. Kiievi vürstid aga taotlesid, et metropoliitideks määrataks vene rahvusest isikuid.

Jaroslav (1019—1054). Pärast Vladimiri surma algas võitlus Kiievi trooni pärast tema poegade vahel. Viimaks

Sofia peakirik Novgorodis.

tuli võimule Jaroslav, hüüdnimega Tark. Tema ajal kindlustus veel enam see auväärne seisukoht, mille oli Venemaa endale võitnud teiste riikide hulgas. Jaroslav sõlmis sõbralikke suhteid Lääne-Euroopa riikidega. Kuningad ja keisrid pidasid suureks auks Kiievi vürstiga sugulaseks saada. Jaroslav abiellus Rootsi kuninga tütrega, tema oma kolm tütart olid abielus Prantsuse, Ungari ja Norra kuningatega, ta pojatütar oli abielus keiser Heinrich IV-ga ja poeg nais Bütsantsi printsessi. Elav suhtlemine oli käimas Bütsantsiga, Poolaga, Ungariga, Tšehhiga ja Saksamaaga, Idamaadega ja eriti Gruusiaga, kes olid vabanenud araabia ikke alt ja muutunud tugevaks riigiks. Jaroslav oli tuntud oma harituse poolest. Kaasaeglased kutsusid teda «raamatusõbraks».

XI sajandil kirjutati üles seadused, mille järgi toimus kohtumõistmine Venemaal. Seda kirjutatud seadustekogu nimetati «Vene õiguseks». «Vene õigus» meenutab neid «õigusi», mis olid olemas läänepoolsetel rahvastel, kuid temas kajastub kõrgem ühiskondliku elu arenemisaste. «Vene õiguses» on jäetud rohkesti ruumi kohtumõistmisele kaubanduslikes asjades ja määratakse kindlaks võlgade tasumise kord. Ühtlasi kindlustab «Vene õigus» feodaalidele nende võimu sõltuvate talupoegade üle.

Jaroslav Targa perekond. *Freskomaal XI saj.*

Feodaalne kord. X—XI sajandil hakkas Venemaal kujunema feodaalne kord. Elanikkonna põhimassi moodustasid esialgu vabad talupojad, «smerdid», kes elasid külakogukondadena koos. Hiljem aga ülikud, vürstid ja bojaarid, alistasid endile järk-järgult smerde ja tegid neid oma pärisorjadeks. Kõige enam sõltuvaid inimesi, kelle olukord oli lähedane orjaseisundile, nimetati «holoppideks». Vürstidel ja bojaaridel tekivad suurmajapidamised, nagu neid oli Lääne-Euroopa feodaalidel. Härraste maid säärastes majapidamistes hariti talupoegade-pärisorjade tööjõuga teoorjuse alusel.

Nagu Lääne-Euroopa feodaalidel, nii olid ka Vene vürstidel omad kaaskonnad (družiinad) ja vürstid muutusid pisivalitsejateks oma valdustes. Kiievi riiki ähvardas samasugune lagunemine nagu Karl Suure keisririiki. Sellne

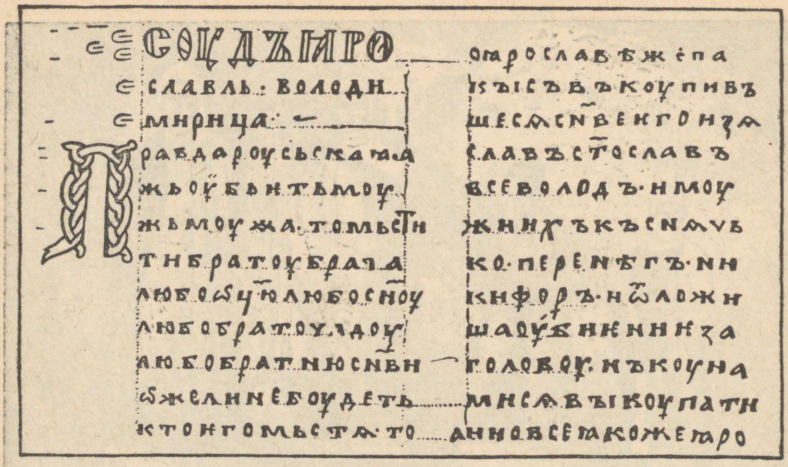

Jaroslav Vladimirovitši «Pravda» (õigus).

lagunemine jõudis kätte pärast Jaroslavi surma. Maa jagunes nagu Lääneski reaks vürstiriikideks. Kiievi suurvürstil ei olnud nende vürstiriikide üle peaaegu mingisugust võimu. Venemaa, nagu muugi Euroopa, astus kauakestvasse feodaalse killunemise ajajärku.

Võitlus rändrahvastega. Venemaal oli vaenlasi, kes pidevalt ähvardasid tema majandust, tema riiklikku korda ja kultuuri. Säärasteks vaenlasteks olid poolmetsikud rändsuguharud, kes loendamatute hordidena liikusid Lõuna-Venemaa steppides paigast paika. Petšeneegid laastasid Venemaad, viisid kaasa vange, takistasid kaubanduslikku suhtlemist Bütsantsiga, varitsesid vene kaupmehi Dnepri kärestikes. Petšeneegide asemele ilmusid polovetsid. Nende röövretked sagenesid eriti siis, kui lakkas olemast Kiievi riigi terviklus ja Venemaa killunes alati üksteisega vaenutsevateks feodaalvaldusteks. Viimaseks Vene vürstiks, kes suutis saavutada teatud ühtsust vene feodaalide seas, oli Vladimir Monomahh (1113—1125). Ta ema

Vangide ja kariloomade äraajamine polovetside poolt.

oli Bütsantsi printsess, ise oli ta abielus Inglise kuninga tütrega. Vladimir Monomahh oli omaaja harituim inimene. Ta kirjutas kuulsa «Õpetussõna», milles jutustab lugusid oma elust õpetuseks oma poegadele. Tal õnnestus liita Vene vürste dukaks võitluseks polovetsidega.

Pärast teda puhkesid uuesti vürstide vahel vaenused, sagenesid ka polovetside kallaletungid. Vene rahvas kurnas oma jõudu lakkamatus võitluses saagiahnete stepirahvastega. Polovetsid lõikasid ära ühendusteed kauplemiseks ja kultuuriliseks läbikäimiseks Idamaaga, Bütsantsiga ja Doonau-äärsete maadega. Kiievi endine tähtsus langes. Lõuna-Venemaa talupoeg ei võinud kindel olla, et tal õnnestub oma lõikust endale koguda, et polovetsid ei tapa teda või ei rüüsta ta elumaja, ei aja orjadena ära ta naist ja lapsi. Ent hoolimata riigi killunemisest ja kõigist hädadest, mis tõi kaasa alatine võitlus stepirahvastega, ei kustunud vene rah-

vas kunagi kõigi vene maade ühtsustunne, ei unustatud Kiievi riigi endist hiilgeaega ja säilis sügav usk, et see ühtlus ja hiilgus jälle kord taastatakse.

VII peatükk.

Varajase keskaja kultuur.

§ 1. Lääne-Euroopa.

Lääne-Euroopa kultuuriline mahajäämus. Barbarite suguharud, kelle hulgas olid ülekaalus germaanlased, hävitasid Lääne-Euroopas vana rooma kultuuri. Nad põletasid ja purustasid Lääne-Rooma riigi linnu, hävitasid templeid, losse, teatreid, koole, raamatukogusid, kujusid ja pilte. Seepärast oli neil vähe võimalusi midagi õppida nende poolt vallutatud Lääne-Euroopa maades. Lääne-Euroopa, mis vanal ajal oli jõudnud kõrge kultuurilise arengu tasemeni, jäi nüüd mitmeks sajandiks kultuuriliselt mahajäänud, harimatuks, vähese kirjaoskusega maaks.

Kirik ja kultuur. Kiri ja kirjandus Lääne-Euroopas säilisid peamiselt kloostrites. Siin kirjutasid mungad ümber ristiusu raamatuid, koostasid kroonikaid, milles märkisid üles tähtsaimad sündmused, panid kirja «pühakute» elulood. Säärased teosed olid täis harimatuid ja ebausklikke jutustusi mitmesugustest «imetegudest». Kiriku ja kirjanduse keeleks Läänes oli ladina keel. Et ladina keelt õpetada, selleks kirjutati ümber ka mõned vanade rooma autorite teosed.

Nii säilitas kirik Lääne-Euroopas oma huvides ja feodaalriigi vajadusteks mõnesugused rooma kultuuri jäänused.

Samal ajal aga soodustas kristlik kirik rohkel määral

kultuuri langust Lääne-Euroopas. Harimatu ja fanaatiline vaimulikkond hävitas «paganlike» jumalate kujud ja templid. Sel kombel hukkus palju suurepäraseid antiikaja kunstiteoseid. Halastamatult hävitati vanaaegseid raamatuid. Raamatuid kirjutati siis pärgamendil (peenelt väljatöötatud vasikanahal). Pärgament oli kallis. Mungad kraapisid sageli vanadelt käsikirjadelt teksti maha, et kirjutada asemele oma «pühakirja» raamatuid ja kroonikaid. Nõnda hävitati palju vana aja suurte kirjanike ja õpetlaste teoseid. Palju raamatuid hävitati lihtsalt seepärast, et vaimulikkond leidis nende sisu olevat vastuolus ristiusukiriku õpetusega. Paavst Gregorius I käsul põletati ära vanaaegne raamatukogu, mis oli Roomas Palatinuse kingul.

Ladina keel, mis oli kirjanduse ja jumalateenistuse keeleks, oli rahvale arusaamatu. Rahvakeeled — prantsuse, itaalia, hispaania — tekkisid ladina keelest. Neid nimetatakse «romaani» keelteks. Kuid nad erinesid sedavõrd ladinakeelsest kirjakeelest, et romaani keeli kõnelevad rahvad ei saanud ladina keelest aru. Veel vähem võisid ladina keelest aru saada rahvad, kes kõnelesid germaani keeltes, — sakslased, anglosaksid, normannid. Arusaamatu oli ta ka slaavlastele. Kuid Läänemaade (katoliku) kirik, mille peaks olid Rooma paavstid, hoidis visalt ladina keelest kinni, kui ainsast ristiusukirjanduse ja jumalateenistuse jaoks lubatud keelest. Kirik tahtis sel kombel oma tähtsust tõsta, sest ladina keelt valdas ainult vaimulikkond, kes sai hariduse kirikukoolides.

Nii hoidis kirik rahvast mitte ainult harimatuses, vaid takistas ka kirjanduse arenemist rahvuslikes keeltes. Seega pidurdas katoliku kirik rahvusliku kultuuri arengut. Nii oli lugu lääneslaavlaste maades — Määrimaal, Tšehhimaal, Poolas, kus katoliku vaimulikkond keelas ära slaavikeelse jumalateenistuse ja kirjanduse.

Ladina keeles koostati ka riiklikud dokumendid, peeti diplomaatilist kirjavahetust; seepärast tuli kuningail kirjaoskajaid mehi oma kantseleidesse võtta preestrite ja munkade hulgast.

Kultuur Karl Suure ajal. Karl Suur vajas haritud kirikutegelasi, kes võisid sisendada alamaile kuulekust keisri ja senjööride vastu. Talle oli vaja kirjaoskajaid riigiteenistuseks valitsemise alal, kohtus ja tulude ning kulude arvestamisel. Seepärast ta hoolitses koolide asutamise eest. Ta katsus oma õukonda meelitada haritud inimesi. Nende seas oli kõige väljapaistvam Inglismaa munk Alkuin. Karl organiseeris õukonnas õpetlaste ringi, mida nimetati akadeemiaks. Sellesse ringi kuulusid Karl ise, tema õde ja tütred, mõned õukondlased ja õukonnas elavad õpetlased. Akadeemias loeti ja arutati luuletusi ning teoseid, mida olid kirjutanud ringi liikmed.

Akadeemia liikmed kõnetasid üksteist nimedega, mis olid võetud Vana-Heebrea või Kreeka ja Rooma ajaloost. Akadeemia liikmed püüdsid rääkida ladina keeles ja järele aimata klassikaliste rooma kirjanikkude stiili. Karli nimetati Taavetiks, Alkuini — Horatiuseks. Üks akadeemia liikmeid, Einhard, kirjutas teose ajaloo alalt («Karl Suure eluloo»), milles jäljendas rooma ajaloolasi. Õukonna juures korraldati kool, mida juhatas Alkuin.

Õpetamisviisi üle selles koolis võib otsustada käsiraamatu järgi, mille Alkuin koostas koolile küsimuste ja vastuste kujul. Mõningad nendest on järgmised: Mis on kirjatäht? — Ajaloo valvur. — Mis on sõna? — Mõtte reetmine. — Kes sünnitab sõna? — Keel. — Mis on keel? — Õhu piits. — Mis on õhk? — Elu alalhoidja.

Näeme, et selles koolis ei taotletud täpsete teadmiste omandamist, vaid oskust anda keerulisi vastuseid. Selles peegeldub Karl Suure aja kultuuri pealiskaudsus. Karl ise

tundis ladina keelt ja pisut ka kreeka keelt, kuid kirjutada oskas ta halvasti.

Karli ajal hakkas arenema ehituskunst. Karli arhitektid püüdsid jäljendada vanu rooma ehitisi. Nad õppisid ehitama ümaraid kivist võlvkaari ja kaunistasid ehitisi sammastega.

Tugeva löögi Lääne-Euroopa kultuurilisele arenemisele andsid normannide röövretked. Normannid riisusid ja põletasid kirikuid ja kloostreid, kust lootsid leida kulda ja hõbedat. Selle juures aga hävisid nii kloostrite raamatukogud kui ka arhiivid, hävisid ka kloostrikoolid. Mungad tapeti normannide poolt või pekseti laiali. Normannide röövretkede järel oli tervetes maakondades raske leida kirjaoskajaid inimesi.

Kõige kultuursemaid kristliku Lääne-Euroopa maid oli Itaalia, kus oli säilinud väheseid vana rooma kultuuri jäänuseid. Itaalia oli palju kultuurilisema Bütsantsi keisririigi lähimaks naabriks. XI sajandil ehitati Veneetsias Bütsantsi eeskujudel ilus püha Markuse peakirik.

§ 2. Ida-Euroopa.

Bütsants. Lääne-Euroopast palju kõrgemal oma kultuurilt seisis Bütsantsi keisririik. Bütsants ei saanud tunda sellist kultuuri hävitamist, mille panid toime Läänemaadel barbarid-germaanlased. Bütsantsis säilisid linnad, ehitustehnika ja käsitööd. Säilis ka elav suhtlemine teiste rahvastega. Bütsantsi kaupmehed, misjonärid ja reisijad sõitsid kaugetesse maadesse. Keisrid, õukonna aristokraatia ja rikkad kaupmehed elasid luksuslikult. Neile losside ja kirikute ehitamise ja kaunistamisega tegelesid arhitektid, maalikunstnikud ja rohkearvulised meistrid. Kõrgel tasemel seisis ka kooliharidus. Bütsantsi koolides käsitleti Homerose

poeeme ja Sofoklese tragöödiaid, Platoni ja Aristotelese filosoofilisi teoseid.

Bütsantsis leidus rohkesti õpetlasi, kes tegelesid ajaloo, filosoofia, arstiteaduse ja maateadusega. VI sajandil koostas ajaloolane Prokopios Justinianuse sõdade ajaloo ja kirjutas raamatu tema valitsemise üle. Kaupmees Kosmas Indikopleustes (India-purjetaja) koostas huvitava kirjelduse reisist Idamail. X sajandil koostas keiser Konstantin Porphyrogennetos (Purpuris-sündinud) Bütsantsi keisririigi ja tema naabermaade kirjelduse. Selles teoses leidub andmeid lõunaslaavi maade ja Venemaa kohta.

Bütsantsis oli kunst õitsval järjel. Bütsantsi arhitektid oskasid ehitada ilusaid losse ja ümarguste kuplitega kirikuid, mis olid rikkalikult kaunistatud freskode ja mosaiikidega. Bütsantsi maalikunstile oli omane eriline pidulikkus. Ta kujutas pikaks venitatud figuuridega pühakuid ja valjude, tumedate paletega ning suurte silmadega keisreid ja keisrinnasid. Kunst taotles inimestes usundilise tunde äratamist ja aukartuse sisendamist keisrivõimusse. Kuid Bütsantsi kunstnikud oskasid ka kaunistada ehitiste seinu ja raamatute lehekülgi elavate ning eredate loomi ja taimi, pidustusi ja jahipidamisi kujutavate piltidega. Bütsants oli kuulus oma kunstkäsitööde, eriti oma peente juveliiresemete poolest.

Tähtsamaks «teaduseks» Bütsantsis peeti usuteadust — õpetust usundi üle. Usundit peeti riigi asjaks. Piiskopid, preestrid ja mungad sisendasid rahvale kuulekust keisrile ja tema poolt ametisse seatud võimukandjaile.

Kirikuvalitsuse eesotsas seisis Konstantinoopoli patriarh, kuid Bütsantsi kiriku tegelik pea oli keiser. Kõrvalekaldumine kirikuõpetusest peeti riiklikuks kuritööks. Neid julgeid õpetlasi ja mõtteteadlasi, kes avaldasid kirikuõpetusele vasturäägivaid arvamusi, pandi kirikuvande alla, saadeti asu-

misele või hukati. Nagu teistes maadeski, nii ka Bütsantsis takistas kirik filosoofia ja teadusalaste teadmiste vaba arengut.

Bütsantsi mõju teistes maades. Bütsants avaldas suurt mõju Ida-Euroopa rahvaste kultuurile. Slaavlased võtsid Bütsantsist kreeka alfabeedi tähed oma kirjamärkideks, lisades juurde mõned tähed häälikute jaoks, mida kreeka keeles ei leidu (ж, ц, ч, ш, щ). Kreeka alfabeedile rajatud vanaaegne slaavi tähestik oli mitusada aastat tarvitusel Venemaal ja lõunaslaavlastel. Peeter I ajal seda pisut lihtsustati. Sel lihtsustatud kujul me kasutame teda nüüdki.

Bütsants saatis naabermaadesse ristiusu jutlustajaid — misjonäre. Bütsantslased lootsid alistada ristiusustatud rahvaid oma mõjule ja saada kasu kauplemisest nendega. Bütsantsi misjonärid ei sundinud vastristitud rahvaid tarvitama võõrast keelt, vaid tõlkisid nende jaoks kreeka keelest usundilisi ja muid raamatuid.

Bulgaaria võttis IX sajandil ristiusu vastu Bütsantsist. Tsaar Simeoni ajal muutus Bulgaaria slaavi kultuuri keskuseks. Kreeka keelest tõlgiti palju raamatuid slaavi keelde. Koostati slaavikeelne Bulgaaria seadustik «Закон судный людем» (Kohtuseadus rahvale). X sajandil võtsid venelased ristiusu vastu. Võttes Bütsantsist vastu ristiusu tutvusid ida- ja lõunaslaavlased Bütsantsi teaduse ja kirjandusega, Bütsantsi ehitusviisidega, kunstiga ja kunstkäsitöödega. Naaberrahvad õppisid Bütsantsilt, tolleaegse Euroopa kultuurseimalt maalt, palju. Kuid need rahvad ei alistunud orjalikult Bütsantsi eeskujudele; omandades Bütsantsi kultuuri töötasid nad välja oma rahvusliku kunsti, arendasid oma rahvuslikku kirjandust.

Taga-Kaukaasia maad — Armeenia ja Gruusia — omasid vanaaegset ja kõrget kultuuri. Bütsants, Armeenia,

Kiievi püha Sofia peakiriku mosaiik.

Gruusia ja Kiievi-Venemaa olid alati üksteisega kultuurilises läbikäimises.

Kiievi-Venemaa kultuur. Oma aja kohta oli Kiievi-Venemaa kultuur väga kõrge. Kiiev oli üks suurimaid, rikkaimaid ja ilusaimaid Euroopa linnu. Kaasaeglased pidasid teda Konstantinoopoli võistlejaks. Kiievis, Novgorodis ja teistes linnades hakkas kujunema vene rahvuslik kunst. XI sajandil Kiievis ehitatud Sofia peakirik on tähelepanuväärsemaid ehituskunsti mälestusmärke; ilu ja kunstipärase väljaehitamise poolest ta ületas kaunimad eeskujud selleaegses Bütsantsi ehituskunstis. Ka teistes Venemaa linnades ehitati ilusaid kirikuid ja kivist losse vürstidele ja suurnikele.

Venemaal tekkis kirjaoskus ammu enne ristiusu vastuvõtmist, hakkas arenema vene kirjakeel, mis oli väljendusrikas, kujukas, painduv ja rahvale arusaadav. Vladimir Svjatoslavitši ajal avati koolid, kuhu kohuslikuks kirjaoskuse õppimiseks värvati rahvastiku kõrgemast kihist poeglapsi. Ristiusu vastuvõtmine tutvustas Venemaad bütsantsi kultuuriga, mis oli kõrgeim kultuur Euroopas. «Raamatusõbra» vürst Jaroslav Targa ajal oli terve tõlkijate ring, kes tõlkis kreeka keelest vene keelde mitmesuguseid teoseid, eeskätt ajaloosisulisi.

Venemaal tekkisid oma kirjanikud. Kiievis ja Novgorodis koostati ajaloolisi teoseid, mis käsitlesid Venemaa ajalugu. Silmapaistvaim neist teostest on kroonika (letopis), pealkirjastatud «Повесть временных лет, откуда пошла есть Русская земля» («Jutustus möödunud aegadest, kust Venemaa sai alguse»). See kroonika koostati XI sajandil. Kroonika autor tahtis näidata vene rahva suurt kohta maailma ajaloos. Kroonikat läbib sügav teadvus kogu vene rahva ühtsusest, samuti ka kõikide slaavlaste ühtsusest. Vene kroonika oma sisu ja kirjandusliku väärtuse poolest seisab palju kõrgemal samalaadilistest ajalooteostest Lääne-Euroopas ja näitab Kiievi-Venemaa kultuuri kõrgust.

§ 3. Kultuur kalifaadi maades.

Araablased ja nende poolt vallutatud maad. Araabia vallutused hõlmasid määratu suurt maade ringi. Kõigis vallutatud maades jäi kindlalt püsima valitseva usundina muhamedi usk ja araabia keel kui riigi, usundi ja kirjanduse keel. Araabia keel omandas muhamediusulistes maades samasuguse seisukoha, milline oli ladina keelel katoliku maades Lääne-Euroopas. Muhamedi usk ja araabia keel levisid ka väljapoole kalifaadi piire, tungisid Hiinasse, Indiasse, Volgamaadesse ja Kesk-Aafrikasse. Hiinast kuni Hispaaniani oli araabia keel rahvusvaheliseks keeleks kaubanduses.

Araablased seisid oma kultuuri poolest märksa madalamal kui nende poolt allaheidetud rahvad Süürias, Egiptuses, Iraanis ja Kesk-Aasias. Nende maade vallutamisel suhtusid araablased vaenulikult nende kultuurisse ja kirjandusesse. Fanaatiline muhamedi usu vaimulikkond tunnistas ainult araabiakeelset muhameedlaste kirjandust. Egiptuse vallutamisel hävitasid araablased kuulsa Aleksandria raamatukogu, kuhu oli talletatud üks rikkalikumaid antiikaja

käsikirjade kogusid; see raamatukogu oli küll varemgi kannatada saanud ristiusu vaimulikkonna fanatismi tõttu. Kesk-Aasia vallutaja, araabia väepealik Kuteiba hävitas barbaarselt kõik Kesk-Aasia kirjanduse mälestusmärgid, hukkas ja pagendas õpetlasi.

Kuid aegamööda alistusid araablased-maadevallutajad allaheidetud rahvaste mõjule ja omandasid nende kultuuri. Kreeklaste, süürlaste, pärslaste ja Kesk-Aasia rahvaste muistne teadus arenes kalifaadis edasi araabia keeles. Vanaaja kuulsate õpetlaste ja filosoofide teoseid tõlgiti kreeka keelest araabia keelde. Kalifaadi koosseisu sattunud maade õpetlased viisid tugevasti edasi astronoomia, keemia, loodusteaduse ja arstiteaduse uurimist. Eriti palju uut on nad andnud matemaatika uurimise alal. Algebra on nende poolt põhjendatud.

Kalifaadi maades tunti veel enam kui Bütsantsis huvi reisikirjelduste ja geograafiliste kirjelduste vastu. Kalifaadi õpetlased on pärandusena järele jätnud rea silmapaistvaid ajalooteoseid.

Araabia keeles tekkis harukordselt rikkalik luule ja ilukirjandus.

«Õigeusklikud» muhameedlased aga suhtusid umbusklikult teadusalaste teadmiste arengusse. Nad kartsid, et teadus õõnestab usku koraani õpetusesse. Muhameedlaste maades nagu ristiusu maadeski jälitati vaba mõtet ja usund pidurdas teaduse arengut.

Tihti otsisid araablased teadusest midagi haruldast ja imepärast. Nad arvasid, et inimese saatust võib ennustada taevatähtede järgi, tahtsid lihtmetalle keemiliste lahutus- ja ühendusprotsesside teel kullaks muuta.

Idamaadel tekkis oma eriline stiil arhitektuuri alal. Hooneid ja tarbeesemeid kaunistati ilusate ornamentidega, mis koosnesid ristuvatest ja üksteisest läbipõimuvatest joontest.

Kõrge täiuslikkus saavutati raamatute ümberkirjutamise kunstis. Raamatuid kaunistati ilusate värvide ja kullaga.

Kesk-Aasia kultuur. Silmapaistev koht Idamaade kultuuri arengus oli Kesk-Aasial. Kesk-Aasiast on pärit rida kuulsaid õpetlasi, kes kirjutasid araabia keeles. Nende hulgast paistab eriti silma Muchammad-al-Horesmi, oma aja suurim matemaatik, astronoom ja geograaf (ta elas Horesmis VIII sajandi lõpul ja IX sajandi algul). Ebatavaliselt laialdaste teadmistega paistis välja astronoom, geograaf, ajaloolane ja luuletaja Al-Biruni. Ta kirjutas Kesk-Aasia ja India ajaloo. Eri töö pühendas ta Mukanna ülestõusule, mis oli sihitud araablaste võimutsemise vastu. Buhhaara Samaniidide õukonnas veetis oma noorusaastad suur mõtteteadlane ja arst Avicenna, nagu teda nimetati Läänes (ta õige nimi oli Ali-ibn-Sina). Muhamedi usku vaimulikkond süüdistas Avicennat ateismis ja pani ta vande alla.

Rööbiti araabiakeelse kirjandusega hakkas Kesk-Aasias arenema kirjandus tadžiki-pärsia keeles. X sajandi luuletajaid Rudegi't ja Dakiki't ei ole tänini unustatud Tadžikistanis ega Iraanis. Kirjandus selles keeles levis laialt Iraanis ja Aserbaidžanis. Arenes kirjandus ka türgi keeltes.

Córdoba kalifaat. Suure õitsengu saavutas kultuur araablaste ja mauride poolt vallutatud Hispaanias. Siin tekkis VIII sajandil Córdoba riik, mille eesotsas seisid Damaskuse kaliifide Omaijaadide soost emiirid.

Selle dünastia rajajaks oli Abd-ur-Rachmān I, kes pääses Abbassiididest mõrtsukate käest ja põgenes Hispaaniasse. X sajandil võtsid Córdoba emiirid endile kaliifi tiitli.

Córdoba oli kuulus oma õpetatuse poolest. See oli suur, poolemiljonilise elanikkonnaga linn. X sajandil oli seal 27 kõrgemat kooli ja suured raamatukogud. Siia tulid õppima eurooplased ristiusulistest maadest. Córdoba kalifaadi õpetlaste kaudu tutvusid eurooplased astronoomia,

algebra ja keemiaga. Araablastelt on laenatud need numbrid, mida meie praegugi kasutame (araablased ise laenasid need hindudelt). Araabia keelest on eurooplased võtnud rohkesti kaubanduse-, matemaatika- ja astronoomia-alaseid sõnu, nagu: magasin, tariif, algebra, seniit, samuti paljude tähtede nimed, nagu Vega, Aldebaran, Beteigeuze jt. Córdoba kalifaadi kaudu tutvusid eurooplased paljude Aristotelese teostega, Ptolemaiose uurimustega astronoomia alal ja Eukleidese geomeetriaga. Sääraste õpetlaste nagu al-Horesmi ja Avicenna ladina keelde tõlgitud teosed avaldasid suurt mõju euroopa teaduse arengule.

§ 4. India.

Gupta riik. IV sajandil suurem osa Indiast moodustas ühe suure riigi, mida hakati nimetama Gupta riigiks. Gupta riik eksisteeris VI sajandini. See oli india kultuuri suurima õitsengu aeg. Riigi pealinnas Pataliputras ja teistes linnades ehitati hiiglasuuri templeid ja losse, mis olid kaunistatud muinasjutulise toredusega. Arendati matemaatilisi teadusi (araablased ja iraanlased nimetavad neid teadusi veel praegugi india teadusteks). India arstid olid laialdaselt kuulsad väljaspool kodumaa piire. Neid hinnati kõrgelt Iraanis ja Bütsantsis.

Paljud õpetlased ja luuletajad elasid valitsejate ja suurnikkude õukondades. Hiilgavaimaks india kirjanduse esindajaks oli Kālidāsa (V sajandil). Ta sai kuulsaks luuletajana ja näitekirjanikuna. Kālidāsa on maailmakirjanduse suurvaime. Tema teoseid on tõlgitud kõigisse maailmake ltesse. Oma teoste ainestikud võttis ta enamasti vanadest pärimustest ja legendidest.

See hiilgav kultuur oli aga ainult väheste jaoks. Teosed

kirjutati sanskriti keeles, mida lihtrahvas ei osanud. Gupta dünastia kuningate ja India suurnikkude toredus oli rajatud talupoegade kogukondade kõige julmemale ekspluateerimisele, kes elasid vaesuses ja äärmises harimatuses. Nemad pidid oma töövaevaga ülal pidama Gupta dünastia kuningate toreda õukonna ja nende suure sõjaväe, mis koosnes jala- ja ratsaväest, sõjaelevantidest ja sõjavankritest. Talurahva kogukondade riisumiseks moodustasid Gupta dünastia kuningad päratu suure rahandusameti.

Tantsiv Šiva.

Brahmiinid ja budha usu mungad sisendasid talupoegadele alatasa jumalate tahtele alistumist, jutlustasid neile passiivsust ja sõnakuulelikkust. Gupta dünastia kuningad hindasid kõrgelt usundi teeneid. Nad olid brahmanistid, ent soosisid väga budhistlikku kirikut, kes mõistis hukka igasuguse vastupanu. Riigi pealinna Pataliputrasse ehitati budha usu kloostreid, kus elas umbes 6000 munka. Arvukais Brahma templeis peeti ülal tohutu suurel arvul mees- ja naispreestreid. Somnathi templis, mis oli pühendatud jumalale Šivale, teenis 1000 preestrit-brahmiini; 350 tantsijatari tantsis päeval ja öösel ebajumalakuju ees. Karavanid vedasid mitmesaja kilomeetri tagant «püha» vett Gangese jõest. Selle veega «jootsid» preestrid koletislikku kulla,

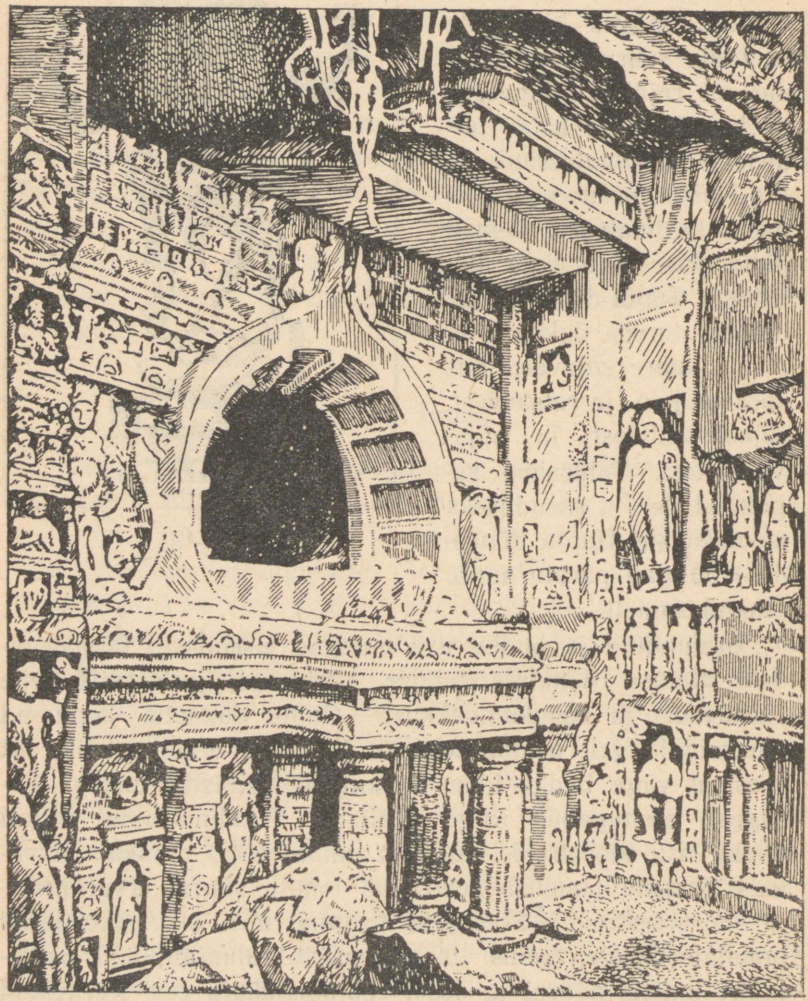

Guptade-aegne India tempel.

hõbeda ja kalliskividega ehitatud puuslikku. Templile kuulus 10 000 küla; sadade tuhandete põlluharijate vaev kulus tema ülalpidamiseks.

Tohutu suured templid, hiiglaslikud paljukäelised ja mitmepealised ebajumalakujud pidid harimata talupoegi hirmutama ja sisendama neile allaheitlikkust jumala, kuninga ja feodaalide suhtes.

Feodaalide ja kuninga ametnike poolt rõhutud talupojad, kellele usund sisendas alistumist igasugusele võimule, ei avaldanud mingit vastupanu uutele maadevallutajaile, kes suurtes hulkades Indiasse tungisid.

VI sajandi alguses tormasid põhjast Gupta riigi kallale nomaadid. Võitlus nendega nõrgestas Gupta riiki ja India lagunes jällegi reaks iseseisvaiks valdusteks.

India poliitiline killustatus nõrgestas teda ja suur osa tema maadest langes saagiks julgele vallutajale.

Ghasnaviidide riik. X sajandi keskel rajas üks Buhhaaras valitsevate Samaniidide teenistuses olevaid väejuhte oma iseseisva valduse. Selle riigi pealinnaks sai Ghasna linn, mille tõttu seal valitsenud valitsejasugu nimetatakse Ghasnaviidide dünastiaks. Ghasnaviidide soost sultan Mahmūd, kes valitses aastail 998—1030, oli andekas väejuht ja julm ning kaalutlev poliitik.

Mahmūd sooritas Indiasse enam kui 15 röövretke ega saanud kordagi lüüa. Vallutanud linna, saatis Mahmūd kokkuriisutud varanduse Ghasnasse ja viis elanikud orjadeks. Riisuti paljaks ka kuulus Šiva tempel Somnathis. Nii tekkis suur muhamediusuliste Ghasnaviidide riik.

Loode-India muutus Ghasnaviidide riigi provintsiks.

India õitsvad linnad ühes suurepäraste templitega olid hävitatud ja Ghasna muutus väikesest linnakesest hiilgavaks pealinnaks, mida kaunistasid ilusad lossid, mošeed ja aiad.

Et oma valitsuse hiilgust suurendada, soosis Mahmūd kunsti ja kirjandust. Ghasnas elas geniaalne luuletaja Firdusi (934—1027). Ta tähtsam teos, poeem «Šāhnāme» (tähendab tõlkes «Kuningateraamat»), on kirjutatud tadžiki-pärsia keeles. Poeem koosneb üle 50 000 kaksikvärsist. Selle teose loomiseks kulus poeedil umbes 30 aastat. «Šāhnāme's» on värsivormis edasi antud pärimusi ja ajaloolisi sündmusi Iraani elust, legendaarseist aegadest kuni VII sajandi keskpaigani.

Mahmūdi järglaste ajal lagunes Ghasnaviidide riik mitmeks iseseisvaks valduseks. Tähtsaimate muhamediusuliste riikide pealinnadeks Põhja-Indias said Lahore ja pärastpoole Delhi.

§ 5. Hiina.

Thang'ide keisririik. Veel vanem kui india kultuur on hiina kultuur.

Keskaja alguses tungisid korduvalt Hiinasse põhja ja lääne poolt rändrahvad ja vallutasid tema põhjaosa. Lõuna-Hiina jagunes sel ajal reaks iseseisvaiks valdusteks, kes alatasa üksteist vaenustasid.

Hiina uus ühendamine teostus VII sajandi algul. Ühendatud riiki nimetati T h a n g'i k s.

Thang'ide riik püsis kuni X sajandi alguseni. Thang'ide keisririigi ajal saavutas Hiina suurima võimsuse.

Reas vallutussõdades alistasid Thang'ide dünastia keisrid naabermaid ja asustasid neid hiinlastega. Nõnda tekkis Hiina suurriik. Thang'ide ajajärgul oli Hiina maa-ala koguni suurem kui praegu. Tol ajal allusid ja maksid Hiinale andamit Korea, Tonking, Annam ja mõned Põhja-India vürstiriigid.

Hiina valitsevaks klassiks olid feodaalid-suurmaaomani-

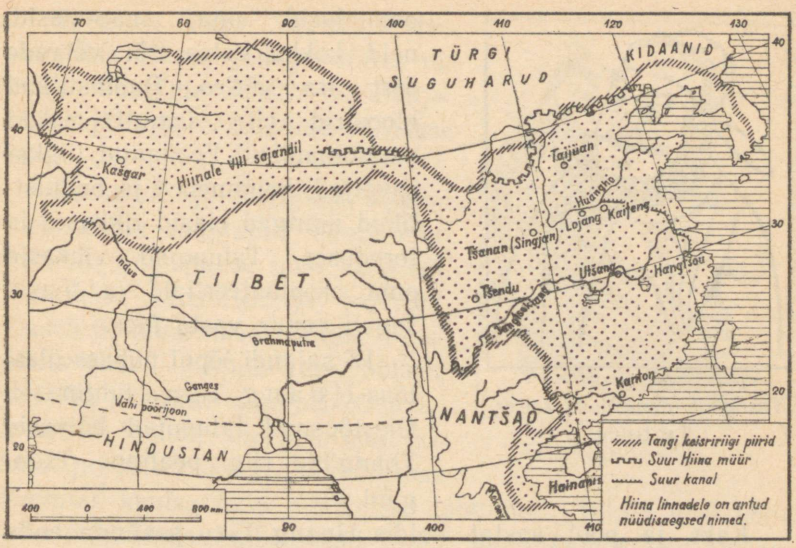

Hiina Thang'ide dünastia ajal.

kud, kes said keisrilt suuri mõisu. Nad elasid linnades toredates lossides, oma maad andsid nad aga harida talupoegadele, kes neile selle eest maksid kõrget loonusrenti. Feodaal oli täielik isand talupoja elu üle: ta võis teda paljaks röövida, vigaseks teha ja nõuda temalt igasuguseid koormisi. Linnamüüride, losside ja templite ehitamiseks aeti küladest talupoegi vägivaldselt kümnete tuhandete kaupa kokku ja sunniti tasuta töötama bambuskepi hoopide all. Kui juhtus ikaldusaasta, kui oli põud, uputus või hävitasid saagi rohutirtsud, suri tuhandeid talupoegi nälga. Ka häil saagiaastail said nad vaevu otsa otsaga kokku. Nälgivad talupojad müüsid sageli iseendid või oma lapsi orjadeks. Kui talupoeg laenas raha ega tasunud oma võlga, siis võis liigkasuvõtja teha ta oma orjaks. Liigkasuvõtjad

Thang'ide dünastiast keiser Tai-tsung.

omandasid suuri maa-alasid, neid kokku ostes või võlgade eest ära võttes. Budhistlikud kloostrid olid samuti rikkad maa-omanikud. Feodaalid, liigkasuvõtjad, kaupmehed ja budhistlikud mungad elasid rikkuses ja toreduses. Talupojad vihkasid oma ekspluateerijaid ja tõusid sageli nende vastu üles.

IX sajandi lõpul puhkes ülestõus H u a n g T š a o juhtimisel. Ülestõusnud talupojad hõivasid Thang'ide riigi pealinna Tšangani.

Kaks ja pool aastat hoidis Huang Tšao pealinna enda käes. Kuid keiser ja feodaalid pöördusid abipalvega naabruses asuvate rändrahvaste poole. Määratu suur hord tormas äkki Hiinasse. Rahva seas nimetati neid rändrahvaid «mustadeks kaarnateks». Nad tungisid talupoegade kallale nagu röövlinnud ja võitlesid lahinguis julmalt ning ebainimlikult. «Mustad kaarnad» võitsid lahingus Huang Tšao sõjaväe, kusjuures selle juht ise sai surma. Suur talupoegade sõda lõppes ülestõusnute kaotusega. Kuid kuni Thang'ide riigi lõpuni puhkesid mitmes riigi osas talupoegade ülestõusud.

Pealtnäha võimas Thang'ide riik osutus nõrgaks. Feodaalide võim, talupoegade ebainimlik ekspluateerimine, ametnikkude väljapressimised ja alistatud maade riisumine viisid Hiina uuele lagunemisele. Rändrahvad põhjas ja läänes hakkasid jälle Hiinat oma röövretkedega tülitama. Nad hõivasid kogu Põhja-Hiina. X sajandi algul Thang'ide keisririik lagunes.

Sung'ide riik. Varsti ühines suur osa Hiinat jällegi, võttes nimeks Sung'ide keisririik. Põhja-Hiina jäi aga nomaadide valitsuse alla.

Keisrinna U-chou.

Thang'ide ja Sung'ide ajastul teeb Hiina majandus suuri edusamme. Kaevatakse uusi kanaleid, ehitatakse tammisid ja paisusid, tõuseb põlluharimise tehnika. Maapõuevarade — raua, vase, hõbeda ja kulla tootmine suureneb. Osavad meistrid tootsid siidriiet, majatarbeid ja relvi. Kõrge täiuslikkuse saavutas kuulsa hiina portselani tootmine. Tekkis uusi kõrgete müüridega ümbritsetud linnu, mida kaunistasid ilusad lossid ja templid. Linnades elas arvukalt käsitöölisi ja kaupmehi, avati suuri ärisid ja turge ning arenes elav kauplemine. Leidus linnu, kus oli üle miljoni elaniku.

Teistesse maadesse vedasid hiinlased välja siidi, portselani ja rauda. Hiina kauples Araabia kalifaadiga, Indiaga, Jaapaniga, Annamiga, Jaavaga, Tseiloniga ja Vaikse ookeani saartega. Suur kaubavahetus käis Kesk-Aasiaga. Indiast oli Hiinasse sisse toodud tee; see sai hiinlaste lemmikjoogiks. Nad hakkasid ise teed kasvatama ja varsti seda välja vedama teistesse maadesse. Kantonis rajasid araablased oma kaubanduslikud asundused ja arendasid Hiinaga elavat kaubavahetust. Kokkupuutumine teiste rahvastega avaldas suurt mõju hiina kultuurile. Indiast tungis Hiinasse budhism. Araablastelt võtsid paljud hiinlased vastu muhamedi usu. Kuni praeguse ajani on Hiinas säilinud muhameedlastega asustatud riigiosi.

Hiina kultuur. Thang'ide ja Sung'ide keisririigi ajastul

Hiina portselanvaas.

ületas hiina rahvas kultuuri tasemelt eurooplasi. Hiina kirjandus oli tekkinud juba sajandeid tagasi. Varem kui kõigis teistes maades leiutati Hiinas paber. Varakult tekkis Hiinas trükikunst. Hiinlased lõikasid vajaliku teksti puust tahvlitesse ja nende tahvlite abil trükkisid õhukesele paberile raamatuid.

VIII sajandi algul hakati Thang'ide soost keisri käsul Hiinas välja andma maailma vanimat ajalehte. Selle nimeks oli «Pealinna Teataja». Selles avaldati keisri käskkirjad ja tähtsamad poliitilised uudised. Sellesama nime all ilmus ajaleht viimase ajani, tema väljaandmine kestis üle 1000 aasta.

Juba vanal ajal leiutasid hiinlased püssirohu ja kompassi, tundsid astronoomiat, oskasid päikesevarjutusi ette kuulutada ja kalendrit välja arvutada. Thang'ide ja Sung'ide riigi ajal tegi hiina teadus uusi edusamme. Suurt tähelepanu pühendati matemaatikale, geograafiale ja agronoomiale.

Agronoomia aitas tugevasti kaasa Hiina põlluharimise arengule. Hiinlased harisid oma põlde niisama hoolikalt nagu aednikud aedu.

Suures aus olid filosoofid ja ajaloolased. Nad said palka riigilt. Thang'ide perioodil asutati Hanlin'i teaduste aka-

deemia, mis tegutses kuni viimase ajani. Paljudes linnades olid suured raamatukogud. Avati ülikoole, kus uuriti peamiselt ajalugu, filosoofiat ja kirjandust.

Hiinlased armastasid juba ammust ajast luulet. Suurima õitsengu saavutas luule Thang'ide ajastul. Thang'ide ajastu poeetide luuletusi peetakse eeskujulikuks. Nende peamotiivideks olid armastus, sõprus ja loodus. Ühtedes luuletustes ülistati sõjameeste sangarlikkust, teistes kaevatakse talupoegade viletsa elu üle.

Thang'ide ajastul olid Hiinas kujunenud juba teater, ballett ja muusika. Keiser asutas oma lossi erilise näitlejate kooli. Näitekunst oli ammu rahva lemmiklõbustuseks. Rändtrupid sõitsid mööda linnu ja külasid ning andsid etendusi peamiselt ajaloolistel teemadel. Selline teater on püsinud Hiinas tänini.

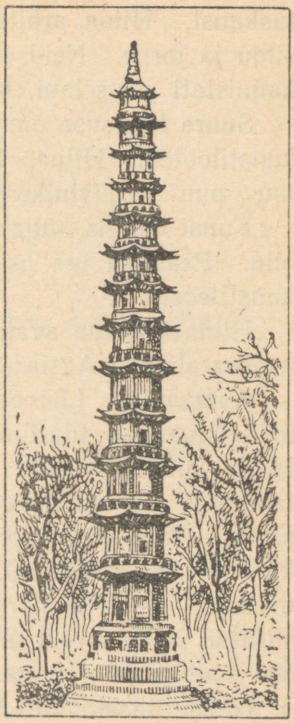

13-korruseline raudtorn Hiinas.

Suure täiuslikkuse saavutas maalikunst. Selle suurimaks õitseajaks peetakse Sung'ide ajastut. Oma pildid maalisid hiina kunstnikud siidirullidele. Kunstnikud kaunistasid maalidega samuti paleede, templite ja rikaste meeste majade seinu. Väga varakult arenes Hiinas raidkunst. Paljusid ehitisi kaunistasid jumalate, pühade loomade, tarkade ja keisrite kujud ning madalreljeefid. Sageli raiuti hiiglasuuri kujusid kaljudesse.

Keisri ja feodaalide erilise tähelepanu osaliseks sai ehi-

tuskunst. Hiina arhitektid ehitasid ilusaid losse, templeid, sildu ja torne. Neid ehitati kivist, marmorist ja rauast ning kaunistati portselani, kulla ja kunstipäraste nikerdustega.

Suure kuulsuse omandasid hiina lakid, email ja pronksist kunstitooted. Hiinas leidus osavaimaid meistreid elevandiluu-, puu- ja kivinikerdamise alal.

Kunst tungis sügavale kõrgemate klasside igapäevasesse ellu. Peaaegu iga asi, mida nad kasutasid, kujutas endast kunstiteost.

Hiina kultuur avaldas määratu suurt mõju kõigile tema naaberrahvaile Aasias, eriti Koreale, Jaapanile ja Annamile.

Nomaadid. Lääne-Euroopa kultuur püsis pikemat aega madalamal kui Ida-Euroopa, muhamedi usu maade, India ja Hiina kultuur. Kuid idapoolsetel kultuurimaadel oli vaenlane, kes aeg-ajalt jagas neile ränki hoope ja kurnas nende jõudu. Tohutus steppide ja kõrbede vööndis, Põhja-Hiinast kuni Doonau keskjooksuni liikusid paigast paika loendamatud nomaadide hordid, kes kuulusid mitmesse suguharusse ja kõnelesid mitmesuguseid keeli. Nad olid alati valmis sõdima ja riisuma.

Nende laastavate röövretkede all kannatasid nii Hiina kui India, nii Bütsants ja Kalifaat kui ka Kiievi-Venemaa.

Lääne-Euroopa oli nende kohutavate kiskjate eest kaitstud selle tugeva müüriga, mille moodustasid Ida-Euroopa rahvad. Venemaa, Bütsants ja slaavi maad võtsid enda pihta stepi rändrahvaste pealöögid.

Lääne-Euroopa kultuur, ehkki see oli nõrgem Idamaade kultuurist, võis siiski rahulikumalt areneda tänu sellele barjäärile nomaadide vastu, milleks olid Ida-Euroopa rahvad.

TEINE JAGU.

EUROOPA JA AASIA XI—XV SAJANDIL.

VIII peatükk.

Linnad ja kaubandus XI—XIII sajandil.

Ajajärku V ja XI sajandi vahel nimetatakse varajaseks keskajaks. Sel ajavahemikul toimus suuri muutusi inimkonna ajaloos. Varises kokku vanaaja orjapidamiskord. Orjanduslik ekspluateerimine asendus pärisorjusliku ekspluateerimisega. Vaba talurahvas, kes oli tekkinud barbarite lihtsõduritest, pärisorjastati järk-järgult. XI sajandiks kujunes täielikult välja feodaalne kord, mis oli rajatud talupoegade-pärisorjade ekspluateerimisele suurmaaomanike-feodaalide poolt.

Käsitöö tekkimine. Pärisorjade töö oli viljakam kui orjade töö. Varajase keskaja jooksul tegi majanduslik elu tähtsaid edusamme. Aegamööda täienesid tootmisvahendid, täienes tehnika, inimesed omandasid uusi töövõtteid. Paranes põlluharimine, endine algeline pinnase kultiveerimine asendus kahe- ja kolmevälja süsteemiga, hakkas levima raudsahk; barbarid õppisid kasvatama viljapuid, juurvilja ja viinamarju. Metsa alt puhastati maad ja kasutati põlluharimiseks. Ühtaegu täienes metallide töötlemistehnika ja kangakudumine.

Esialgu need tööd olid lahutamatud põllumajandusest. Iga talupoja perekond valmistas ise kõik, mis talle tarvis läks: nii tööriistu kui ka majatarbeid ja rõivaid; senjöör sai temale vajalikud esemed loonusrendina talupoegadelt. Tootmistehnika täienemisega aga hakkasid eralduma elukutselised käsitöölised — sepad, relvameistrid, puusepad, tislerid, nahksepad, kangrud, pottsepad. Nad tegelesid ainult oma käsitööga.

Juba IX sajandil olid kuulsaks saanud frangi relvameistrid. Muutus täiuslikumaks kangaste valmistamine. Karl Suur kandis veel linasest riidest rõivaid ja talvel lambanahkset kasukat. Aga X sajandist alates levib Euroopas üha enam villaste kangaste, kalevi kasutamine. Kalevi tootmine on märksa keerulisem kui linase kanga tootmine, mida valmistati taluperedes. Kalevi tootmine nõuab spetsiaalseid meistreid.

Feodaalid püüdsid soetada oma pärusmõisadesse mitmesuguse erioskusega käsitöölisi. Käsitöölised olid feodaalide pärisorjad. Ent nõudmine käsitöötoodete järele kasvas ja käsitöölistel oli kasulikum töötada mitte feodaali jaoks, vaid kõikide jaoks, kes soovib neilt tellida saadusi. Seepärast hakkasid nad feodaalide juurest lahkuma ja rajama oma asulaid.

Linnade tekkimine. Käsitöölised asusid sinna elama, kus neil oli kergem müütada oma töötooteid, kuhu kogunes rohkem rahvast, — kindlustatud kohtade lähedale, kloostri müüride äärde, kohtadesse, kus toimus turg ja kaubavahetus möödasõitvate kaupmeestega. Nõnda tekkisid käsitööliste asulad. Et kaitsta end kallaletungide vastu, piirasid käsitöölised säärased asulad valli või taraga, hiljem aga hakati ehitama ka tugevaid kivimüüre. Nii tekkisid linnad. Linnadesse siirdusid talupojad-käsitöölised, kes olid oma isandate juurest lahkunud. Linnade elanikkond kasvas. Linna käsitöölised teenindasid oma töösaadustega ümberkaudseid külasid. Küla-

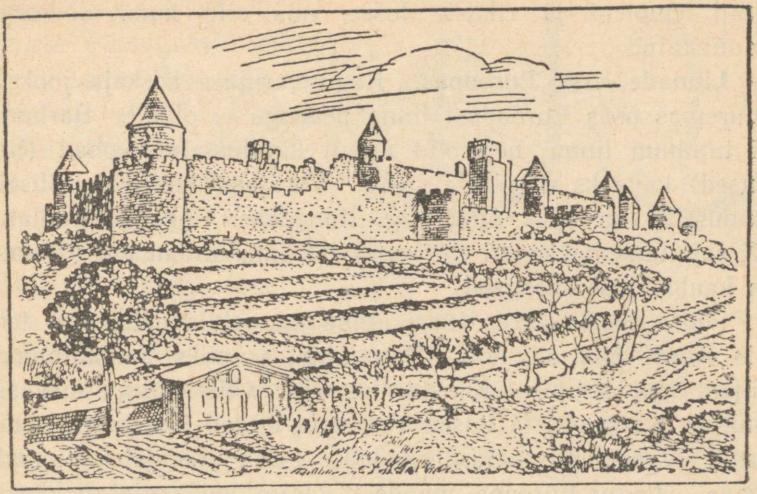

Keskaegse linna vaade.

elanikud tõid linna toiduaineid, samuti ka villa, teravilja, karusnahku, nahka ja vahetasid neid käsitöö-toodete vastu.

Linnad Bütsantsis ja Idamaadel. Erinevalt küladest, kus rahvastik tegeles põllumajandusega, koondus linnadesse tööstus ja kaubandus.

Bütsantsi keisririigis ja Idamaadel, kus ammust ajast oli arenenud käsitöö meisterlik oskus ja oli käimas elav kaubavahetus, olid ammu olemas õitsvad suurlinnad, nagu Konstantinoopol, Antiookia, Damaskus, Bagdad. Veelgi rahvarikkamad ja jõukamad olid India ja Hiina linnad. Neis linnades elas rohkearvuliselt käsitöölisi, neis kauplesid rikkad kaupmehed ja väikekaupmehed. Linnad olid peamisteks kultuurikeskusteks. Neisse koondus haritud inimesi, neis elasid riikide ja maakondade valitsejad koos oma õukondlaste ja ametnikega. Linnades avati raamatukogusid ja koole, püs-

titati templeid ja rikaste losse, mis olid kunstitoodetega kaunistatud.

Linnade kasv Euroopas. Kogu varajase keskaja jooksul suuremas osas Euroopast linnu peaaegu ei olnud. Barbarid ei tundnud linnu, neil olid ainult kindlustatud kohad (linnused) kaitseks vaenlaste vastu. Varajasel keskajal selliseid linnuseid Euroopas nimetatigi linnadeks. Aga juba alates IX sajandist hakkavad Euroopas tekkima linnad kui tööstuse ja kaubanduse keskused.

Suure veetee ääres «varjaagide juurest kreeklasteni» tekkis Kiiev, mis oli juba IX sajandil suureks kaubalinnaks, hiljem aga kujunes Konstantinoopoli võistlejaks, kasvasid suureks Novgorod ja teised Venemaa linnad. Varjaagid nimetasid Venemaad «Gardarikaks», mis tähendab «linnade maa». Lääne-Euroopa maadest varem kui mujal hakkasid linnad tekkima Itaalias, kus kauplemisest rikastusid Veneetsia ja Genua.

Alates XI sajandist kattub ka ülejäänud osa Euroopast linnade võrguga. Linnad tekkisid esialgu käsitööliste asulatena.

Kaupmehed. Euroopa linnades olid algul kaupmeesteks väljast sissesõitnud inimesed — «külalised». Enamikus olid nad võõramaalased: bütsantslased, araablased, juudid, süürlased. Nad tõid kaasa haruldasi kaupu — kalleid relvi, juveele, lõunamaa vürtse, pipart, mida hinnati kõrgelt kui maitseainet toiduvalmistamisel. Kaupmehed tõid vaske, rauda ja tina, mis olid hädavajalikud käsitöölistele nende tööde juures. Välismaalaste poolt sisse veetud kaupade eest tuli maksta kallist hinda. Seepärast hakkasid ettevõtlikumad linlased ise sõitma kaugele võõrale maale kaupade järele. Vahetuskaubana viisid nad kaasa oma käsitööliste tooteid. Nii tekkis linnades oma kaupmeeskond.

Tsunftid ja gildid. Kõik ühe ja sama eriala käsitöölised

linnades koondusid ühingusse. Niisuguseid ühinguid Lääne-Euroopas nimetati tsunftideks. Olid kangrute, nahkseppade, müürseppade ja pagarite tsunftid. Suuremates linnades oli kuni 100 ja enamgi tsunfti.

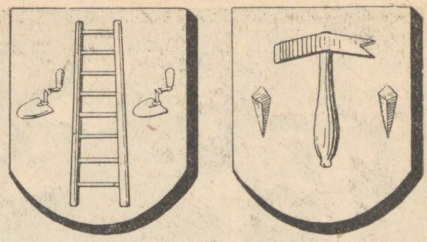

Tsunfti vapid.

Iga käsitööline pidi kuuluma tsunfti liikmeskonda, vastasel korral ei olnud tal õigust linnas käsitööga tegelda.

Iga tsunft valis endale vanema. Tsunftil olid oma ruumid koosolekuteks ja ühispidustusteks, oli oma kassa. Tsunft allus põhikirjale, mis oli tsunfti kõikide meistrite üldkoosolekul vastu võetud.

Tsunfti vanemad olid kohustatud valvama, et kõik meistrid valmistaksid häid kaupu ja ei nõrgendaks ostjate usaldust tsunfti vastu. Nad valvasid ka selle järele, et meistrid ei lööks üksteiselt üle tellijaid. Tsunfti vaesunud liikmeile, surnud meistrite leskedele ja orbudele anti toetust tsunfti kassast.

Tsunfti liikmed moodustasid väesalga linna kaitseks ja valveteenistuseks. Pühade ajal pidulikes rongkäikudes liikus iga tsunft eraldi oma tsunfti lipu järel.

Tsunft oli väikemeistrite organisatsioon. Igal käsitöölisel oli väike töökoda, kus ta töötas koos oma perekonnaga, selli ja 2—3 õpilasega. Nii sellid kui ka õpipoisid elasid koos meistri ja tema perekonnaga. Sooritanud kindla õppeaja, muutus õpipoiss selliks ja töötas meistri juures palgalisena edasi.

Tööd tehti käsitöökodades käsitsi, ilma ühegi masinata. Kõik tööreeglid olid tsunfti põhikirjas täpselt kindlaks määratud. Põhikiri määras täpselt ära, missuguse kvaliteediga

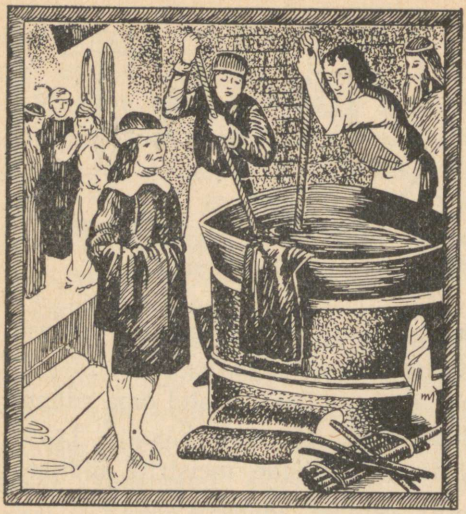

Värvalid.

peab olema tooraine, milliste mõõdete ja kaaluga peab olema töösaadus.

Täiustatud mehhanismide rakendamine oli keelatud ja karistatav. Meistrid lõid oma lihttööriistadega kõrge kunstipärasusega töid. Tsunftireeglid olid vaenulikud suurtootmise ja tehniliste uuenduste vastu. Sellega nad pidurdasid tööstuse arengut.

Meistrid ekspluateerisid julmalt õpipoisse, sundides neid tegema igasuguseid töid koduses majapidamises. Meister ja ta naine peksid sageli õpipoisse. Selle sunniti palju töötama, nende töötasu püüti kärpida. Kuigi tsunfti põhikirja järgi võis iga sell meistriks saada ja oma töökoja avada, siiski ei meeldinud see meistritele. Nad ei tahtnud, et linnas oleks rohkesti meistreid, kellega tulnuks jagada tellimusi. Seepärast hakkasid nad igati takistama sellide meistriks saamist. Meistriks vastuvõetavalt sellilt hakati nõudma, et ta valmistaks kallihinnalise proovitöö. Temalt nõuti, et ta korraldaks rikkaliku pidusöögi kõigile meistreile, aga see ei olnud igaühele jõukohane. Meistri poegadelt aga midagi selletaolist ei nõutud. Nad said takistamatult meistrikutse.

Niiviisi jäi suurem osa sellidest kogu eluaja sellideks. Leidmata kaitset tsunftidest, kus juhtimine oli meistrite käes, hakkasid sellid organiseerima oma eriühinguid. Need ühin-

gud nõudsid meistreilt tööpäeva lühendamist, töötasu tõstmist, sellide paremat kohtlemist. Kui nõudmised ei mõjunud, siis korraldasid sellid streike või keelasid kõigil ühingu liikmeil töötamast meistri juures, kes nende nõudeid ei tahtnud arvestada.

Kõige rikkamad mehed linnas olid kaupmehed. Kaubanduse alal võis kergemini rikastuda kui väikekäsitöö alal, ehkki tuli rohkem riskeerida. Kaupmehed koondusid samuti ühingutesse, mida nimetati gildideks. Gildid püüdsid oma liikmeile linnades kindlustada kauplemise ainuõigust ja kaitsesid kaupmeeste huve nende kaubareiside ajal.

Linn ja senjöör. Linn asus tavaliselt feodaalsenjööri maa-alal. Senjöör nägi linnaelanikes oma pärisorje, nõudis neilt loonusrenti, vahel sundis neid isegi teoorjadena töötama. Tema ametnik mõistis linlaste üle kohut. Mida enam linnad rikastusid, seda suuremaks läksid senjööride nõudmised. Mõnikord tungisid senjöörid kaupadega linna sõitvate kaupmeeste kallale ja röövisid nad paljaks. Nad tungisid vahete-vahel linna ja võtsid kauplustest kõik, mis neile meeldis. Säärane olukord muutus linnadele talumatuks. XII sajandil algas kõikjal Lääne-Euroopas võitlus linnade ja senjööride vahel. Linnad tahtsid saavutada täielikku sõltumatust senjööridest. Võitluseks senjööridega ühines kogu linna elanikkond üheks liiduks, mis kandis k o m m u u n i nime. Feodaalid vihkasid seda sõna. Linlastele aga oli see võitluseloosungiks feodaalse rõhumise vastu.

Linnaomavalitsus. Sajanditepikkuse visa võitluse tagajärjel õnnestus suuremal osal linnadest saavutada iseseisvus. Kõiki linlasi peeti vabaks. Isegi talupoeg-pärisori sai vabaks, kui ta oli linnas ühe aasta ja ühe päeva elanud. Linlased said omavalitsuse. Nad valisid endale linnapea, keda Inglismaal ja Prantsusmaal nimetati meeriks, Saksamaal aga bürgermeistriks. Linlaste üle mõistsid kohut oma

Genti relvastatud linlased.

valitud kohtunikud. Linnal oli oma linnanõukogu (raad).

Linnanõukogu asus erilises hoones, mis seisis peaväljakul. Linnanõukogu müntis oma raha ja pidas endal sõjaväge. Ta valvas tsunftide tegevust ja kauplemisreeglite täitmist.

Mitte kogu linna elanikkond ei võtnud valitsemisest osa. Võim langes harilikult rikaste kaupmeeste, maaomanike ja linna majaomanike kätte. Seda rikast linlaste kihti nimetati patritsiaadiks. Patriitsid elasid tulust, mida nad said kaubandusest ja oma maadest ning majadest, ega tegelnud käsitööga. Käsitöölisi ei lastud linnanõukogu liikmeks. Patritsiaat kasutas oma võimu selleks, et rõhuda tsunftikäsitöölisi raskete maksudega ja kergendada maksusid rikastele. Seepärast võitlesid tsunftid ägedalt patriitside vastu. Mõnes linnas õnnestus tsunftidel pika võitluse järel võim enda kätte haarata või vähemalt saavutada õigus linnanõukogust osa võtta.

Kaubateed. Koos linnade ja tööstuse kasvamisega kasvas ka kaubandus. Kaubandus tõi suurt kasumit, kuid oli väga riskantne ettevõte. Merel varitsesid kaupmehi meriröövlid. Kaitseks nende vastu liikusid laevad relvastatult. Ka mööda maanteid sõitsid kaupmehed tavaliselt relvastatult ja mitte üksikult, vaid tervete karavanidena, sest reisida tuli väga rasketes tingimustes. Teedel röövisid kaupmehi feodaalid ja

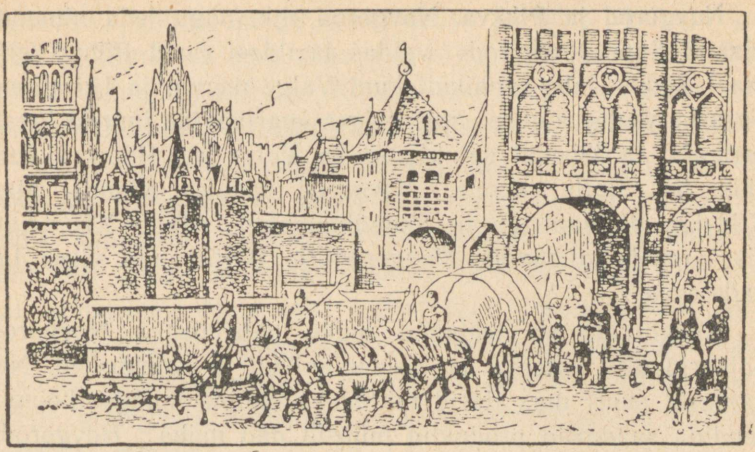

Kaupmeeste karavan väljub keskaegsest linnast.

röövlid. Teed olid halvad. Feodaalid võtsid tollimaksu jõgedest ülesõidukohtadel ja sildadel. Mõnikord ehitasid nad sillad kuivale maale, et ainult läbisõitvailt kaupmeestelt tollimaksu võtta. Kaupmeeste relvastatud laevad ja kuival maal liikuvad karavanid tegelesid sageli ka ise rööviga. Veneetsia, Genua ja paljude teiste mereäärsete linnade kaubandus oli ühenduses meriröövigа.

Euroopas oli kaks merekaubanduse pearajooni. Lõunapoolne neist asetses Vahemerel. Siin toimus Itaalia linnade vahendusel kauplemine Bütsantsiga ja Idamaadega. Peaosa selles kaubanduses etendasid Veneetsia ja Genua. Teine merekaubanduse rajoon asetses põhjas ja hõlmas Balti ja Põhjamere ääres asetsevaid maid: Põhja-Saksamaad, Prantsus- ja Inglismaad, Skandinaavia maid ja Loode-Venemaad. Selle merekaubanduse ala tähtsaimaks keskuseks oli läänes Flandria ja selles omakorda Brügge linn, idas aga — Novgorod ja Pihkva.

Novgorod ja Pihkva. Novgorod ehk, nagu teda nimetati, «Isand Suur Novgorod» valdas laialdasi maid Põhja-Venemaal Soome lahe rannikult kuni Valge mereni ja Uuraliteni. Ta asus veetee alguse., mis kulges «varjaagide juurest kreeklasteni»; ta lähedal sai alguse ka Volga-tee. Pihkva kaudu käis tee Balti merele. Novgorod kauples ammust ajast Kiieviga, Bütsantsiga ja Skandinaaviaga. Alates XII sajandist areneb kaubandus Novgorodi ja Baltimaade saksa linnade vahel.

Novgorodis oli tekkinud tugev patritsiaat. Novgorodi bojaarid olid ühtaegu ka maaomanikud ja kaupmehed. Nad valdasid suuri maa-alasid mittevaba elanikkonnaga. Loonusrendina saadavad produktid müüsid nad maha. Novgorodis kujunes välja aristokraatlik vabariik. Novgorodi bojaarid saavutasid täieliku omavalitsuse. Nad ise valisid vürste ja tagandasid neid. Novgorodis oli säilinud vanaaegne üldrahvakoosolek — veetše. Kuid kõiki veetše otsuseid suunasid bojaarid.

Pihkvas valitsev kord sarnanes Novgorodi omaga. Pihkva oli esialgu sõltuv Novgorodist, aga XIII sajandist alates muutus ta ise suureks kaubanduskeskuseks ja võistles isegi Novgorodiga. Pihkva kaudu käis kaubandus Lääne-Euroopaga.

Nii Novgorod kui ka Pihkva olid samuti suurteks käsitöö-keskusteks.

Laadad ja pangad. Suur tähtsus oli laatadel. Kõige kuulsamaid Euroopa laatu peeti Ida-Prantsusmaal Champagne'i krahvkonnas. Siia veeti kokku kaupu Idamailt ja mitmesuguseist Lääne-Euroopa maadest. Champagne'i laatadel müüdi Flandria kalevit, Saksamaa lõuendit, Hispaania nahktooteid.

Laatadele sõitsid kaupmehed mitmesuguseist maadest ja

linnadest, võttes endiga kaasa kaupu ja raha. Et aga igal maal ja linnal oli oma raha, siis ei saadud laadal läbi ilma rahavahetajateta. Kindla tasu eest vahetasid nad kaupmeestele raha maksmiseks-vajalikesse müntidesse ümber.

Kulda oli vähe käibel. Suuremates summades hõbe- ja vaskraha transport oli suurte raskustega seotud. Seepärast andis kaupmees harilikult rahavahetajale oma kodulinnas raha, sai temalt kviitungi (veksli) ja selle põhjal anti laadal kaupmehele tema raha tagasi talle vajalikus vääringus.

Kui kaubandus suurenes, võis raha-vajav kaupmees seda laenata rahavahetajalt. Kaupmees andis rahavahetajale veksli, millega ta kohustus tähtajaks võla tagasi maksma ja protsente tasuma.

Nii tekkisid juba keerulisemad krediiditehingud. Rahavahetajad muutusid pankuriteks. Paljudes Euroopa linnades avati pangakontorid. Kõige tähtsamad pankurid asusid Itaalia linnades. Pankurid laenasid raha, võtsid seda hoiule ja saatsid teistesse linnadesse. Kõigi nende tehingute eest võtsid nad kõrgeid protsente. Pankurite kätte kuhjusid suured rahasummad.

Tööstuse ja kaubanduse arenemine avaldas mõju kogu Euroopa majanduselule. Ka feodaalide ja talupoegade elus andis ta end tunda. Feodaal hakkab oma mõisapidamise saadusi turule saatma. Vajades raha viib ta talupojad üle raharendile. Selleks, et raharenti maksta, peavad talupojad oma töösaadusi turul müüma.

Nii hakkavad Euroopa majanduses aega-mööda arenema kaubalis-rahalised suhted.

Ristisõjad.

§ 1. Ristisõdade algus.

Põhjused sõjaretkedeks Idamaale. Idamaa kultuurriikide rikkused ahvatlesid lääne-euroopa feodaale. Läänemaade senjöörid kuulasid ahnelt rändurite jutustusi Bütsantsi toredusest, kaliifide ja emiiride aaretest. Rüütel, saades oma kurnatud ja laostunud talupoegadelt nappi peatoidust, unistas vürstiks või kuningaks saamisest neis rikastes maades. Idamaadest unistasid ka Lääne-Euroopa kuningad ja keisrid, kes oma saadikuilt kuulsid imedest Bütsantsi õukonnas, Konstantinoopoli riigikassa keldritest, mis täis kulda, ja muhameedlaste maa rikastest linnadest.

Ahne pilguga vaatasid Idamaa poole ka paavstid. Ikka veel lootsid nad alistada endale Bütsantsi kirik ja unistasid ristiusu ja oma võimu levikust muhamediusulistes maades. Nad kutsusid rahvast üles vabastama «uskmatute» muhameedlaste käest Jeruusalem, kus pärimuse järgi olevat maetud müütiline ristiusu rajaja Jeesus Kristus. Vaimulikkond jutlustas sõjakäiku Idamaale «issanda haua» taasvallutamiseks. Tõepoolest aga lootis ta oma sissetulekuid ja oma mõju suurendada.

Niisuguseid üleskutseid jälgisid tähelepanelikult Itaalia kaubalinnade, eriti Veneetsia ja Genua kaupmehed. Need kaupmehed kauplesid Idamaadega. Neile oli väga tähti haarata enda kätte toetuspunktid Idamaades ja teelt kõrvaldada oma võistlejad kaubanduse alal — bütsantslased ja araabia kaupmehed. Nad olid valmis toetama sõjakäiku Idamaale.

XI sajandi lõpul tõotas rahvusvaheline olukord Idas

Euroopa XI sajandi lõpul.

anda kerget saaki. Bagdadi kalifaat langes turkmeenide-seldžukkide hoopide all. Seldžukkide riik ise lagunes reaks pisivürstiriigeks, kes omavahel seisid vaenujalal. Bütsants lõi hädavaevu tagasi petšeneegide ja seldžukkide pealetungi. Kordaminek näis kindel olevat.

Esimene ristisõda. 1095. a. tuli Clermont'i linna Prantsusmaal kokku kirikukogu. Kirikukogule sõitsid mitte ainult vaimulikud, vaid ka feodaalid. Sõitsid kohale ka kaupmehed. Saabus ka palju talupoegi ümbruskonnast.

Paavst Urbanus II pöördus kõnega Clermont'i kokkutulnute poole. Ta kutsus kõiki üles Jeruusalemma minema «issanda haua» vabastamiseks «uskmatute» käest. Ta kõneles ka suurest saagist, mis ootab vallutajaid Idamail. See üleskutse võeti vaimustusega vastu. Koosolijad tõotasid asuda sõjaretkele ja selle märgiks õmblesid oma riietele punased ristid. Seepärast nimetatigi Idamaa-sõjaretkedest osavõtjaid ristisõdijateks ja sõjaretki endid ristisõdadeks. Paavst käskis kõigil piiskoppidel ristisõjast osavõttu õhutada.

Esimesena asus Idamaadele teele Prantsusmaa ja Saksamaa kehviktalupoegade vägi. Talupojad olid ära vaevatud tööst isandaile, talumajandust laostasid alatised sõjad feodaalide vahel. Sageli esines nälja-aastaid, millal feodaalide poolt laostatud talupoegadel tuli süüa puukoort, rohtu ja isegi savi. Talupojad lahkusid tervete külade kaupa oma isandate juurest, lootes leida tundmatuis idamais vabadust ja oma raske saatuse kergenemist. Ilma tagavaradeta, peaaegu ilma relvadeta hakkasid nad tuhandete kaupa liikuma Idamaale koos naiste, laste ja raukadega. Talupoegade salgad liikusid algul piki Reini, hiljem piki Doonaud. Nad vaevalt teadsid, kuhu lähevad, ja nähes mõnda linna küsisid: «Kas see ei ole mitte Jeruusalem?» Et neil puudusid igasugused tagavarad, siis võisid nad elatuda ainult röövimisest. Nälja ja

puuduste tagajärjel paljud hukkusid. Neis kohtades, kust talupoegadel tuli läbi minna, kohtlesid elanikud neid nagu röövleid. Ungaris ja Bulgaarias hävitati neid tervete salkade kaupa või võeti vangi ja müüdi orjadeks. Tublisti vähenenud koosseisuga jõudis see vägi Konstantinoopolisse ja läks sealt üle väina Väike-Aasiasse. Kohe esimeses lahingus seldžukid purustasid selle väe. Ainult talupoegade väe haletsemisväärt riismed pöördusid Konstantinoopolisse tagasi.

Samal ajal kogunes rüütlite sõjavägi mitmest Euroopa riigist. Osa rüütlite väesalkadest liikus edasi sama teed, mis talupojadki. Teised väeosad siirdusid läbi Põhja-Itaalia. Mõned väeosad läksid Lõuna-Itaaliasse ja sealt üle mere Balkani poolsaarele.

1097. a. kogunesid rüütlite väesalgad Konstantinoopolisse. Bütsantslased suhtusid Läänemaade toorestesse ja harimatutesse barbaritesse umbusklikult ja hirmuga. Nad kartsid, et ristisõdijad vahest mõtlevad vallutada Bütsantsi riigi. Läänest tulnud rüütlid vaatlesid kadedusega Bütsantsi õukonna rikkusi. Bütsantslased ruttasid rüütliväe edasisaatmisega Väike-Aasiasse. Kui teekond läbi Väike-Aasia osutus väga raskeks. Väga palju rahvast hukkus seldžukkide kergeratsaväe äkiliste kallaletungide, hirmsa kuumuse, veepuuduse ja taudide tagajärjel. Ristisõdijate eneste vahel kestsid lakkamatud tülid. Iga vallutatud linna pärast algasid riiud nende juhtide vahel.

Kauakestva võitluse pidid ristisõdijad läbi tegema Antiookia pärast. Antiookia oli ümbritsetud nii paksu müüriga, et seda mööda võidi sõita sõjavankriga, mille ette oli rakendatud neli hobust. Müüridel oli 450 torni. Kindlus õnnestus võita vaid ühe kaitsemeeskonna pealiku äraandmise tõttu. Antiookias tapsid ristisõdijad kõik muhameedlased. Rüütleile langes osaks rikkalik saak.

Pärast Antiookia vallutamist pöördus palju rüütleid tagasi

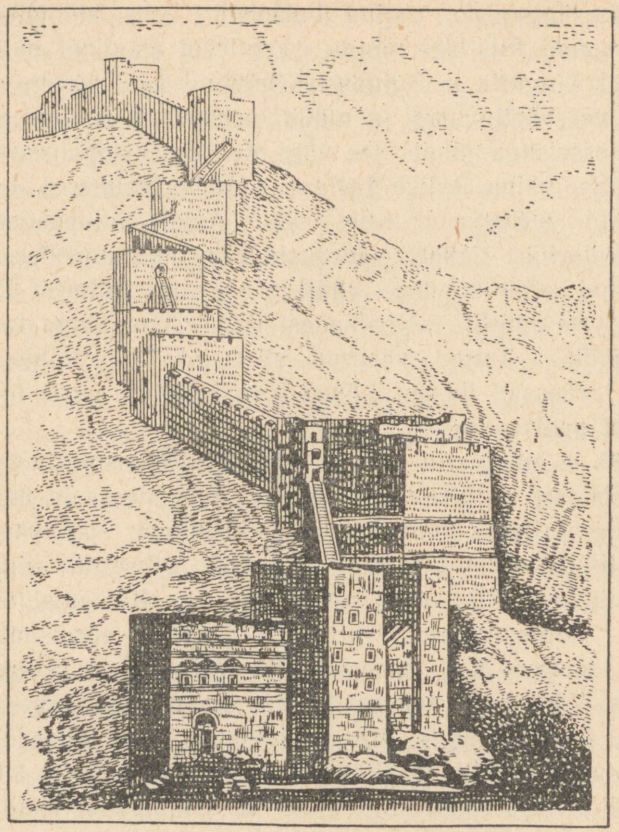

Antiookia müürid.

Euroopasse; palju rüütleid hukkus lahinguis ja haiguste tõttu. Jeruusalemani jõudis ainult mõnetuhandemeheline väesalk. 1099. a. vallutati Jeruusalem tormijooksuga. Järgnes massiline muhameedlaste mahanottimine. Ei halastatud ei naiste ega laste peale. Ristisõdijad katkestasid veresauna ainult selleks, et «issanda haua» ees palvetada, ja alustasid siis uuesti tapmist ning röövimist.

Ristisõdijate riigid. Lääne rüütlite poolt vallutatud maadest moodustati Jeruusalema kuningriik, samuti Antiookia vürstiriik ja Edessa ning Tripolise krahvkond, mis olid vasallsõltuvuses Jeruusalema kuningriigist.

Vallutatud maades pandi kehtima feodaalkord. Suursenjöörid olid siin veel sõltumatumad kui Lääne-Euroopas. Kohalikud talupojad muudeti pärisorjadeks. Nad pidid andma feodaalidele suurema osa oma põllusaagist. Muhamediusulist rahvast kiusati hirmsasti taga. Elanikud tõusid tooreste ristisõdijatest rõhujate vastu korduvalt üles.

Kõige rohkem kasu said ristisõjast Itaalia linnad, eriti Veneetsia ja Genua. Ristisõdijate abistamise eest sõjaajal said nad tollita kauplemise õiguse. Kõigis suurtes linnades kuulusid neile terved linnaosad. Euroopa kaubavahetus Idamaadega kasvas väga suuresti. Euroopast veeti välja kalevit, relvi ja orje. Idamailt veeti Euroopasse idamaa kangaid, vaipu, vürtse. Itaalia linnad ja nende kaupmehed rikastusid.

Jeruusalema kuningriigi alla kuulus kitsas rannikuriba Vahemere ääres. Ta pidi kogu aja end kaitsema muhameedlastest naaberriikide vastu. Kaitseks organiseeriti erilised ühingud — vaimulikud rüütliordud. Templiordu nimetus tuli sellest, et ta majutus alguses selle paiga lähedal, kus pärimuse järgi on seisnud Jeruusalema tempel. Johanniitide ehk hospitaliitide ordu korraldas Jeruusalemas püha Johannese haigla. Hiljem, XII sajandi lõpul, tekkis veel Teutooni ehk Saksa ordu.

Ordu liikmed olid ühtaegu rüütlid ning mungad. Nad andsid munkadena abielutuse ja oma ülematele tõrkumatu kuulekuse tõotuse. Nende peaülesandeks aga oli sõda. Vaimulikud rüütliordud ehitasid endile tugevad linnused. Nad suurendasid oma rikkusi sõjasaagi, kaubanduse ja liigkasuvõtmisega.

§ 2. Järgmised ristisõjad.

Teine ja kolmas ristisõda. Ristisõdijatel õnnestus vallutada Süüria ja Palestiina sellepärast, et seldžuki feodaalid tegutsesid üksikult, sageli olid üksteisega vaenujalal. Kuid ristisõdijate poolt rajatud riik ei olnud kuigi kindel. Muhameedlased kogu aeg ründasid ta piire. Kohalik elanikkond vihkas ristisõdijaid. Ristisõdijaist feodaalide eneste vahel toimusid alatasa kokkupõrked. Võitluses üksteise vastu astusid nad tihti muhameedlastega liitu. Peagi hakkasid ristisõdijad vallutatud maid kaotama. Aastal 1144 vallutasid muhameedlased Edessa, peamise kindluse, mis kaitses ristisõdijaid ida poolt. XII sajandi keskel korraldatud teine ristisõda ei andnud mingisuguseid tulemusi. Ristisõdijate riigi seisukord muutus aina raskemaks.

Varsti ilmus ristisõdijaile kardetav vaenlane. Seni lahus seisnud muhameedlaste riigid Süürias, Põhja-Mesopotaamias ja Egiptuses ühendati ainsa valitseja Saladini (õigem Salach-ud-Dini) võimu alla.

Saladin oli vapper ja andekas väejuht. Muhameedlaste hulgas omas ta piiritut võimu ja lugupidamist. Kristlastes tekitas ta nimi õudust. Saladin kuulutas ristisõdijaile «püha sõja». Rüütlid ei taibanud ühineda. Saladin sai suure võidu Tiberiase lahingus (1187). Rüütlite väed hävitati, Jeruusalema kuningas langes vangi. Samal aastal vallutas Saladin Jeruusalema.

Jeruusalema langemine oli kolmanda ristisõja ajendiks. Ristisõdijad kulutasid kõik oma jõud Akka kindluse vallutamiseks. Ristisõdijate väejuhtide vahel puudus üksmeel, küll aga kestsid lakkamatud tülid.

Väejuhtide hulgas paistis eriti silma Inglise kuningas Richard Lõvisüda. Tal oli kõige vaprama rüütli kuulsus. Ta kutsus kahevõitlusele muhameedlaste emiire ja ainsa mõõga-

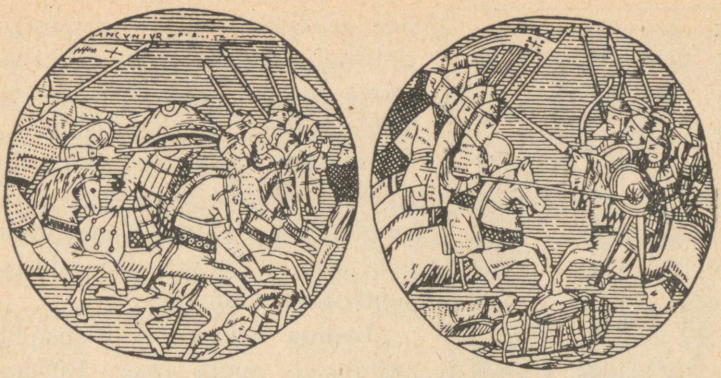

Ristisõdijate lahingud muhameedlastega.

hoobiga poolitas nad peast vööni. Kuid ta oli väga toores, julm ja upsakas. Kui Akka pärast kaheaastast piiramist vallutati, käskis Richard hukata kaks tuhat vangi, sest Saladin ei saatnud nende eest õigeks ajaks lunaraha. Akka vallutamisega piirdusid ristisõdijate edusammud. Jeruusalem jäi muhameedlaste kätte. Ristisõdijate valdused Palestiinas ja Süürias vähenesid tunduvalt. Nende pealinnaks sai Akka.

Neljas ristisõda. XIII sajandi algul algas Euroopas neljanda ristisõja ettevalmistus. Ristisõdijad otsustasid koguneda Veneetsiasse ja siirduda sealt Veneetsia laevadel itta. Sel ajal esines Veneetsia ja Bütsantsi vahel kokkupõrkeid. Veneetslased kasutasid ristisõdijate jõude, et teha lõpp oma suurimale kaubanduslikule võistlejale — Bütsantsile. Veneetslaste ässitusel siirdusid ristisõdijate väed Konstantinoopolisse, selle asemel et võidelda Jeruusalema vabastamise eest.

Aastal 1204 vallutasid ristisõdijad tormijooksuga Konstantinoopoli ja linnas toimus kohutav rüüstamine; elanikke tapeti armutult ja rööviti kõike, mis ette juhtus. Palju kunstiteoseid hävitati, kirikud ja isegi hauakambrid rööviti tühjaks.

Rüütel XII saj. *(haua-monument)*.

See «ristisõda» näitas selgesti, et ristisõdijad üldse ei mõelnud «issanda haua» vabastamisele, vaid tundsid huvi üksnes riisumise ja vallutamise vastu. Nad olid valmis riisuma kristlasi samuti kui muhameedlasi. Vallutanud Konstantinoopoli, nad ei mõelnudki edasisele sõjaretkele Idamaile.

Ladina keisririik. Ristisõdijad vallutasid suure osa Bütsantsi keisririigist. Vallutatud maa-alal rajasid nad Ladina keisririigi (nii nimetati teda kreeklaste Bütsantsi keisririigist eraldamiseks). Lääne-Euroopa feodaalid kiskusid endi kätte palju maid. Veneetsia okupeeris rea saari ja kindlustas end tähtsaimais kaubalinnades.

Ladina keisririigi seisukord oli siiski väga ebakindel. Kohalikud elanikud vihkasid neid riisuvaid rüütleid. Põhjapiiril tuli pidada väga raskeid sõdu bulgaarlastega. Selleks ajaks olid Bulgaaria ja Serbia vabanenud Bütsantsi võimu alt ja muutunud iseseisvateks riikideks. Bulgaarlased püüdsid esialgu sõprussidemeid sõlmida Ladina keisririigiga, aga ristisõdijate kõrkus ja rumalus viisid asja nii kaugele, et puhkes sõda. Bulgaarlased andsid ristisõdijatele purustava löögi Adrianoopoli all (1205). Ladinariigi «keiser» Balduin võeti vangi. Bütsantslased kindlustasid endid Väike-Aasias

ja ründasid sealt Ladina keisririiki; aastal 1261 vallutasid nad uuesti Konstantinoopoli ja restaureerisid Bütsantsi keisririigi. Siiski ei suutnud Bütsantsi riik iialgi toibuda purustavast löögist, mille ta oli saanud neljanda ristisõja ajal.

Laste ristisõda. Vahepeal käis ristisõdijate käsi Süürias ja Palestiinas aina halvemini ja halvemini. Jeruusalema taasvallutamiseks polnud mingeid väljavaateid. Euroopas hakkas levima arvamine, et patustel inimestel ei õnnestu «pühade kohtade» vallutamine, kuid seda võivad saavutada süütud lapsed. Nii Saksamaal kui ka Prantsusmaal hakkasid kogunema lastejõugud. Marseille'sse kogunes hulk poisse ja tüdrukuid. Hoolimata Prantsuse kuninga protestist asusid laevaomanikud lapsi Palestiinasse viima. Nende laste saatus kujunes õudseks. Osa neist hukkus tormi ajal Vahemeres, osa toimetati laevaomanike poolt Egiptusse ja müüdi seal orjadeks. Niisama kurb oli Saksamaal kogunenud laste saatus. Siin korraldasid laste ristisõda algusest peale orjakauplejad. Kui lapsed olid jõudnud Lõuna-Itaaliasse, keelas kohalik piiskop nende Palestiinasse saatmise. Lapsi kästi koju minna. Vintsutustest kurnatuna surid peaaegu kõik lapsed tagasiteel.

Ristisõdade lõpp ja tagajärjed. XIII sajandil võeti ette veel rida ristisõdu. Viimane neist — kaheksas — oli aastal 1270. Kõik need ristisõjad viisid ainult suurte inimhulkade mõttetule hävingule.

Idamaile jäänud rüütlid ei suutnud oma jõuga vastu panna. Aastal 1291 langes viimane ristisõdijate kants — Akka kindlus.

Ristisõjad ei saavutanud seda eesmärki, mida nad taotlesid. Lääne-Euroopa rüütlitel ei õnnestunud end Idamail kindlustada. Ja ometi oli ristisõdade tähtsus Lääne-Euroopale väga suur. Eelkõige tugevnes kaubanduslik suhtlemine

Idamaadega. Mööda Vahemerd, kus enne ristisõdu purjetasid pea ainuüksi Idamaade kaupmehed, arendasid nüüd laialdast kaubavahetust Itaalia ja Lõuna-Prantsusmaa linnad. Itaalia linnade võistlejale Bütsantsile oli antud hirmus hoop. Genua ja Veneetsia kiskusid endi kätte kaubanduse Vahemerel.

Ristisõjad tutvustasid eurooplastele rikast bütsantsi ja idamaa kultuuri. Selle tagajärjeks oli nende vaimse silmaringi tähelepandav avardumine.

Kuid eurooplaste röövimised ja vägivallateod andsid tugeva hoobi Idamaade rikkusele ja kultuurile. Eriti sai kannatada Bütsants. Eurooplaste (ehk «frankide», nagu neid tavaliselt nimetati) nimi oli vihatud kõigis idapoolsetes maades.

Ristisõjad ei olnud veel lõppenud, kui Ees-Aasia ja Ida-Euroopa maadel tuli vastu minna uuele, veel kohutavamale kallaletungile.

X peatükk.

Mongolite maadevallutused.

Mongolid. Sel ajal, kui Lääne-Euroopa rüütlid püüdsid asjata oma kanda kinnitada Vahemere idarannikul, arenesid Aasias grandioosse ajaloolise tähtsusega sündmused. Mõnekümne aasta jooksul tekkis määratu suur, ajaloos enneolematu riik, mis ulatus Vaiksest ookeanist kuni Doonau suudmeni ja Araabiast kuni Siberi tundrani; see oli Mongoli keisririik.

Mongolite suguharud rändlesid Sise-Aasia kiltmaal ja steppides. Nende rikkuse moodustasid suured veise- ja lambakarjad ning hobuste tabuunid. Nad elasid vildist jurtides, mida oli kerge koost lahti võtta ja edasi toimetada.

Kui mongolid liikusid ühest rändluspaigast teise, näis, nagu liiguks terve linn vankritel.

Vil ts ja karm loodus, mille keskel tuli mongolitel elada, alatised looduseõnnetused, mis hävitasid nende kariloomi, vaenlaste kallaletungid õpetasid neid taluma puudust, valmis olema igasuguste juhuste vastu ja pidama ranget distsipliini. Iga suguharu kujutas endast sõjalist organisatsiooni. Sugukondlikud sidemed olid väga tugevad. «Omastest lahkulöömine,» rääkisid mongolid, «tähendab võõrastele saagiks olla.» Mongolite juures ei olnud enam võrdsust nagu ürgaegse kogukondliku korra juures. Neil oli juba olemas ülemkiht, kelle päralt olid suured karjad ja karjamaad, olid ka kehvikud, kes olid sunnitud suurnikele tööd tegema, olid ka sõjavangidest orjad. Üksikute suguharude eesotsas seisid vürstid (nojoonid). Viimastel olid oma kaaskonnad, mis koosnesid uljastest ratsanikest.

Mongolite vaese ja kehva kodumaa naabruses olid rikkad maad: Hiina, Kesk-Aasia, Iraan, India. Mongolite lauludes on säilinud legendid nende maade loendamatuist aaretest, õnnelikest vapratest meestest, kel õnnestus vallutada terved riigid. Mongolite ülemkiht unistas niisama ahnelt kultuursete naabermaade vallutamisest ja paljaksriisumisest, nagu Lääne-Euroopa rüütlid unistasid Bütsantsi paljaksriisumisest ja Palestiina vallutamisest.

Tšinghis-khaan. XIII sajandi algul ühendas suurema osa mongolite suguharudest oma võimu alla vürst Temutšin. Mongoli suurnike koosolekul (kurultail) kuulutati Temutšin aastal 1206 keisriks. Teda hakati kutsuma Tšinghis-khaaniks. See kirjaoskamatu nomaad osutas erakordseid väejuhi- ja organisaatori-võimeid. Ta sõjaväelised jõud ei olnud korratu hord. Kõik mehed olid jaotatud kümne-, saja- ja tuhande-mehelistesse salkadesse. Nende salkade formeerimisel kasutati ära tihedad sugulussidemed, mis olid

Tšinghis-khaan.

mongolitel. Igasse väesalka kuulusid ainult ühe sugukonna liikmed; väesalga juhiks olid sugukondliku ülemkihi hulgast pealikud. Kogu sõjavägi allus kõige valjemale distsipliinile; sõnakuulmatuse või arguse eest karistati surmanuhtlusega. Tšinghis-khaan võis lahinguväljale saata suuri sõjalisi jõude, sest tema käsu peale pidid ilmuma kõik sõjateenistusse kõlvulised mehed. Tema sõjaväes teenis sadu tuhandeid võitlejaid; seega ületas ta sõjavägi feodaalse Euroopa kõige arvukamad armeed.

Mongolite väed liikusid oma väikestel, kuid vastupidavatel hobustel kiiresti ühest kohast teise. Mongoli sõduri relvadeks olid: kerge nahast soomusrüü, kaks vibu, üks lühike hobuselt laskmiseks, teine pikem jalarivis laskmiseks, ja lühike kõver mõõk. Hästi oli Tšinghis-khaani sõjaväes luure korraldatud.

Euroopas nimetati mongoleid sagedamini tatarlasteks ühe Tšinghis-khaani riiki kuuluva suguharu järgi.

Mongolite maadevallutused. Olles ühendanud mongolite suguharud, asus Tšinghis-khaan sõjaretkele naabermaadesse. Esijoones alistas ta Siberi suguharud. Siis tungisid ta väe-

hulgad Põhja-Hiinasse. Aastal 1215 vallutas ta Põhja-Hiina pealinna (Peipingi). Põhja-Hiina vallutamine andis temale suuri materiaalseid ressursse ja rikkalikku sõjatehnikat. Ta kasutas ära hiina meistrite sõjakunsti, kes oskasid ehitada müürilõhkumise seadeldisi ja piiramismasinaid kivide ning põleva vedelikuga täidetud anumate heitmiseks. Tšinghis-khaan oma 250-tuhandelise armeega, mille kaasas liikusid suured karjad koduloomi ja moonavoorid, tormas Kesk-Aasiasse. Kesk-Aasia feodaalid võitlesid vapralt mongolitega, kuid said lüüa. Tšinghis-khaan vallutas Kesk-Aasia õitsvad linnad — Buhhaara ja Samarkandi. Kõikjal osutas mongoli sõjavägi halastamatut julmust. Mehed tapeti linnades viimseni maha, naised ja lapsed viidi kaasa, et neid orjadeks müüa. Linnad riisuti paljaks ja süüdati põlema. Armu heideti ainult meistritele ja käsitöölistele, kes võisid mongolitele kasulikud olla. Neid võtsid mongolid endaga kaasa. Mongolite vägivaldse sissetungi järel muutusid mitmed Kesk-Aasia õitsvad oaasid kõrbedeks. Ka mõned Iraani ja India maakonnad rüüstati.

Samal ajal osa mongoli vägedest tungis Taga-Kaukaasiasse, laastates Aserbaidžani ja Gruusiat. Mongolid läksid piki Kaspia mere rannikut põhja poole ja tungisid steppidesse, kus rändlesid polovetsid. Polovetsid pöördusid abi saamiseks oma endiste vaenlaste — Vene vürstide — poole. Kalka jõe ääres, mis suubub Aasovi merre, mongolid purustasid kooskõlatult tegutsevad polovetside ja venelaste väed. Kõik vangid surmati mongolite poolt. Pärast seda suundus mongolite väesalk tagasi Kesk-Aasiasse.

Tšinghis-khaan suri 1227. aastal. Maadevallutused kestsid edasi ka tema järglaste ajal. Vallutati kogu Hiina. Läänes jõudsid mongolite jõugud kuni Vahemereni. Tšinghis-khaani pojapoeg Batu asus 1237. aastal Euroopa vallutamisele. Mongolid laastasid Volgamaid ja hiljem tungisid

Vene vürstiriikide kallale. Killustatud feodaalne Venemaa ei suutnud tohutute mongoli väehulkade kallaletungi tagasi lüüa. Hoolimata kangelaslikust vastupanust purustati Rjazanimaa, vallutati ja rüüstati Rjazan, Moskva, Kolomna ja Vladimiri-Suzdalimaa. Vene väed astusid mongolitele vastu Siti jõe ääres, kuid said lüüa. Mongolite uus sõjaretk algas Tšernigovi purustamisega. Aastal 1240 vallutasid mongolid Kiievi, laastasid Galiitsia-Volõõnia maad ja osa Poolast, ületasid Karpaadid ning tungisid Ungarisse ja Tšehhisse. Siin leidsid nad tugeva vastupanu. Vene rahva lakkamatu võitlus vallutajatega sundis mongoli sõjavägesid lõpetama pealetungi läände ja pöörduma tagasi.

Tšinghis-khaani teine pojapoeg, Hulagu-khaan, viis lõpule Tšinghis-khaani poolt alustatud Iraani vallutamise. 1258. aastal võtsid mongolid ära Bagdadi. Viimne Bagdadi kaliif hukati. Suurepärane linn, muhameedlaste kultuurikeskus, riisuti tühjaks, kogu elanikkond hävitati, kõik kunstitooted ja raamatukogud põletati ära. Hulagu-khaani kätte sattus kaliifi rikkalik rahalaegas.

Mongolite keisririigi jagamine. Määratu suur keisririik, mille olid loonud Tšinghis-khaani ja tema järglaste vallutused, jagunes mitmeks iseseisvaks valduseks (ulussiks). Tähtsamad neist olid Suur-khaani uluss, mille koosseisu kuulusid Mongoolia ja Hiina, Tšagatai uluss, Kuldhord ja Hulagiidide (Hulagu-khaani järglaste) riik.

Mongolite poolt vallutatud Vene vürstiriigid sattusid vasallsõltumusse Kuldhordist, mille pealinnaks oli Sarai Volga ääres.

Taga-Kaukaasia — Armeenia ja Aserbaidžan — sattusid Hulagiidide riigi võimu alla. Selle riigi pealinnaks sai Tabris. Gruusia pidi tunnistama sõltumust Hulagiididest.

Suurem osa Kesk-Aasiast kuulus Tšagatai ulussile, osa aga Kuldhordile ja üks osa Hulagiidide valdustesse.

Mongoli ike. Mongolite tohutu suured maadevallutused on seletatavad mitte ainult nende sõjavägede suurearvulise koosseisuga, nende organiseerituse ja distsipliiniga, vaid veel enam naaberriikide killustatud olekuga, nende oskamatusega koguda jõude kohutavale vaenlasele vastupanuks. Mongolid sooritasid oma kallaletungid äkitselt. Nad püüdsid vaenlasi ära hirmutada, võtta neilt igasugune tahe vastupanuks. Halastamatud massilised tapmised, hirmsad piinamised, julmad hukkamised pidid kõigile sisendama ülesaamatut õudust juba mongoli ainsa nime ees. Mongolite sõjaretkedega kaasnesid röövimised, tulekahjud, laastamised. Õitsvad maad muutsid nad kõrbedeks, hävitasid või ajasid orjusesse elanikud. Nad kehtestasid ja säilitasid oma võimu terrori abil. Nende poolt allaheidetud rahvad pidid maksma ülejõukäivat rasket andamit, pidid andma oma pojad ja tütred orjadeks, kuid see ei päästnud neid mongolite jõukude uute kallaletungide eest, mis külvasid kõikjal surma ja laastamist. Mongolite võim oli allaheidetud rahvastel sügavaimaks õnnetuseks, mis jättis kestvaid jälgi nende ajalukku. Mongoli ike, ütleb Marx, «mitte ainult ei rõhunud, vaid solvas ja kuivatas isegi hinge rahval, kes oli ta ohvriks langenud».

Rõhutud rahvad tõusid tihti üles mongoli ikke vastu. Juba aastal 1238 leidis aset käsitööliste ülestõus Buhhaara linnas Mahmud Tarabi juhtimisel. Ülestõusuga ühinesid talupojad. Kuid feodaalne ülemkiht, kaupmeeskond ja muhamedi usu vaimulikkond, ehmunud töörahva ülestõusust, ühinesid mongolitega võitluseks ülestõusnute vastu. Mahmudil õnnestus saavutada hiilgav võit vaenlaste üle, aga ta ise hukkus lahingus. Mongolid kogusid suure sõjaväe ja surusid ülestõusu maha.

TŠINGHIS-KHAANI SUURRIIK JA MONGOLITE RIIGID

TSINGHIS-KHAANI JÄRGLASTE AJAL XIII SAJANDIL.

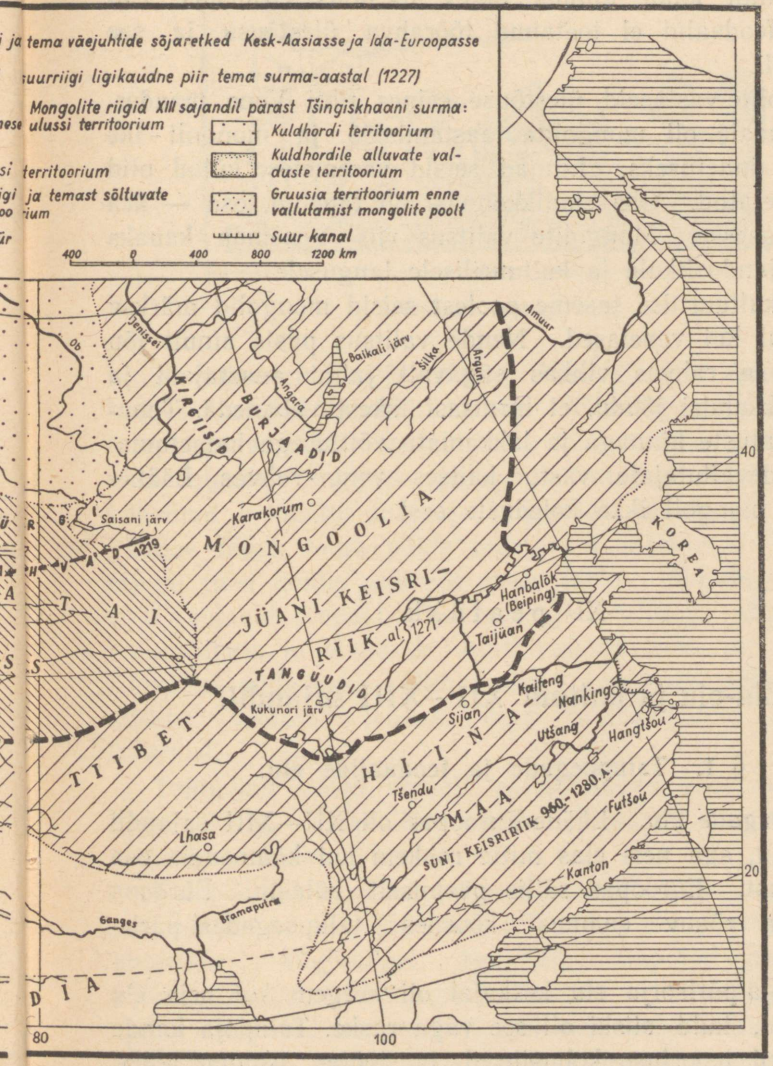

Ka teistes Mongoli riigi osades puhkesid ülestõusud. XIII sajandi lõpul toimus tugev ülestõus Gruusias. Ent Gruusia feodaalid ei toetanud töörahva ülestõusu ja see summutati.

Mongolite-vastaseid ülestõuse esines tihti Vene maades. Venemaale oli mongolite laastamistöö ja mongoli ike hirmsaks õnnetuseks. Linnad seisid varemetes, külad olid maha põletatud. Osa elanikkonnast oli tapetud, osa — ära aetud orjusesse. Mongolite valitsus viis Venemaa kauaks ajaks majanduslikule ja kultuurilisele langusele.

Oma kultuurilise taseme poolest seisid mongolid märksa madalamal kui venelased. Nende valitsus püsis ainult jõu najal. Vene rahvas vihkas sügavalt julmi anastajaid ja kogus pikkamisi jõudu, et hirmsast ikkest vabaneda. Tohutute kannatuste hinnaga ja lakkamatu võitlusega halastama tute maadevallutajate vastu kaitses vene rahvas Lääne-Euroopat mongoli ikke koleduste eest.

XI peatükk.

Elu-olu ja kultuur XII—XIII sajandil.

§ 1. Talupoegade ja feodaalide elu.

Talupoegade elu. Lääne-Euroopas oli XII—XIII sajandil palju linnu, aga neis elas mitte rohkem kui kümnendik osa rahvastikust. Euroopas säilis peamiselt külaelu. Euroopa rahvastiku rõhuv enamus koosnes talupoegadest-pärisorjadest.

Talupoja-pärisorja elu keskajal oli kergem kui orja elu vanal ajal, kuid siiski oli see väga raske. Talupoja kanda olid rasked teoorjuse kohustused, ta töötas isanda põllul

Talupojad teotegemisel.

kepiga varustatud mõisavalitseja käsu all. Korratu töö puhul langesid hoobid talupoja turjale. Feodaalil ei olnud õigust talupoega surmata, aga ta võis talupoegi osta ja müüa, võis sulgeda vanglasse ja panna raudu. Jahil käies ei kõhelnud feodaalid talupoja viljapõldu tallamast. Talupojal puudus õigus tema põlde laastavaid metsloomi ja -linde tappa; neid hoidis mõisnik enese jaoks. Määratseja, toores, tihti joobnud feodaal võis igal ajal talupoja läbi peksta, teda solvata ja alandada. Alati vajades raha, mis tal kulus sõdadeks, pidudeks, kallihinnaliste toredusesemete muretsemiseks, veeretas feodaal oma talupoegadele üha uusi koormisi.

Talupojad elasid vaeselt, suitsutaredes, koos koduloomadega. Nälg oli tavaline nähtus. Taudidel ei olnud lõppu keskaegses külas.

Talupoeg-pärisori ei leidnud kusagil õigust ega kaitset oma isanda vastu. Ent siiski oli teatud piir pandud feodaali ahnusele ja vägivallale. Iga küla talupojad moodustasid külakogukonna. Külakogukond säilis ka feodalismi õitseajal. Talupojad kogunesid kogukonna koosolekule üldasjade otsustamiseks: heinamaade ümberjagamiseks, määruste keh-

testamiseks karjamaa ja metsa kasutamise kohta, piiritülide arutamiseks. Kui feodaal üleliia rõhus talupoegi, võis ta leida sõnakuulmatust, keeldumist kohustuste täitmisest, isegi relvastatud vastupanu. Feodaalil oli tegemist mitte omavahel lõhestatud, abitute talupoegadega, vaid tihedasti liitunud, koostööks harjunud külakogukonnaga.

Talupojad varjasid oma kodudes vibusid ja nooli. Võeti tarvitusele ka kirved ja vikatid. Uhkeil senjööridel tuli tihti eluga tasuda oma vägivallategude ja väljapressimiste eest. Kõige julgemad ja isemeelsemad talupoegadest põgenesid metsadesse ja moodustasid seal tabamatuid jõuke. Need jõugud olid hirmuks feodaalidele ja rikastele kaupmeestele. Rahvas armastas «metsavendi» ja ülistas neid oma lauludes ja legendides. Inglise rahvajuttude lemmikkangelaseks oli metsavendade salga juht, rõhutute kaitsja, tõe ja õiguse eest võitleja Robin Hood.

Sageli puhkesid talupoegade ülestõusud, mis haarasid terveid maakondi. Feodaalid vihkasid ja põlgasid talupoegi, kuid ühtaegu ka kartsid neid.

Feodaalide elu. Vihatundega vaatasid talupojad külast kõrgemal asuvale linnusele, kiskjaliku feodaali hirmsale pesale. Linnus ehitati kõrgele künkale või järsule kaljule. Tasandikel rajati kunstlik kõrgendik linnuse ehitamiseks või ehitati linnus jões või järves asuvale saarele. Linnus oli ümbritsetud kõrgete müüridega, kaitsetornidega ja laskeavadega. Sinna võis sisse pääseda ainult ühe kitsa värava kaudu üle tõstesilla. Esimese välisõue taga oli linnusel teine õu, samuti müüriga ümbritsetud. Teises õues oli feodaali elumaja ja kõrge valvetorn. Elumaja ja torni all olid keldrid, kus hoiti toidutagavara pikema piiramise puhuks. Sealsamas vaevlesid aheldatud vangid sügavais vangikongides, kuhu ei ulatanud ainuski valgusekiir. Linnus oli kallaletungijaile peaaegu võitmatu. Temas leidis feodaal varju

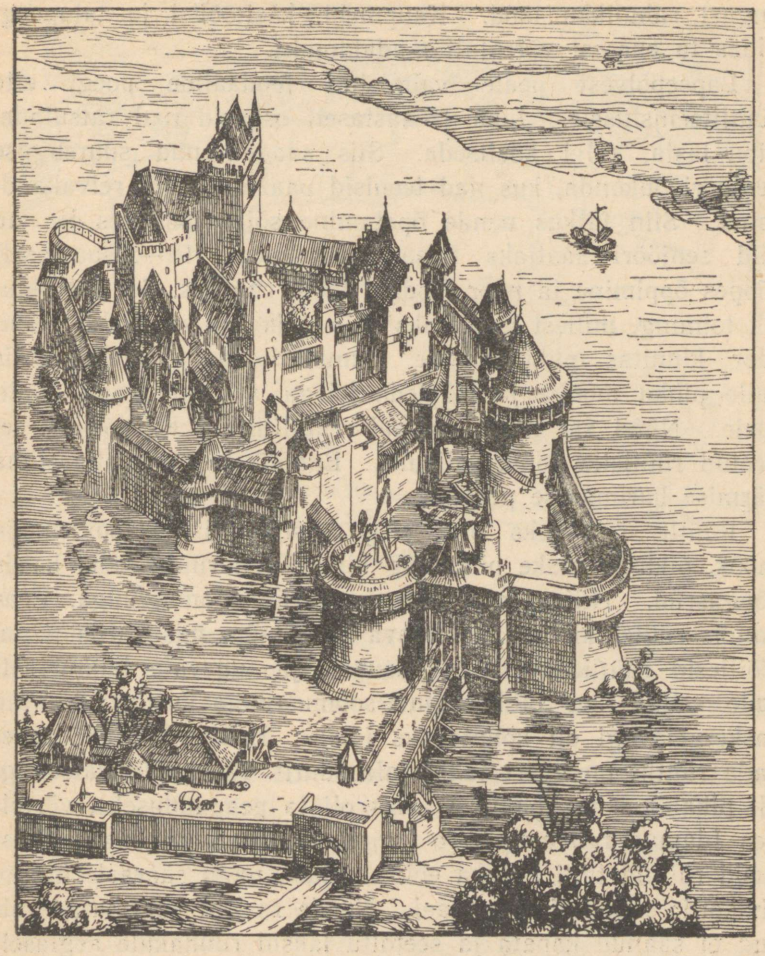

Rüütliloss jõesaarel.

vaenlaste eest, temast väljudes võttis ta ette ootamatuid röövretki naabrite kallale.

Feodaali peategevuseks oli sõda. Ta vihkas sügavalt iga-

sugust rahulikku tööd. Kaupmehi, käsitöölisi ja talupoegi pidas ta enesest võrratult madalamaks.

Lapsepõlvest peale valmistati feodaalide poegi ette rüütliteenistusele. Juba 15-aastaselt oskasid nad ratsutada, vibu lasta, relvi käsitseda. Siis saadeti nad suursuguse senjööri õukonda, kus nad teenisid paažidena või relvakandjaina. Siin jätkus nende õpetamine sõjaasjanduses ja nad olid senjööri saatjaks tema sõjaretkedel. 18—20-aastaselt lõppes õppimine ja noor feodaal löödi rüütliks. See oli pidulik toiming, millest osavõtuks sõitsid kokku külalised. Senjöör kinnitas pühitsetavale kannused saapa külge, andis talle pihku mõõga ja lõi teda käega või mõõgaga lapiti õlale. Nüüd sai noor feodaal rüütlitiitli. Kirjaoskust ei peetud rüütleile kohustuslikuks. Enamik neist paistis silma äärmise harimatuse poolest.

Rüütli relvadeks olid sirge ristikujulise käepidemega mõõk, pikk ja raske piik ning kilp. Kogu rüütli keha kattis rõngasrüü. Hiljem asendati rõngasrüü soomusrüüga. Peas kandis rüütel kiivrit allalastava silmikuga, mis kattis nägu. Võitlesid rüütlid ratsa hiiglasuurte ja tugevate lahingurat-sude seljas, kes olid samuti soomusrüüga kaetud. Rüütlite raskeratsavägi oli kohutavaks jõuks. Esines kõnekäänd, et sada rüütlit on väärt tuhat jalasõdurit. Kuid rüütliratsavägi oli pikaldane ja kohmakas, mis oli ta peapuuduseks, võrreldes Idamaa rahvaste kiire kergeratsaväega. Lahingus rivistusid rüütlid tihti kiiluna ehk «seana», nagu säärast rüütlite rivikorda nimetati Venemaal. Nende raskelt koormatud ratsud ei saanud kapata ja seetõttu läksid rünnakule aeglaselt traavides. Kiilrivi pidi lõhestama ja lömastama vastase rivikorra. Rüütlid olid aga halvasti distsiplineeritud. Igaüks neist püüdis väljapaistev olla ja seetõttu nad ajasid tihti rivi segamini.

Soomusrüüga kaetud rüütlit oli raske surmata ja isegi

Turniir.

haavata. Seepärast oli langenud rüütlite arv isegi suurtes lahingutes väike. Rüütlid püüdsid oma vastaseid mitte niivõrd surmata, kuivõrd just vangi võtta, et hiljem nõuda nende eest lunaraha.

Rüütlite lemmiklõbustuseks olid küttimine ja sõjalised võistlused — turniirid. Turniiridele, mida peeti kuningate ja suursenjööride õukondade juures, sõitsid rüütlid kokku kauge maa tagant. Turniirid meelitasid kokku suurel arvul pealtvaatajaid. Rüütlid võitlesid nüride piikide ja mõõkadega, kahevõitlused üksikute paaride vahel vaheldusid lahingutega, millest võtsid terved rühmad osa.

Õige sagedasti lõppesid turniirid osavõtjate vigastustega ja isegi surmaga.

Turniirid lõppesid pidusöögiga. Võitjad said autasu.

Alates XI sajandist hakkas kujunema suuri eepilisi teo-

Rüütli relvastus XV sajandil.

seid, milles ülistati rüütlite vägitegusid. Üks tähtsam keskaegne eepos oli «Laul Rolandist», mis ilmus prantsuse keeles. Selle teose süžeeks on Karl Suure sõjaretk muhameedlaste vastu Hispaanias. Karl oli pöördumas tagasi kodumaale. Sõjaväe järelväkke jättis ta oma vennapoja Rolandi, kes oli kuulus oma vapruse poolest. Karl kinkis oma vennapojale mõõga ja andis talle sarve, mida Roland pidi vaenlaste pealetungi korral puhuma. Kuid Karli sõjaväes oli Ganeloni-nimeline sõjamees, õel reetur. Ganelon õhutas vaenlasi Rolandit ja tema sõjaväge hävitama. Vaenlaste arvutu suured jõugud tungisid Rolandile kallale. Põlgusest vaenlaste vastu ei tahtnud vahva Roland sarve puhuda ja Karli appi kutsuda. Roland ja ta sõjamehed võitlesid mehiselt. Kuid sellest hoolimata löödi ta väesalk puruks ja ta ise sai surmavalt haavata. Viimasel hetkel ta puhus sarve, asetas oma pea alla mõõga, mille Karl oli kinkinud, ja suri, nägu vaenlase poole pööratud. Karl kuulis Rolandi sarvehäält, tuli oma sõjaväega tagasi ja tasus kätte muhameedlastele, hävitades nende suure armee. Laul lõpeb reetmise avastamise ja äraandja Ganeloni karistamise kirjeldamisega.

Kuigi poeemi aluseks on võetud ajalooline sündmustik, on sellest kõrvale kaldutud, sest tegelikult ei võidelnud Roland araablaste, vaid baskide vastu. Rolandi isikus loodi ideaalne rüütlikuju.

Ka rüütlilüürika arenes. Rüütlid ise lõid luuletusi. Neid rüütelpoeete tunti Prantsusmaal trubaduuride, Saksamaal

minnesingerite nimetuse all. Nad ülistasid oma lauludes armastust, loodust ja sõda.

Alates XII sajandist hakkasid ilmuma rüütliromaanid. Kõige kuulsam rüütliromaan on «Tristan ja Isolde». Selles ülistatakse ustavust ja truudust armastuses.

§ 2. Linlaste elu.

Linlaste elu. Keskaegsed linnad ei sarnane nendega, mida me tänapäeval näeme. Linnadel tuli tihti end vaenlaste eest kaitsta. Seepärast olid nad kindluse-taolised. Nad olid ümbritsetud paksude sakiliste müüridega, laskelävedega ja valvetornidega. Linna väravatest võis sisse pääseda ainult tõstesilla kaudu. Väravaid valvas pidevalt valvemeeskond.

Linn ei olnud tavaliselt suur. Keskmise suurusega Lääne-Euroopa linnas elas umbes 5000 inimest. 20 000 elanikuga linna peeti juba suurlinnaks. Müürid surusid linna kokku ja ei lasknud tal maa-ala poolest laieneda. Seepärast tuli linlastel end koomale tõmmata. Tänavad olid kitsad ja kõverad, majad kõrged. Et ruumi kokku hoida, ehitati ülemise korruse külge tänava kohal rippuvad galeriid ja palkonid. Tänavad olid seetõttu poolpimedad. Majad olid puuehitised, õlgkatusega, harva kivikatusega. Seepärast tekkis tihti tulekahjusid. Tänavad olid sillutamata, neid katsid hirmus pori ja tolm. Ööseks suleti linnaväravad tugevasti ja valve ei lasknud kedagi läbi. Lisaks veel suleti öösel südalinna tänavad ahelatega. Tänavad olid valgustamata ja pimeduse saabudes kartsid inimesed majast väljuda.

Linlased pidasid lehmi, kitsi, sigu ja hanesid. Hommikuti aeti nad linnaväravast välja karjamaale, õhtul — tagasi linna. Alatisteks linna külastajateks olid taudid. Surevus oli linnades veel suurem kui külades. Linna elanike arv

suurenes ainult tänu sellele, et oma isandate rõhumise eest pagenud külaelanikud asusid linna elama.

Keset linna oli turuplats, ümbritsetud äridest, galeriidest ja kaubaputkadest. Ümberkaudsetest küladest sõitsid talupojad linna turule, tuues vilja, nahku, villa ja igasugu pudulojuseid. Sissesõitnud talupojad või linna teenijad müütasid kohaletoodud produkte ja ostsid linnakaupmeestelt või käsitööolistelt kõike seda, mida külades saada ei olnud: kalevit, nuge, relvi, hobuseriistu, veskikive ja raudesemeid.

Turuplatsil korraldati linnarahva üldkoosolekuid, siin toimus kohtupidamine ja roimarite hukkamine.

Turuplatsilt kulgesid mitmes suunas tänavad, kus elasid käsitöölised. Enamasti elasid ja töötasid ühe ja sama eriala käsitöölised ühes ja samas tänavas. Olid nahkseppade, vaskseppade, aamisseppade ja kullaseppade tänavad. Kõige rikkamad majad kuulusid kaupmeestele. Tihedalt kokkukuhjunud majade hulgast paistsid eriti silma kirikud. Linna peaväljaku ääres seisis raekoda (linna nõukogu hoone).

Linlased olid feodaalidest palju suurema haridusega. Kaupmeestel tuli sageli kaugele sõita kaupade järele. Neil tuli oma kaupade ja tulude üle arvet pidada. Neile läks tarvis mitte ainult kirjaoskust, vaid oli ka tarvis teada, mis tehakse kaugel väljaspool linna, kus võib kasulikult üles osta saadusi ja neid edasi müüa. Linnades elasid veel arstid ja ehitusmeistrid, kes oskasid suuri ja keerulisi ehitisi püstitada. Kirjaoskust ja seadustetundmist vajasid kohtunikud, notarid ja linnaametnikud.

Linlased, kes pidasid omavalitsuse saamiseks kauakestvat ja verist võitlust feodaalidega, mitte ainult ei vihanud rüütleid kui vägivallatarvitajaid ja rõhujaid, vaid ka põlgasid neid kui tooreid ja harimatuid inimesi. Nad kasutasid iga juhust, et pilgata upsakat, kuid lollakat rüütlit. Linlaste alatiseks pilkeobjektiks olid ka papid ja mungad, kes

jutlustasid «püha elu», aga ise mõtlesid ainult söökidele, veinile ja sissetulekutele. Linlaste keskel olid väga levinud muinasjutud loomadest. Neis muinasjuttudes kujutati rüütlit hundina, pappi — eeslina, linlast — kavala rebasena. Mitmesuguseis naljakais ja lõbusais seiklusis triumfeerib kõikide ees rebane. Nii tekkis terve eepos — «Rebase-romaan».

Linnades korraldati teatrietendusi. Etenduste ainestik oli harilikult võetud kristlikest legendidest. Etendati ka naljamänge — farsse, milles naeruvääristati kohmakaid lihtsameelseid inimesi ja ülistati mõistust ning leidlikkust.

§ 3. Usund ja kirik.

Usuvõim. Keskaegsed inimesed ei osanud kuigi hästi võidelda loodusega ja tema jõudude üle valitseda. Tehnika oli nõrgalt arenenud, teadus oli alles tekkimas. Iga looduseõnnetuse, nälja ja taudide ees tundsid inimesed end väetina, nad ei saanud aru põhjustest ega teadnud, kuidas nendega võidelda. Näis, et inimesed on võimsate ja äraseletamatute jõudude võimuses, mis ei olene inimtahtest. Vaimulike kaudu sisendas valitsev klass rahvale, et ühiskondlik kord, kus ühed valitsevad, teised aga töötavad isandate jaoks, on jumalast seatud ja seda ei või inimeste tahtel muuta.

Seepärast keskaja inimeste mõistuse üle valitsesid täielikult usund ja kirik. Millest inimesed ei suutnud aru saada, kõike seda omistasid nad jumala tahtele.

Inimeste usk kiriku erilisse maagilisse jõusse, tema seosesse jumala ja teiste heade vaimudega, tema võimusse kurjade vaimude üle andis vaimulike kätesse määratu suure mõju rahvamasside üle. Vaimulikkond kasutas oma mõju, et kindlustada feodaalide klassivõimu töörahva, eriti talupoegade üle. Vaimulikkond õpetas töötajaile, et nad peavad

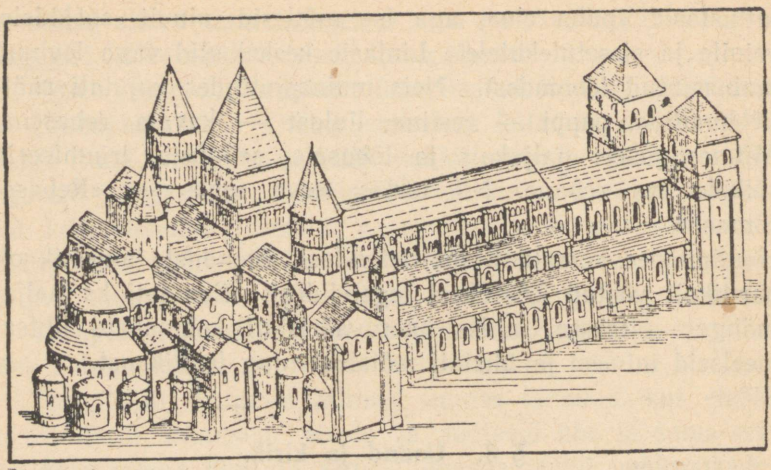

Romaani stiili kirik.

nurisemata oma isandate sõna kuulama, sest sellega nad teenivad ära igavese õndsuse (paradiisi) «tulevases elus».

Kirikliku hierarhia tipud — paavstid, piiskopid, suurte kloostrite abtid — olid ise suurfeodaalid, kelle valduses oli tohutuid maavaldusi ja suur hulk pärisorje. Nad olid otseselt huvitatud feodaalide klassivõimu säilitamisest ja kaitsesid feodaalset korda. Kirik oli feodaalidele nende võimu üheks tähtsaimaks toeks. Vaimulikkonna tipud värvati tavaliselt suurnike hulgast. Feodaalide nooremad pojad, kel polnud isa valduste suhtes pärimisõigust, said piiskoppide ja abtide kohad.

Vaimulikkond avaldas mõju rahvale pidulike kirikukommetega. Üleva arhitektuuriga suurkirikud üllatasid ettekujutust inimestel, kes olid harjunud kitsaste ja pimedate elamutega. Pappide kuldtikandiga rõivad, nende ülevad ja salapärased liigutused, arusaamatud ladinakeelsed sõnad, ilus kirikulaul oreli saatel — kõik see mõjutas tugevasti mõtte-

Romaani stiili kiriku sisevaade.

lendu, uimastas rahvast ja alistas teda kiriku mõjule. Suurtel pühadel korraldati pidulikke rongkäike, kusjuures kanti rikkalikult väljaõmmeldud kirikulippe ja pühakute kujusid.

Võimsaks relvaks kirikul oli kirikuvanne. Kirikuvande all seisjal ei olnud õigust kirikusse astumiseks. Kristlastel keelati ära temaga igasugune suhtlemine. Kui ta suri, ei tohtinud teda kalmistule matta, enne kui kirik vabastab ta vande alt.

Paavstide võim. Paavstide võim Lääne (katoliku) kiriku üle tugevnes suuresti XII—XIII sajandil. Kõigis Lääne-Euroopa maades olid nende tahte kuulekateks täitjateks piiskopid, preestrid ja mungad. Paavstlus saavutas suurima võimu paavst Innocentius III (1198—1216) ajal.

Innocentius III hindas nagu Gregorius VII-ki väga kõr-

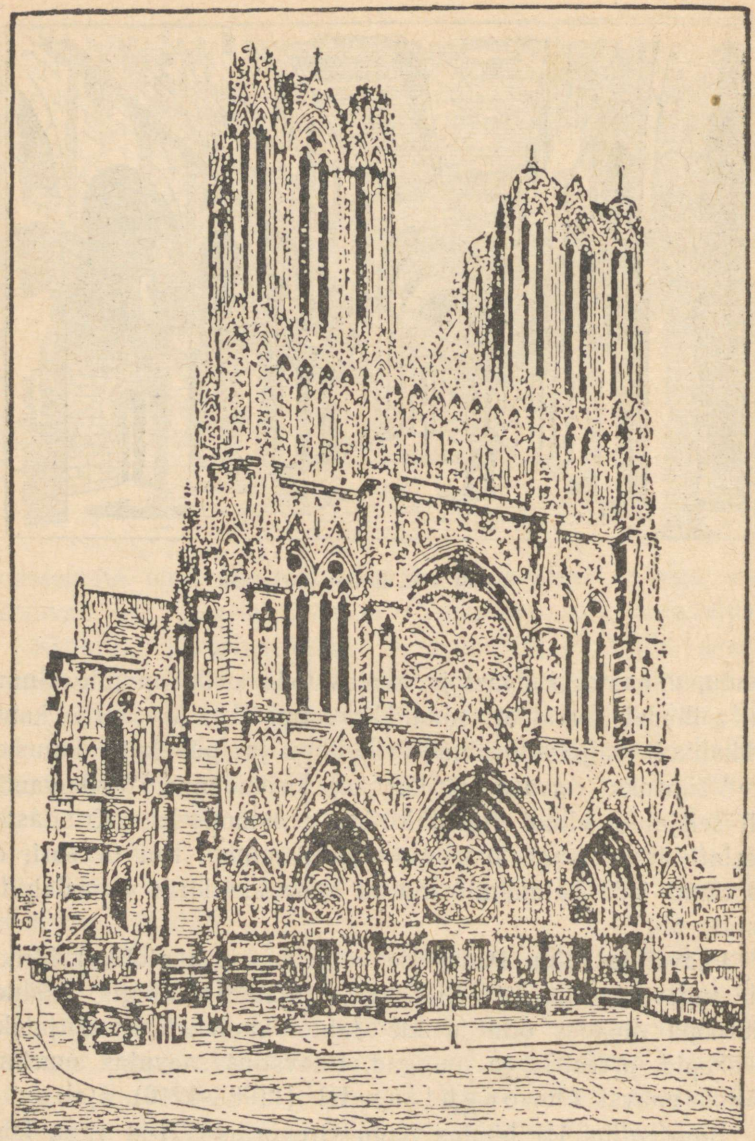

Gooti stiili peakirik.

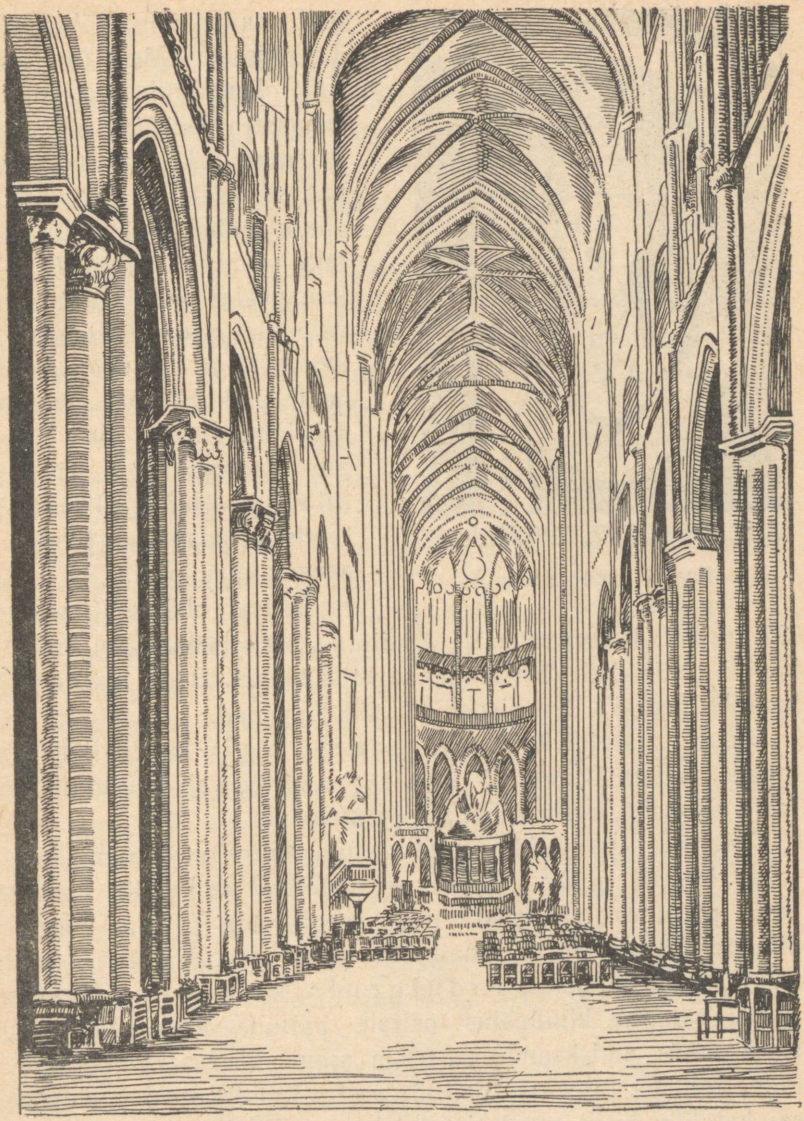

Gooti stiili peakiriku sisevaade.

Paavst Innocentius.

gelt paavstivõimu tähtsust. Ta kirjutas: «Meie (paavstid) oleme kutsutud kõigi rahvaste ja riikide üle valitsema.» Ta arvas, et paavst peab olema mitte ainult vaimulikuks valitsejaks, vaid ka riigivalitsejate peaks. Seda mõtet ta väljendas järgmistes sõnades: «Nagu kuu saab oma helgi päikeselt, nii omandab kuningavõim oma hiilguse ja autoriteedi paavstilt.» Innocentius III deklareeris, et paavst on jumala asemik maa peal.

Paavsti rikkused kasvasid kiiresti. Innocentius III seadis sisse ristisõjamaksu, mida koguti ristisõdade korraldamise ettekäändel. Seda maksu ei kaotatud ka siis, kui ristisõjad olid lõppenud.

Suuri sissetulekuid sai paavst kõigi katoliiklikkude maade vaimulikkonnalt. Itaalia pankurite vahendusel teostasid paavstid suuri rahalisi operatsioone.

Tähtsaks paavstide sissetulekuallikaks oli «patukustutuse» kirjade müük. Arvati, et katoliku kirik võib patuse tema pattudest vabastada ning seega teda päästa põrgupiinadest hauataguses maailmas. Kirik koostas erilisi dokumente, mida nimetati indulgentsikirjadeks. Indulgentsi ostmine kindlustas ostjale pattude andeksandmise. Kirik müüs andeksandmist mitte ainult kordasaadetud pattude, vaid ka tulevaste pattude eest. Indulgentside müügist sai katoliku kirik suuri sissetulekuid. Kõigi nende võtetega

kogus paavst suuri rikkusi. Paavsti kuuria muutus kogu Lääne-Euroopa kiriku ja poliitilise elu keskuseks.

Inglise kuningas John tunnistas enda paavsti vasalliks ja pidi tema kasuks maksma suuri aastamakse. Innocentius III-nda vasallideks tunnistasid endid ka paljud teised kuningad. Õhutades Saksamaal feodaalsõdu saavutas paavst keisrivõimu nõrgenemise.

Ketserlus. Kuid samal ajal hakkasid levima õpetused, mis õõnestasid katoliku kiriku aluseid. Ekspluateeritavad rahvamassid tahtsid ühiskondlikku korda muuta. Selle korra tugevaks toeks oli aga rikas ja võimas kirik, kes oli alati isandate poolt ning jutlustas töötajaile ainult alandlikkusest ning kuulekusest. Seepärast hakkavad üha sagedamini esile nihkuma nõudmised, et kirik peaks olema vaene ja et kogu tema õpetus muudetaks.

Neid katoliiklusele vaenulikke õpetusi hakati nimetama ketserluseks ja nende pooldajaid — ketseriteks. «Ketserlus» tähendab kiriku lõhet, valitsevast kirikust lahkulöömist.

Kõige rohkem levinud olid valdeslaste ja katarite ketserlikud õpetused.

Valdeslaste õpetus tekkis Lõuna-Prantsusmaal. Selle usulahu rajaja Valdus oli kaupmees. Ta jagas oma varanduse ära ja läks vaeste käsitööliste ja talupoegade keskele jutlustama. Ta õpetas, et kirik peab olema vaene, ja ründas vaimulikkonda tema kõlbelise lodevuse ning rikkuse pärast. Valdus kutsus üles taas elustama ristiusu algkoguduste lihtsat elu ja kõigi inimeste võrdsust. Jutlustavad valdeslased rändasid jämedakoelises ja kehvas riietuses mööda Prantsusmaa ja Itaalia külasid ja linnu. Valduse järelkäijate hulk kasvas kiiresti.

Teine ketserlik liikumine, nimelt katarite oma (kreeka sõnast katharos — puhas), levis samuti Prantsusmaal ja Põhja-Itaalias. Katarid eitasid täiesti katoliku kirikut ja

tema õpetust. Nad ei tunnustanud paavsti, katoliiklikke piiskoppe ja preestreid.

Lõuna-Prantsusmaal nimetati valdeslasi ja katareid nende peakeskuse Albi linna järgi albilasteks. Prantsusmaal liitusid paljud linlased ja rüütlid albilastega; albilastega liitunud feodaalid lootsid katoliku kiriku rikkaid valdusi anastada.

Paavst Innocentius III kuulutas albilaste vastu ristisõja (1208). Põhja-Prantsusmaalt kogunes suur rüütlite sõjavägi. Võitlus kestis 20 aastat. Ristirüütlid hävitasid ketsereid uskumatu julmusega. Hävitati mitme linna kogu elanikkond. Paavsti legaat (saadik) ütles: «Tapke kõik, küll jumal teises maailmas omad ära tunneb,» s. o. jumal eristab, kes on katoliiklane ja kes on ketser. Õitsev ja rikas Lõuna-Prantsusmaa rüüstati ja laastati täielikult.

Katoliku mungad.

Võitluseks ketserite vastu seadis kirik sisse erilise kohtu — inkvisitsiooni (inkvisitsioon tähendab juurdlus). Inkvisiitorid otsisid üles ketsereid ja ketserluses kahtlustatavaid. Ketserid heideti vanglatesse; neid piinati. Süüdimõistetud anti üle ilmalikule võimule karistamiseks «ilma verevalamiseta». See silmakirjalik formuleering tähendas ketseri põ-

letamist tuleriidal. Teiste hirmutamiseks korraldati hukkamised avalikult.

Hoolimata kõigist katoliku kiriku poolt tarvitusele võetud abinõudest ei kadunud ketserlikud õpetused. Seda põhjustas feodaalse kiriku vastase vihavaenu kasv rõhutud töörahva klasside hulgas. Sellide, väikekäsitööliste ja kõige vaesemate talupoegade seas hakkasid levima sektid, mis nõudsid kogu ühiskondliku korra täielikku ümberkorraldamist. Sektandid õpetasid, et kõik pahed peituvad rikkuses, et varandused tuleb kuulutada ühisomandiks. Nad uskusid, et peatselt jõuab kätte ajaloo viimne periood — «tuhandeaastane riik», millal kõik, mis inimestel on olemas, saab ühisomandiks. XIII sajandil levitas sellist õpetust «apostelvendade» usulahk. Selle sekti poolehoidjaid hakati julmalt jälitama. Ta rajaja, talupoeg Segarelli, põletati tuleriidal. Tema tööd jätkas Dolcino. Koos oma abilise Margareetaga algatas ta talupoegade ülestõusu Põhja-Itaalias (1304). Ülestõusnute ridades võitlesid mehiselt ka naised Margareeta juhtimisel. Esialgu arenes ülestõus edukalt. Kuid paavst kuulutas ülestõusnute vastu ristisõja. Feodaalide sõjavägi tõrjus talupojad mägedesse ja hakkas nende laagrit piirama. Kestva ja kangelasliku vastupanu järel nad tapeti. Vangisattunud Dolcino ja Margareeta hukati pärast julmi piinamisi. Aga mingisugused julmused ei suutnud peatada ketserluse kasvu, mis väljendas rõhutud klasside protesti feodalismi ja katoliku kiriku vastu.

Kirik leidis veel ühe abinõu rahva hirmutamiseks. Rahva seas olid säilinud vanaaegsed uskumused nõiamooridest ja nõidadest, kes võivat inimestele saata haigusi, rikkuda kariloomi, tekitada rahet ja põuda. Kirik kasutas säärast ebausku. Ta hakkas õpetama, et nõiad ja nõiamoorid on tõeliselt olemas, et neid on lugematu hulk ja et nad on tõo-

tanud kogu inimeste sugu maa pealt hävitada. Papid ja mungad kinnitasid, et nõiad ja nõiamoorid luudade ja ahjuroopide seljas lendavad öösiti kokku sabatit pühitsema, kus anduvad metsikule tantsule ja saavad kuradilt eneselt õpetusi, kuidas kahjustada inimesi. Kõik kahtluse alla langenud nõiad ja nõiamoorid heideti inkvisitsiooni poolt vanglaisse, piinati ja hukati. Kõikjal Euroopas lõõmasid tuleriidad, milledel põletati süütuid inimesi, kes olid pappide ja munkade silmis äratanud kuidagi viisi rahulolematust enese vastu. Hirm ja õudus haaras inimesi, sest igaüht võidi nõiduses süüdistada, ja siis tal pääsmist ei olnud. Inkvisitsioon nuhkis kõikjal Euroopas, otsides «nõidu» ja «nõiamoore» ning ajades rahvale hirmu peale. Sääraste kõlvatute võtetega tahtis kirik inimesi heidutada ja oma võimule alistada.

§ 4. Kool, teadus ja kunst.

Koolid. Isegi keskaegse Euroopa ühiskonna kõrgeimais klassides valitses toores harimatus. Rüütlid olid tavaliselt kirjaoskamatud ja ei osanud oma nimegi alla kirjutada. Kõik kuningad ja keisridki ei osanud lugeda. Keiser Heinrich IV-ndat ülistati seepärast, et ta oskas ise läbi lugeda talle adresseeritud kirjad. Talupojad ja käsitöölised olid lausa kirjaoskamatud ja keegi ei mõelnud nende õpetamisele. Kõrgemaile klassidele oli kasulikum hoida rahvast pimeduses ja harimatuses.

Kuid kirik vajas kirjaoskavaid preestreid, kes oskaksid kirikus lugeda ja laulda ning rahvale isandate ja ülemuste vastu kuulekuse vajadusest jutlustada.

Ka keisrid ja kuningad vajasid kirjaoskavaid inimesi valitsemise alal, dokumentide kirjutamiseks kantseleides, tulude arvutamiseks, kohtumõistmiseks kuninga seaduste põhjal ja diplomaatilise kirjavahetuse pidamiseks. Kirjaoska-

vaid inimesi vajasid ka linnad.

Seepärast tekivad keskaegses Euroopas koolid. Kaua aega olid koolid täiesti vaimulikkonna käes.

Kogu õpetus koolides toimus ladina keeles. Ladina keel jäi kauaks ajaks ainsaks kiriku ning kirjanduse keeleks. Ta oli rahvale arusaamatu. Nii oli kool juba oma keele tõttu rahvamassidest eraldatud. Kirjaoskus ja haridus olid kitsa ringkonna eesõiguseks.

Keskaegne kool.

Lastel ei olnud kerge ladina keeles õppida. Õpikud olid rasked ja vähe arusaadavad. Kõik oli rajatud tuupimisele, mehaanilisele meelespidamisele. Päheõppimist oli väga palju. Lastes ei püütud huvi äratada õppetöö vastu. Peavahendiks, millega neid õppima sunniti, oli peks. Keskaegseil joonistustel kujutatakse õpetajat harilikult vitsaga käes.

Ülikoolid. Ristisõjad, linnade kasvamine ja kaubareisid avardasid eurooplaste vaimset silmaringi. XII—XIII sajandil kasvab vajadus teadmiste järele. Reas Euroopa linnades tekivad ülikoolid. Tähtsaimad neist olid Bologna (Itaalias) ja Pariisi ülikool.

Bologna ülikoolis uuriti peamiselt rooma õigust. Kaubalis-rahaliste suhete arenedes osutusid varajase keskaja seadused kõlbmatuks. Seepärast hakati uurima Justinianuse

koodeksit, kus oli palju kaubandust ja krediiti käsitlevaid seadusi. Neid seadusi vajasid kaupmehed ja pankurid, kes tegelesid kaubanduse ning rahanduse alal. Rooma seadusi püüdsid kasutada ka feodaalid, et kindlustada oma võimu pärisorjadest talupoegade üle, ühevääristades neid Rooma orjadega. Rooma seaduste abil püüdsid valitsejad oma mõjuvõimu kindlustada, toetudes Rooma keisrite piiramatule võimule. Seepärast evis Bologna ülikool keisrite ja kuningate erilist soosingut. Selle ülikooli lõpetanud eriteadlasi rooma õiguse alal kutsuti valitsejate poolt nõuandjaiks.

Pariisi ülikoolis uuriti kõige rohkem usuteadust ehk teoloogiat. Kirik asetas usuteaduse kõrgemale kõigist teadustest. Selleaegsete õpetlaste arvates oli teadus ainult «usuteaduse ümmardaja».

Kõige kuulsam keskaja teoloog oli Pariisi ülikooli professor Thomas Aquino'st, kes elas XIII sajandil.

Ülikoole tekkis kõikjal Euroopas. XIII sajandil tekkisid nad Inglismaal (Oxfordis ja Cambridge'is) ja Hispaanias (Salamancas). XIV sajandil avati ülikoolid Tšehhis (Prahas), Poolas (Krakovis) ja Saksamaal. XIV sajandi lõpul oli Euroopas üle 40 ülikooli.

Keskaegne teadus. Euroopa teadus astus tol ajal alles esimesi samme. Eurooplased tundsid halvasti maid, mis asetsesid Euroopast ja Vahemere rannikuilt eemal. XIII sajandil asusid eurooplased juba kaugetele reisidele. Mõned julged mehed jõudsid Kesk-Aasiasse, Mongooliasse ja Hiinasse. Veneetslane Marco Polo teenis kaua mongoli khaani juures ja sõitis tema ülesandeil ringi mööda Hiinat ja teisi Idamaid. Ta jättis järele märkmeid oma reiside üle. Marco Polo oli üllatatud, et Hiina ületab Euroopat kultuuri poolest. Teda vaimustasid Hiina suured linnad sirgete laiade tänavatega, kõnniteedega, parkidega, heas korras maanteed, kord

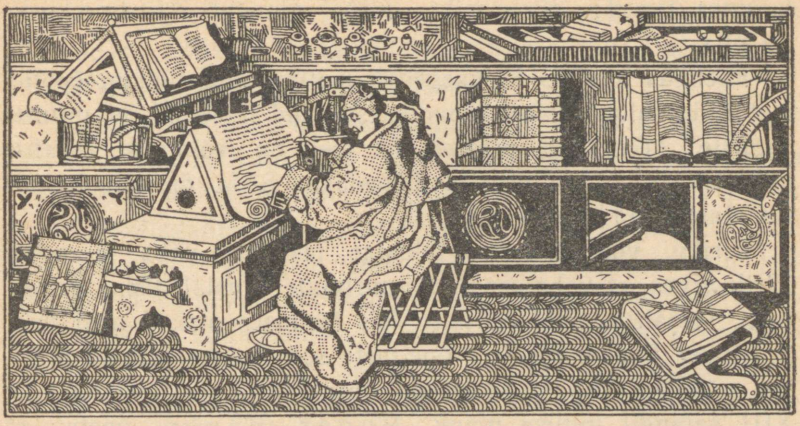

Raamatute ümberkirjutaja.

ja korrastus. Eriti pani teda imestama paberraha ja kivisõe tarvitamine.

Kuid maateaduslikes kirjeldustes jutustati kõrvuti õigete andmetega fantastilisi lugusid maadest, kus elasid enneolematud poolinimesed-poolkoletised. Ühes maailmakirjelduses räägiti Mauretaania etiooplastest, kel on neli silma ja kes seetõttu lasevad erakordse tabavusega vibu. Teises kirjelduses jutustati Indias elutsevaist koerakoonlastest, kes keskustlevad üksteisega haukudes. Araablaste kaudu tutvunesid lääne-euroopa õpetlased Ptolemaiose astronoomilise teooriaga. Ptolemaios õpetas, et Maa on kerakujuline, et Maa on universumi keskus ja et Päike ja kõik tähed ning planeedid tiirlevad Maa ümber.

Keskaegsed õpetlased omandasid araablastelt õpetuse selle kohta, et planeedid oma seisundiga taevas mõjutavad inimeste saatust, ja püüdsid planeetide seisundi järgi määrata tulevikku. See õpetus tähtede põhjal ennustamisest

kujunes terveks süsteemiks, mida nimetati astroloogiaks.

Keemias huvitas keskaegseid õpetlasi kõige enam õpetus metallide salapärastest omadustest. Nad mõtlesid, et mitmesuguste keemiliste protsesside teel on võimalik tavalisi metalle muuta kullaks ja hõbedaks. Seda õpetust hakati nimetama alkeemiaks.

Kiriku võimutsemine takistas teaduste vaba arengut. Kirik arvas, et vaba teaduslik uurimine ohustab tema autoriteeti, ja jälitas neid õpetlasi, kes teaduses otsisid uusi teid.

Roger Bacon. Keskaja õpetlaste seas esines julgeid mehi, kes püüdsid teadust rikastada uute ideede ja avastustega. XIII sajandil inglise munk Roger Bacon õpetas, et tõeline teadus tuleb rajada katsele ja matemaatikale. Bacon unistas teaduse rakendamisest tehnikas ja masinate konstrueerimisest, mis paneksid liikuma laevu või veovankreid või lendaksid õhus. Ta nägi ette suurendusklaasi ja teleskoobi leiutamise. Ta korraldas katseid püssirohuga. Kirik mõistis Baconi hukka. Ta heideti vanglasse, kus ta viibis 14 aastat. Vanglast pääses Bacon juba raugana ja suri varsti.

Kunst. Ehituskunst käis Lääne-Euroopas varajasel keskajal alla, kuid juba Karl Suure ajal hakkasid ehitajad jäljendama rooma eeskujusid. XI sajandil hakati ehitama Lääne-Euroopas suuri kirikuid paksude, raskepäraste seintega, tüsedate sammastega, ümarkaartega, kitsaste akende ja massiivsete tornidega. Kirikuid kaunistati kohmakalt valmistatud kiviskulptuuridega, mis värviti üle eredate värvidega. Seda ehitusstiili hakati nimetama romaani stiiliks.

XII sajandi lõpul tekkis Põhja-Prantsusmaa linnades uus stiil, mida hiljem hakati nimetama gooti stiiliks. Prantsusmaalt levis see stiil kõikidesse Lääne-Euroopa maadesse.

Selleks ajaks oli ehituskunst tunduvalt edasi arenenud. Linnades tekkisid käsitööliste-ehitajate tsunftid. Ehitusmeistrid said spetsiaalse väljaõppe.

Gooti stiili ehitised pole nii massiivsed kui romaani stiili ehitised. Nendes olid läbi raiutud hiiglasuured aknad, mida kaunistati värviliste klaasidega. Sambad muutusid peenemaks ja elegantsemaks. Romaani stiili ümarad kaared asendusid teravate, nooljate kaartega. Kogu ehitis muutus kergemaks ja õhulisemaks. Skulptuurkaunistused muutusid rikkalikumaks ja küllasemaks. Gooti stiil peegeldab kõrgemat kultuuri, mis kujunes linnade õitsengu ajajärgul. Gooti stiilis ehitati mitte ainult kirikuid, vaid ka uhkeid raekodasid, mida ilustasid kõrged tornid.

§ 5. Idamaade ja Venemaa kultuur.

Idamaade kultuur ja araabia kultuur Hispaanias. Hiina, India, muhameedlaste maade ja Bütsantsi kultuur seisis XII—XIII sajandil Lääne-Euroopa kultuurist kõrgemal. Ristisõdade ajal Bütsantsi keisririiki, Väike-Aasiasse, Süüriasse ja Palestiinasse sissetunginud Lääne-Euroopa rüütlid näisid Idamaade haritud inimestele tooreste ja harimatute barbaritena.

Sellesse ajajärku kuulub araabia kultuuri hiilgav õitseaeg Hispaanias. Córdoba, Sevilla, Malaga ja Granada ülikoolides õpetati astronoomiat, matemaatikat, keemiat ja arstiteadust. Üliõpilaste arv tõusis tuhandetesse.

Córdobas õpetas XII sajandil üks suurimaid keskaja filosoofe Averroës (õige nimi araabia keeles Ibn-Rušd). Averroës rajas oma filosoofilise süsteemi mõistusele ja seetõttu läks teravalt lahku religioossest õpetusest. Averroës eitas hauatagust elu. Ta väitis, et mateeria on igavene.

See õpetus oli vasturääkiv usundlikule õpetusele maailma loomisest jumala poolt.

Muhamedi usu vaimulikkond süüdistas Averroëst uskmatuses ja koraani õpetusest mittekinnipidamises. Kuulus õpetlane pagendati Córdobast.

Hiljem tungis Averroës'i filosoofiline õpetus ka kristliku Euroopa maadesse ja leidis poolehoidjaid ülikoolides. Paavst pani Averroës'i õpetuse kirikuvande alla. Katoliku kirik jälitas julmalt tema poolehoidjaid.

Araablaste käes olevas Hispaania osas ehitati ilusaid, rikkalike kaunistustega hooneid mauri stiilis. Kuulus Alhambra loss Granada lähedal oma suurejooneliste hoonete ja õuedega oli ehitatud XIII—XIV sajandil. Ilult ja toreduselt ületas ta kaugelt kõige suurepärasemad ehitised kristlikus Läänes.

Samal ajal jõudsid teadus ja kunst Idamaades ja Bütsantsis kõrgele tasemele. Kuid kohutavad löögid, mis tabasid neid maid poolmetsikute rändhordide ja lääne-euroopa ristisõdijate poolt, pidurdasid teaduse ja kunsti arengut.

Bütsantsi kultuurivarad rüüstati Läänest tulnud ristisõdijate jõukude poolt, kes riisusid ja laastasid Balkani poolsaart Ladina keisririigi päevil. Laostatud Bütsantsi arvel rikastusid Lääne-Euroopa feodaalid. Läänemaade kirikuid kaunistati Bütsantsist väljaveetud kunstivaradega. Veneetsias püha Markuse peakiriku fassaadi kaunistavad veel tänapäev suurepärased pronkshobused, mis on Konstantinoopolist röövitud.

Veel hirmsam oli Aasia ja Ida-Euroopa kultuurimaadele mongolite vallutus.

Venemaa kultuur. Enne mongolite vägivaldset sissetungi oli Venemaa kultuuril silmapaistev koht Euroopas. Laialt oli levinud kirjaoskus ja raamatute lugemine vene ühiskonna kõrgemates klassides.

Haridus oli levinud ka naiste seas. Juba XI sajandi lõpul asutas Jaroslav Targa pojatütar Janka Euroopas esimese tütarlastekooli.

Ostromiri evangeelium.

Selleaegse vene kultuuri silmapaistvaks mälestusmärgiks on kroonikad (letopis'id). XII sajandil on kirjutatud «Lugu Igori sõjaretkest» — selle ajastu suurim kirjanduslik teos. Oma kunstilise väärtuse poolest ületab ta «Laulu Rolandist» ja on tunnistuseks tolleaegse Venemaa kõrgest kultuuritasemest. «Lugu» jutustab vürst Igor Svjatoslavitši sõjakäigust polovetside vastu a. 1185. Kogu see teos on läbi imbunud sügavast patriotismitundest, vene rahva ühtsustundest ja sügavast murest nende hädade üle, mida ta kannatab vürstide vahelistes tülides. «Lugu» pöördub üleskutsega vürstide poole, et nad ühineksid üldiseks võitluseks polovetside vastu.

Kõrgele arengu tasemele tõusis tolleaegse Venemaa rahvalooming, mis on meie ajani säilinud ajalooliste lugulaulude — bõliinade — näol.

Feodaalne killunemine XII sajandil ja XIII sajandi algul ei viinud kultuuri langusele. Iga Venemaa osa, milleks ta oli jagunenud, töötas välja oma iseseisva kultuuri. Feodaalsed tülid ei suutnud rahvast panna unustama oma ühtekuuluvust.

Kõrgel seisis ehituskunst, mis juba XI sajandil andis

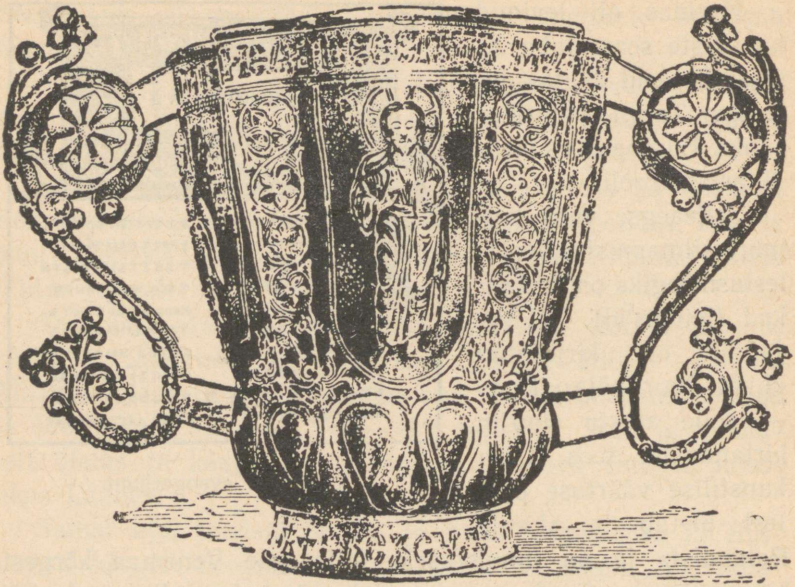

Novgorodi anum XII saj.

suurepäraseid vene ehituskunsti mälestusmärke Kiievis ja Novgorodis. XII sajandil jõuab kõrgele arengule Novgorodi kunst, eeskätt Novgorodi maalikunst. Novgorodi Nereditsa Lunastaja-kiriku kaunistused, mille valmistasid XII sajandi lõpul vene meistrid, ületasid kaugelt isegi tolleaegse Lääne-Euroopa maalikunsti parimad eeskujud. Nereditsa Lunastaja-kirik, nagu paljud teisedki vene vanaaegse kunsti mälestusmärgid, hävitati barbaarselt saksa fašistlike röövvallutajate poolt.

Gruusia ja Aserbaidžani kunst. Meie suure kodumaa teistegi rahvaste kultuur jõudis sel ajal kõrgele tasemele. XII sajandil ja XIII sajandi algul elas Gruusia üle oma tõusuaja. Sellal oli Gruusia üks tugevaimaid riike Lähis-

Idas. Ta valdused ulatusid Mustast merest Kaspia mereni. Ta kuningatel läks korda saavutada feodaalse ülemkihi alistumist. Sel ajal ilmus Gruusia õpetlastelt rida väljapaistvaid ajaloolisi ja filosoofilisi töid.

Gruusias õitsesid kooliharidus ja luulekunst. Kuninganna Thamari (1184—1213) valitsemise ajal elas üks maailma tähelepanuväärseim luuletaja — Šota Rustaveli, kes kirjutas poeemi «Kangelane tiigrinahas». See poeem on rüütliluule kaunimaid näidiseid. Temas ülistatakse ustavust armastuses ja sõpruses, valmisolekut ennastsalgavalt kohust täita, vastupidavust õnnetuses ja surmapõlgust. Silmapaistvaid kunstitooteid on järele jäänud Gruusia ehitusmeistreilt XI—XII saj. Gruusia ehitusmeistreil oli hea kuulsus ka Venemaal ja nad aitasid ehitada vene kirikuid.

Kultuuri tõusu elas sellal üle ka Aserbaidžan. XII sajandil elas Aserbaidžani suurpoeet Nizami. Ta kirjutas tadžiki-pärsia keeles viis poeemi, mis on pühendatud mineviku kangelastegudele. Üks neist («Iskander-Nāme» — raamat Aleksandrist) sisaldab legende Makedoonia Aleksandri vägitegudest. Nizami oli tihedalt ühenduses Aserbaidžani rahvamassidega. Oma loomingus kajastas ta rõhutud rahva kannatusi. Ta kutsus üles loovtööks inimeste õnne heaks. Ta laulis vabadusest ja häbimärgistas despotismi. Nizami oli oma kodumaa suur patrioot.

Kõrgel seisis ka Kesk-Aasia rahvaste kultuur XII—XIII sajandil.

Mongolite vallutusretk hävitas Venemaa ja teiste vallutatud maade rikkaliku kultuuri ja pidurdas kauaks ajaks selle arengut. Mongolite vägivaldse sissetungi ajal hävisid ehitus- ja maalikunsti kaunid mälestusmärgid, põles ära lugematu hulk raamatuid, läksid jäädavalt kaotsi paljud luuletajate geniaalsed teosed. Ent rahva loovjõud ei olnud murtud. Rahvas lõi endistviisi laule ja bõliinasid, milles

kutsus võitlema vihatud rõhujatega ja ülistas vastupanu osutanud rahvakangelasi. Kroonikad on säilitanud mälestuse mehistest võitlejatest julma vaenlasega.

XII peatükk.

Feodaalsete monarhiate tugevnemine.

§ 1. Prantsusmaa ja Inglismaa XI—XIII saj.

Prantsusmaa. Kaua aega oli Prantsusmaa ainult nime poolest ühtne kuningriik. Tegelikult ta jagunes paljudeks sõltumatuiks hertsogkondadeks ja krahvkondadeks. Igaüks neist jagunes omakorda väiksemateks feodaalvaldusteks. X sajandi lõpul lõppes Prantsusmaal Karolingide dünastia ja prantsuse senjöörid valisid kuningaks Hugues Capet, kelle dünastiat hakati nimetama Kapetingideks. Kapetingide pärusmaad ehk «domeenid» ei olnud suured. Kapetingidele kuulusid maad Seine'i ja Loire'i keskjooksul Pariisi ja Orléans'i linnaga. Kuid isegi neis valdustes ei suutnud Kapetingid oma vasallide sõnakuulelikkust saavutada. Kuninga vasallid ehitasid losse ja röövisid suurtel maanteedel. Et ohutult pääseda Pariisist Orléans'i, tuli kuningal endal reisida relvastatud väesalga saatel.

Esimesed Kapetingid pidasid lõpmatut võitlust tõrksate vasallidega ja vähehaaval võtsid neilt maa ära oma valduste suurendamiseks. Seejuures kuningad ei valinud väga abinõusid. Nad ei häbenenud röövimast paljaks kaupmehi, kes sõitsid läbi nende maade.

Inglismaa vallutamine normannide poolt. Paljud krahvkondadest ja hertsogkondadest, milleks jagunes Prantsusmaa, olid kuninga domeenist suuremad ja tugevamad. Neist

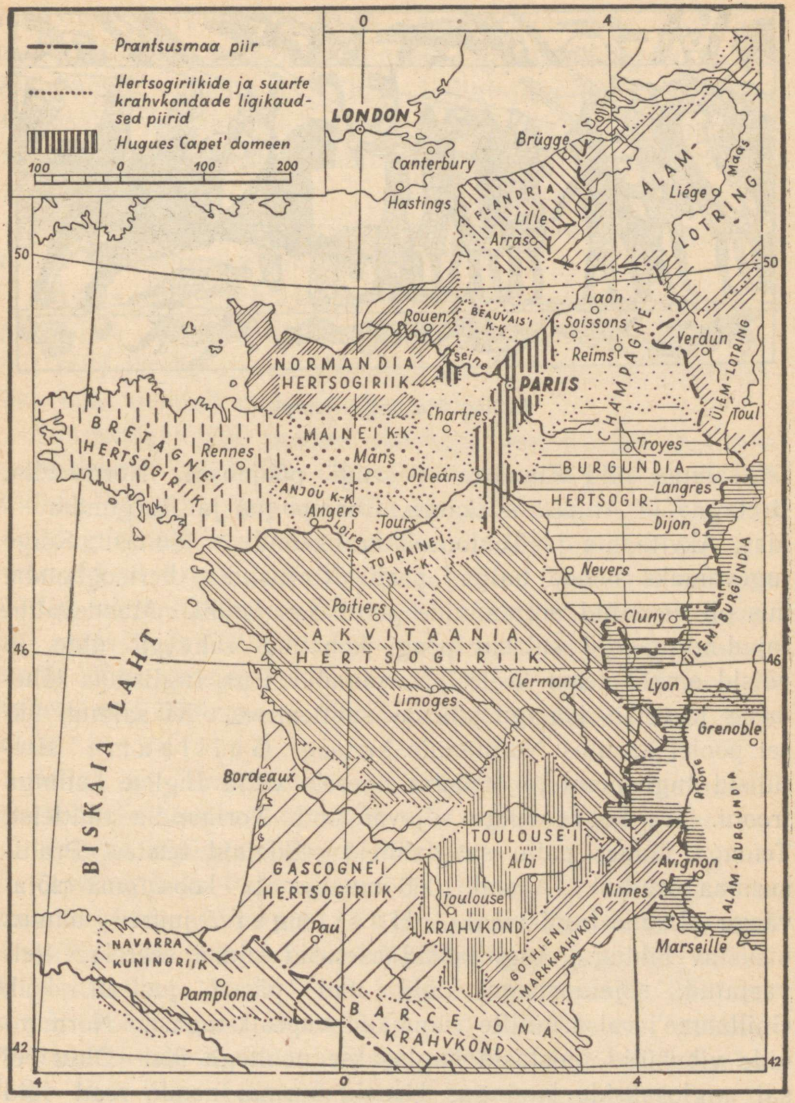

Prantsusmaa X saj. lõpul.

Lahing Hastingsi juures.

tähtsaimad olid Flandria — riigi põhjaosas, Normandia, Bretagne ja Anjou — läänes, Champagne ja Burgundia — idas, Akvitaania ja Toulouse'i krahvkond — lõunas. Kõige tugevamaks nende hulgas peeti Normandia hertsogkonda, mis oli asutatud normannide poolt X sajandil. Maadevallutajad-normannid sulasid peagi kohaliku rahvaga ühte ja võtsid omaks tema keele. Normandia asub Inglismaa läheduses ja seisis temaga pidevas suhtlemises. XI sajandi teisel poolel kasutas Normandia hertsog Guillaume sisetülisid Inglismaal ja otsustas enesele võtta Inglise kuninga trooni. Ta kogus suure sõjaväe oma Normandia rüütleist. Temaga ühines palju saagiahneid seiklejaid teistest Prantsusmaa osadest. Aastal 1066 maabus ta koos oma sõjaväega Lõuna-Inglismaal. Hastingsi juures toimus otsustav lahing. Anglosaksid asetusid künka veerele. Relvastatud sõjatapritega, lõid nad päeva jooksul kõik Guillaume'i ratsarüütlite rünnakud vapralt tagasi. Normannide vibukütid puistasid anglosakse nooltega üle. Õhtu eel sai anglosakside kuningas Harold surma, nende read lõid vankuma ja läksid segi. Guillaume saavutas täieliku võidu.

Inglismaa oli võitja võimuses. London avas talle oma väravad. Guillaume pani endale pähe Inglise kuningate krooni. Teda hakati nimetama William Vallutajaks. William võttis anglosaksi feodaalidelt maad ära ja jagas need välja Normandia ja Prantsusmaa rüütlitele, kellega koos oli ta vallutanud Inglismaa.

Selle vallutuse tagajärjed olid väga suured nii Inglismaa kui ka Prantsusmaa suhtes.

Inglismaal hakkas kehtima tugev kuningavõim. William hoidis feodaale alluvuses ja valvas karmilt selle järele, et nad täidaksid kuninga kasuks väeteenistust, ega lubanud neil üksteisega sõdida.

Suurfeodaalidele tundus kuninga meelevaldne poliitika koormavana. Nad korraldasid mitu korda ülestõusu nii William Vallutaja kui ka tema järglaste ajal. Nad tahtsid samasugust sõltumatust saavutada, millist omasid tol ajal hertsogid ja krahvid Prantsusmaal. Kuid kuningat toetasid rüütlid, vaimulikkond ja linlased. Nad kartsid suurfeodaalide omavoli ja rõhumist ja seepärast eelistasid «parem omada ühte türanni kui sada». Rüütlite, vaimulikkonna ja linlaste abil õnnestus kuningail tõrksatest feodaalidest jagu saada.

Sellal, kui Prantsusmaa oli veel killustatud paljudeks iseseisvateks feodaalvaldusteks, oli Inglismaa juba ühendatud, tugeva kuningavõimuga riik.

Kapetingid ja Plantageneedid. Henry II. Williami ja tema järglaste võimu all oli Inglismaa ühendatud suurte maavaldustega Prantsusmaal. Williamile kuulusid Inglismaa ja Normandia. Aastal 1154 asus Inglise troonile Williami pojatütrepoeg Anjou krahv Henry II Plantageneet (1154), Plantageneetide dünastia rajaja. Peale Inglismaa kuulus Henry II-le kogu Lääne-Prantsusmaa: Normandia, Anjou ja Akvitaania. Peaaegu kogu Atlandi ookeani rannik Prantsus-

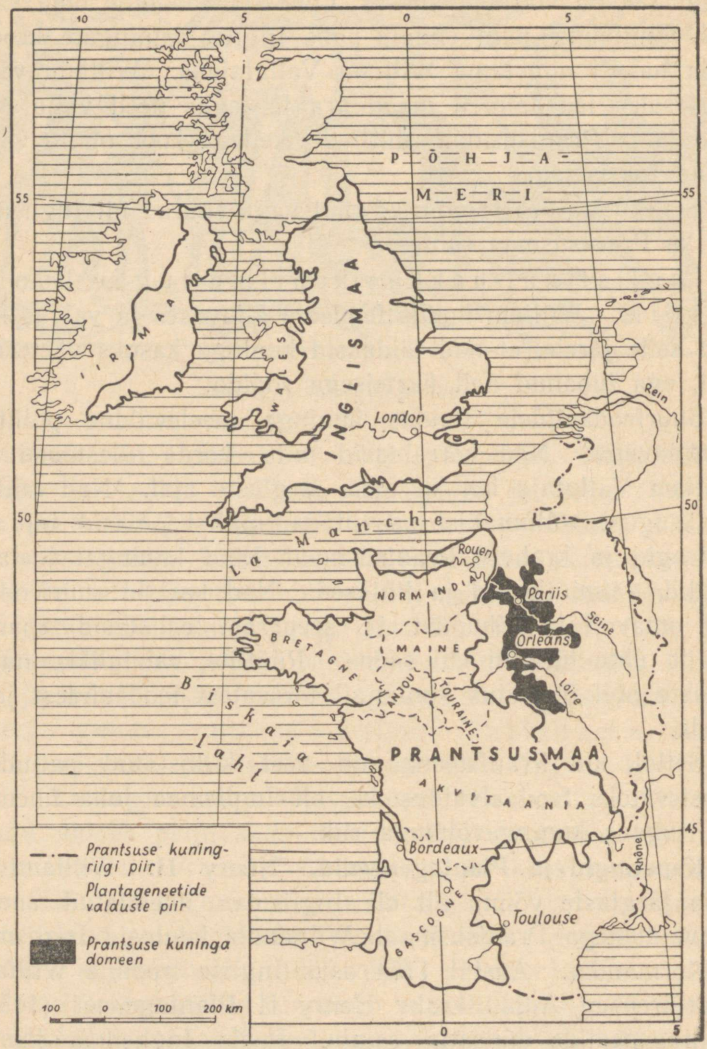

Inglismaa ja Prantsusmaa XII sajandi teisel poolel.

maal oli tema valduses. Henry II Plantageneedi valdused Prantsusmaal ületasid mitmekordselt Kapetingide domeeni.

Prantsusmaa Kapetingide soost kuningate ja Inglismaa Plantageneetide vahel puhkes kauakestev võitlus võimu pärast Prantsusmaa üle.

XII sajandil kasvasid Kapetingide jõud tugevasti. Seda soodustas linnade ja nende kaubanduse kasvamine Prantsusmaal. Kuninga pärusmaadel oli väga kasulik geograafiline asend. Nende kaudu kulgesid mööda Seine'i ja Loire'i jõge Põhja- ja Kesk-Prantsusmaa tähtsad kaubateed. Kaubanduse arenemine rikastas Kapetinge, sest nad võtsid läbiveetavailt ja müüdavailt kaupadelt tollimaksu. Peale selle tekkisid kuningal tugevad liitlased linnade näol. Sel ajal algab Prantsusmaa linn-kommuunide verine võitlus oma senjööride vastu. Selles võitluses toetasid kuningad linlasi ja nõrgestasid sellega võimsate senjööride võimu. Selle eest abistasid linnad kuningaid oma raha ja sõjaliste jõududega. Kuninga teiseks liitlaseks oli vaimulikkond. Rikkad kirikud ja kloostrid kannatasid feodaalide röövretkede all ja abistasid kuningaid võitluses nendega. Kirikud ja kloostrid aitasid oma rahadega kuningate kehva riigikassat täita ja kogusid oma maadelt kuninglikule sõjaväele sõdureid. Linnade ja vaimulikkonna kaasabil õnnestus kuningail oma pärusmail võimu kindlustada.

Plantageneetide vasallid Prantsusmaal ei tahtnud heameelega meelevaldsete Inglise kuningate sõna kuulda. Nad tahtsid niisama iseseisvad olla nagu teised prantsuse hertsogid ja krahvid. See oli Kapetingidele meelt mööda. Nad kasutasid osavasti Inglise kuningate ja nende prantslastest vasallide kokkupõrkeid selleks, et nõrgestada oma võistlejaid ja tugevdada oma võimu Prantsusmaal.

Henry II Plantageneet (1154—1189) oli energiline ja ettenägelik poliitik. Tal õnnestus veel enam kind-

lustada kuningavõimu Inglismaal ja tunduvalt suurendada oma sissetulekuid ning sõjalisi jõude. Kuid ta leidis endale väärilise võistleja Prantsuse kuninga Philippe II Auguste'i (1180—1223) näol.

Philippe II Auguste. Philippe II oli osav ja mehine väejuht ja ühtaegu ka kaval ja reetlik diplomaat. Ta õhutas Henry II vastu mitte ainult vasalle Prantsusmaal, vaid ka Henry oma poegi. Pärast Henry II surma tuli Inglise troonile ta poeg Richard Lõvisüda, tuntud oma osavõtuga kolmandast ristisõjast. Ta peaaegu ei näidanudki end Inglismaal ja veetis kogu oma valitsemisaja sõdades Idamaadel ja Prantsusmaal. Inglismaal tuli rasket maksukoormat kanda kuninga ürituste pärast.

John Maata. Richard sai surma ühe linnuse piiramisel Prantsusmaal. Tema järeletulijaks sai ta vend John Maata. Pillava iseloomuga, isekas ja muutlik John äratas varsti enda vastu üldise rahulolematuse. Ta kasutas oma võimu selleks, et igalt poolt, kus vähegi võimalik, raha välja pressida: feodaalidelt, linlastelt, vaimulikkonnalt. Seejuures solvas ta inimesi toorelt. Nii Inglismaal kui ka Plantageneetide valdustes Prantsusmaal nuriseti John'i väljapressimiste ja pillava elu üle. Philippe II Auguste kasutas üldist pahameelt John'i vastu ja võttis temalt ära suurema osa ta valdustest Prantsusmaal, nende hulgas Normandia ja Anjou. John astus liitu Saksa keisriga, et neid valdusi tagasi võita. Philippe II Auguste aga lõi inglasi ja saavutas hiilgava võidu saksa vägede üle Flandrias Bouvines'i lahingus (a. 1214). Selle võiduga kindlustas ta endale oma vallutused lõplikult. Bouvines'i juures saavutati võit peamiselt tänu linlaste tarivägedele, kes näitasid oma üleolekut võrreldes saksa rüütlite ratsaväega.

John Maatalt Philippe II Auguste'i poolt äravõetud maad suurendasid tunduvalt Kapetingide soost kuningate pärus-

maid. Kuninga valdusse läks osa Atlandi rannikust ning maad Seine'i ja Loire'i alamjooksul.

Varsti pärast seda liideti kuninga pärusmaadega rikas Toulouse'i krahvkond, mille varem olid okupeerinud albilaste-vastase «ristisõja» ettekäändel Põhja-Prantsusmaa rüütlid.

Seega said kuninga pärusmaad väljapääsu Vahemerele ja nad muutusid mitu korda suuremaks kui iga üksik feodaalvaldus Prantsusmaal.

Suur Vabadustekiri. Pärast ebaõnnestumist Prantsusmaal pöördus John Maata Inglismaale tagasi. Kuid Inglismaal ootas teda avalik ülestõus. Parunid (nõnda nimetati Inglismaal suurfeodaale) alustasid kuninga vastu sõda. Elanikkond, kes ei olnud kuningaga väljapressimiste ja ebaõnnestunud välispoliitika pärast rahul, ei tasunud makse, riigikassa tühjenes. Olles sattunud väljapääsematusse seisukorda, oli kuningas sunnitud ülestõusnud parunite kõigi nõudmistega leppima (1215).

Need nõudmised pandi kirja ürikus, mida nimetati Suureks Vabadustekirjaks.

Kuningas kohustus, et ta ei nõua parunitelt ja rüütlitelt raskemaid makse, kui see on tavade järgi kindlaks määratud. Kui kuningas peale nimetatud maksude raha vajas, siis võis ta seda saada ainult kogu riigi üldnõukogu, s. o. kõigi oma vasallide koosoleku nõusolekul.

Kuningas kohustus paruneid ja rüütleid ilma kohtuotsuseta mitte vangistama, samuti ei tohtinud ta neid laostada üleliia suurte trahvidega.

Mõningaid järeleandmisi tehti ka linnadele. Kuningas kinnitas nende omavalitsuse õigused. Parunid lubasid oma vasallidele, et nad ei nõua neilt makse, mis pole tava poolt kindlaks määratud.

Vabadustekirja täitmise järelevalveks valisid parunid

endi hulgast 25 meest. Juhul, kui kuningas vabadustekirja rikkus, pidid need valitud parunid tema vastu sõjategevust alustama, et teda jõuga sundida vabadustekirja täitma.

Suur Vabadustekiri oli vabadustekirjaks feodaalidele. Linnadele tehti mõningaid mööndusi, kuid elanikkonna põhimass — pärisorjadest talupojad — ei saanud mitte midagi; ta jäi ka tulevikus oma isandate täieliku võimu alla.

Parlamendi tekkimise algus. Ei John ega tema järglane Henry III (1216—1272) täitnud vabadustekirja nõudmisi. Inglise elanikkonnalt nad nõudsid üha uusi makse. Seetõttu alustasid parunid uuesti ülestõusu. Neid toetasid rüütlid ja linlased. Aastal 1264 lõid nende ühendatud jõud kuninga sõjaväge. Inglismaal läks võim parunite juhi, krahv Simon de Monforti kätte.

Monfort sai aru, et parunid võivad võita kuninga ainult liidus rüütlite ja linlastega. Seepärast püüdis ta nendega liitu kindlustada. Aastal 1265 kutsus ta nõupidamisele mitte ainult parunid, piiskopid ja abtid, vaid ka igast krahvkonnast kaks rüütlit ja igast linnast kaks linlast.

See koosolek oli esimeseks Inglise parlamendiks. Parlamendist olid osa võtma kutsutud suurfeodaalide kõrval ka rüütelkonna ja linlaste esindajad. Kuninga pooldajail õnnestus lõppude lõpuks lüüa Monfort'i sõjaväge. Monfort sai surma. Kuid kuningas pidi järele andma. Kuninga võimu piirati parlamendi poolt, kes hakkas kokku tulema samas koosseisus, nagu selle oli kokku kutsunud Monfort.

Inglise parlament oli ainult kõrgemate seisuste, s. o. parunite, kõrgema vaimulikkonna, rüütlite ja rikaste linlaste esindus. Temas ei olnud esindatud maa- ja linnaelanikkonna laiad hulgad.

Alates XIV sajandist jagunes parlament kaheks kojaks: lordide ehk ülemkojaks ja saadikute ehk alamkojaks. Lordide kotta kuulusid parunid ja kõrgem vaimulikkond, alamkoda koosnes rüütlite ja linnade poolt valitud esindajaist. Aegamööda saavutas parlament oma õiguste laiendamise. Määrati kindlaks, et kuningas ei saa ilma parlamendi loata makse koguda. Seda kasutas parlament ja lubas kuningal makse võtta ainult sel juhul, kui kuningas nõustub parlamendile meelepäraseid seadusi välja andma.

Parlament muutus seega aegamööda kõrgemaks seadusandlikuks asutiseks. Parlamendi kaudu hoidsid parunid ja rüütlid koos rikaste linlastega endi käes seadusandluse ja maksude määramise. Sellesamaga nad hoidsid alluvuses töötavaid rahvakihte: talupoegi, käsitöölisi ja selle.

Generaalstaadid. Prantsusmaal tekkis samuti asutis, mis oli vastav Inglise parlamendile, — generaalstaadid (s. o. seisuste üldkoosolek). Generaalstaatidesse kutsus kuningas kolme seisuse — vaimulikkonna, aadli ja linlaste — esindajaid. Nagu parlamenti, nii ka generaalstaatidesse kutsuti ainult kõrgemad klassid, rahvamass aga ei olnud üldse esindatud.

Igaüks kolmest seisusest arutas ja otsustas asju eraldi ja ainult viimasel hetkel kuningale vastuse koostamiseks nad kogunesid üldiseks istungiks. Kuid siingi ei olnud ühe seisuse otsus teistele kohustuslik.

Philippe IV Ilus ja paavst Bonifatius VIII. Esimesed generaalstaadid kutsus kokku Prantsuse kuningas Philippe IV Ilus a. 1302.

Philippe IV Ilus (1285—1314) ühendas kuninga pärusmaadega rea uusi valdusi, milledest tähtsaimaks oli oma laa-

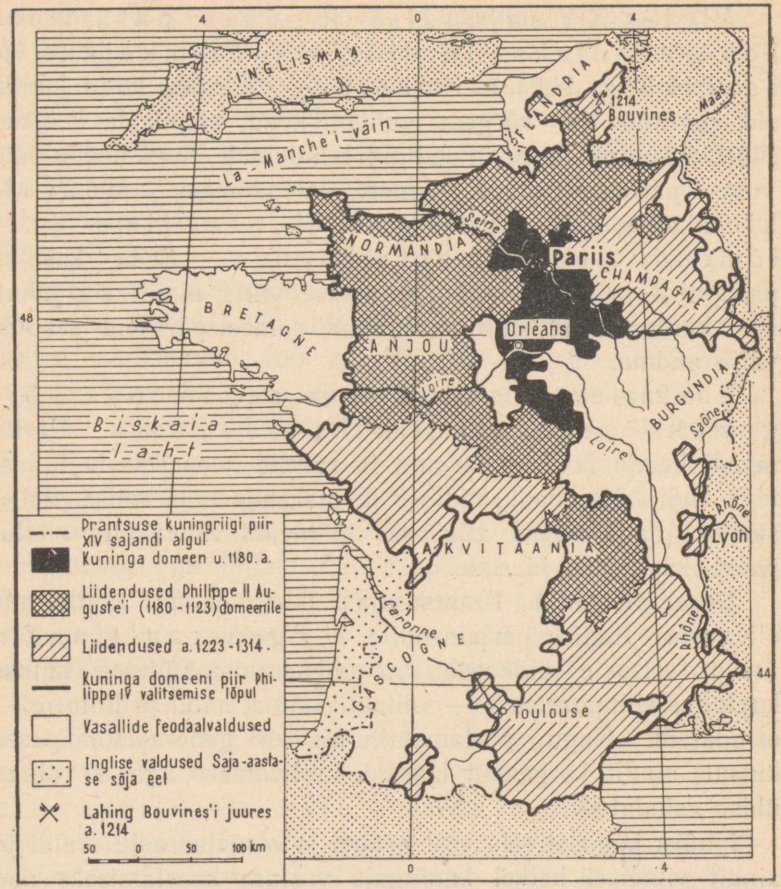

Prantsusmaa XIII sajandil ja XIV saj. algul.

tada poolest kuulus Champagne'i krahvkond. Ta tahtis vallutada rikast Flandria krahvkonda, kus oli rohkesti tööstus- ja kaubalinnu, kuid ta rüütlid said Flandria käsitöölistelt rängalt lüüa. Philippe IV sõjad nõudsid palju raha. See alatine rahahäda viis kuninga kokkupõrkele paavst

Bonifatius VIII-ga. Bonifatius VIII püüdis nagu Innocentius III-ki paavstivõimu igati tõsta. Kõige enam hoolitses ta paavsti sissetulekute suurenemise eest. Paavst keelas vaimulikkonnal kirikumaadelt maksude tasumise kuningale. Kuningas vastas sellele kulla ja hõbeda väljaveo keeluga Prantsusmaalt, mille tõttu paavst ei saanud kätte Prantsuse vaimulikkonnalt laekuvaid sissetulekuid.

Asi arenes niikaugele, et paavst pani kuninga kirikuvande alla, aga kuninga nõukogu kuulutas paavsti ketseriks. Itaaliasse lähetati saadikud, kes pidid saavutama paavsti tagandamise. Nendega liitusid Paavstiriigi feodaalid, kes polnud rahul Bonifatius VIII meelevaldse poliitikaga. Saadikud tungisid paavsti suvilossi ning külvasid ta üle sõimu ja ähvardustega. Kõrk vanamees ei suutnud seda alandust taluda ja suri varsti. Philippe IV-ndal õnnestus läbi suruda, et paavstiks valiti prantslane Clemens V. See viis paavsti pealinna Roomast Avignon'i, Prantsuse kuningavalduste piiri äärde. Paavstid jäid siia ligi seitsmekümneks aastaks (1308—1378). Paavstid muutusid täiesti sõltuvaks Prantsuse kuningast ja olid tema tahte sõnakuulelikud tööriistad.

Nii võitis kuningavõim uhked paavstid, kes kuulutasid oma õigust maailma valitsemiseks. Sellest ajast peale hakkas paavstide mõju langema.

§ 2. Saja-aastane sõda ja talupoegade ülestõusud.

Saja-aastane sõda. Aastal 1328 suri Kapetingide dünastia välja. Feodaalid andsid trooni Kapetingide sugulasele Valois' krahvile Philippe'ile.

Varsti puhkes Prantsusmaa ja Inglismaa vahel sõda, mida hakati nimetama Saja-aastaseks sõjaks. Sõda kestis vaheaegadega aastast 1337 kuni 1453. a.

Sõja ajendiks olid Inglise kuninga Edward III nõudlused Prantsuse troonile. Ta oli Philippe IV Ilusa lapselaps, ta tütre Isabella poeg. Kuid sõja peapõhjus peitus Inglismaa ja Prantsusmaa vahelises tülis Flandria pärast. Nii Inglise kui ka Prantsuse kuningad püüdsid endile alistada seda rikast maad.

Inglaste peajõuks oli palgasõduritest jalavägi, kes oli värvatud vabadest inglise talupoegadest, osavatest vibukütidest, ja oli hästi distsiplineeritud. Prantsuse rüütlite ratsaväe salgad aga ei tunnustanud distsipliini ning polnud välja õpetatud koos tegutsemiseks.

Crécy ja Poitiers. Seepärast oli ülekaal inglaste poolel. 1346. a. hävitasid nad Prantsuse väed Crécy lahingus. Lahingu lõpptulemuse otsustasid inglise vibukütid. Kui prantsuse rüütlid, ajanud segamini oma jalaväe, sööstsid korratu jõuguna Inglise sõjaväe kallale, surmasid inglise vibukütid nad läheda maa pealt. Prantslased kaotasid 1500 rüütlit, kuna inglaste poolel sai surma ainult 3 rüütlit ja 40 vibukütti. Crécy lahing näitas, et hästi distsiplineeritud ja käsklust täitev sõjavägi on parem kui vahvad, kuid koos teotsemiseks puudulikult väljaõpetatud rüütlid.

Veel raskema lüüasaamise osaliseks said prantslased Poitiers' lahingus (1356). Selles lahingus sai surma või sattus vangi palju prantsuse rüütleid. Kuningas Jean Hea võeti vangi ja valitsuse etteotsa astus tema poeg Charles.

Ülestõus Pariisis. Äpardused sõjas tekitasid Prantsusmaal üldise rahulolematuse kuningliku valitsuse vastu. Rahulolematud olid mitte ainult sõjast laostatud talupojad, vaid ka linlased, sest et sõda oli laostanud kaubanduse. Valitsuse vastu tõusis üles Pariisi elanikkond, eesotsas kaupmeeskonna juhi Étienne Marcel'iga. Üles tõusid nii kaupmehed kui ka käsitöölised ja linnakehvikud, kes olid sõjahädade tõttu ärevuses. Nende survel tuli Charles'il kokku

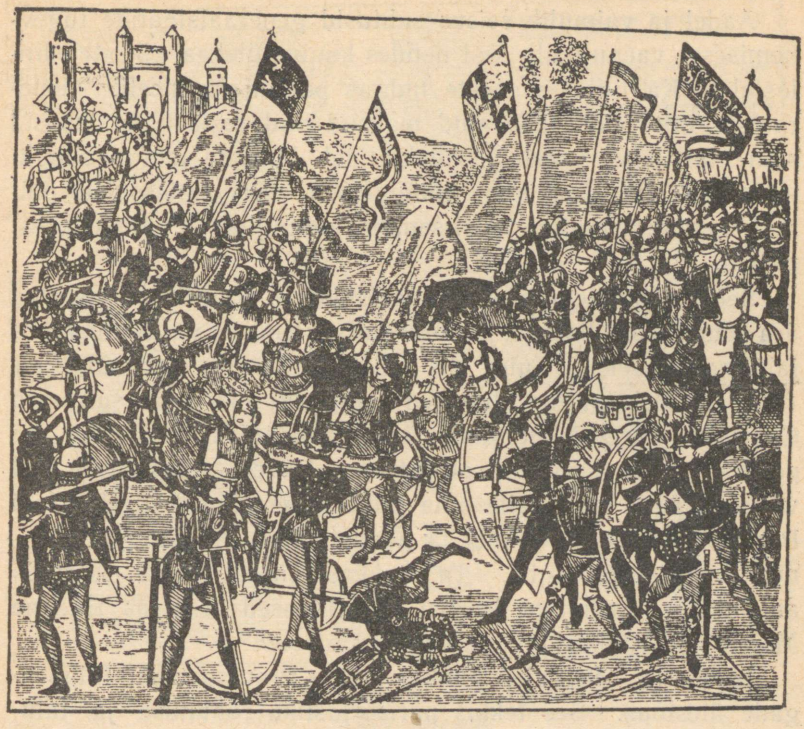

Lahing Saja-aastase sõja päevilt.

kutsuda generaalstaadid. Neis generaalstaatides oli linlastel suur ülekaal. Generaalstaatide tungival nõudmisel andis Charles välja Suure ordonnantsi (käskkirja). Ordonnants kinnitas generaalstaatidele õiguse kokku tulla omal algatusel, ilma kuninga käsuta. Järelevalve kogu valitsemise ja maksude sissenõudmise üle anti generaalstaatide poolt määratud nõukogule. Seega said generaalstaadid kogu võimu enda kätte. Charles oli sunnitud generaalstaatidele järele andma, kuid ta kandis salaviha ja ootas soodsat juhust, et kõiki oma järeleandmisi tühistada.

Aadel ja vaimulik seisus suhtusid generaalstaatide tugevnemisesse vaenulikult, sest nendes kuulus ülekaal rikastele linlastele. Ka linlaste eneste hulgas polnud üksmeelt. Generaalstaatide poolt määratud maksud olid rasked ja lasusid suuremalt osalt vaestel rahvakihtidel. Maksud jaotati elanikkude vahel ja nõuti sisse ebaõiglaselt. Rahvamassidele polnud generaalstaatide valitsemine kuninglikust valitsemisest parem.

Seda rahulolematust generaalstaatide poliitikaga otsustas ära kasutada Charles ja tegi katset endise valitsemiskorra jaluleseadmiseks. Kuid siis puhkes Pariisis uus ülestõus (1358). Relvastatud linlased tungisid lossi ja surmasid Charles'i juuresolekul kaks tema õukondlast. Charles ise pääses ainult seetõttu, et Étienne Marcel astus tema eest välja ja pani talle pähe oma mütsi, mis kandis ülestõusnud Pariisi lipuvärve — sinist ja punast. Seepeale Charles põgenes Pariisist provintsi. Ta hakkas enese ümber koguma aadlikke, et rünnata Pariisi. Pariislased eesotsas Étienne Marcel'iga hakkasid valmistuma kaitsele.

Jacquerie. Sel ajal puhkes Põhja-Prantsusmaal talupoegade ülestõus. See tekkis pärisorjusliku rõhumise ja talupoegade sõjaaegse vaesumise tõttu.

Senjöörid kasutasid iga soodsat juhust, et suurendada talupoegade koormisi. Eriti raskeks muutus talupoegade seisund Saja-aastase sõja ajal. Prantsuse talupoegi riisusid mitte ainult Inglise, vaid ka Prantsuse sõjaväed. Feodaalid mitte ainult et ei kaitsenud talupoegi, vaid viisid lõpule nende laostamise uute ülekohtuste maksudega. Sõjapidamiseks tuli tasuda suurendatud makse. Kuningas ja paljud senjöörid olid vangi langenud. Nende väljaostmiseks oli tarvis raha ja seda pidid maksma samuti talupojad.

Talupoegadel kogunes tuline vihavaen pärisorjusliku rõhumise ja rõhujate-feodaalide vastu.

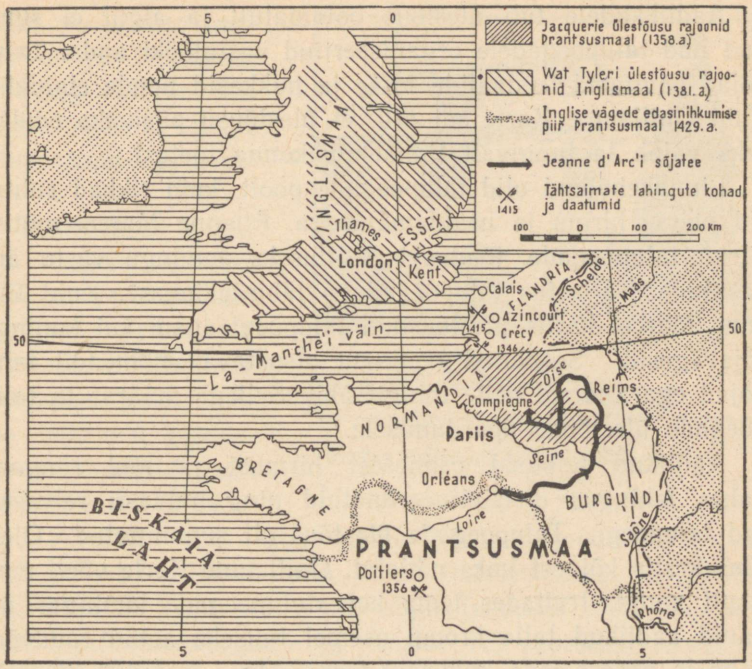

Saja-aastane sõda ja talupoegade ülestõusud Prantsusmaal ja Inglismaal XIV sajandil.

1358. a. mais pärisorjusliku rõhumise vastu puhkenud ülestõus on tuntud Jacquerie nimetuse all; aadlikud nimetasid talupoegi põlgliku pilkenimega Jaques Bonhomme'iks (kohtlaseks Jaaguks). Talupoegade ülestõus ei toimunud läbimõeldud plaani kohaselt, vaid arenes stiihiliselt.

Talupojad ähvardasid «kõik suurnikud viimaseni hävitada». Talupoegadega liitusid külakäsitöölised ja linnakehvikud. Ülestõusu juhiks valiti Guillaume Karle, kes oli varem sõjaväes teeninud ja tundis sõjaasjandust. Tal oli abilisi, kes olid üksikute talupojajõukude juhtideks.

Aadlikkudele tuli ülestõus ootamatult ja algul ei suutnud nad talupoegadele organiseeritud vastulööki anda. Talupojad hävitasid feodaalide losse ja hukkasid nende elanikke. Kuid Guillaume Karle sai aru, et ülestõusu püsivaks edukuseks vajab ta tungivalt linnaelanikkonna toetust.

Linnakehvikud olid talupoegade poolt, kuid rikkad suhtusid neisse hirmu ja usaldamatusega. Étienne Marcel mõtles siiski talupoegade jõudusid võitluseks kuninga vastu ära kasutada. Ta astus talupoegadega läbirääkimisse. Kuid Étienne Marcel kartis ülestõusnud talupoegi enam kui kuninga sõjavägesid. Seepärast reetis ta otsustaval momendil talupojad ega andnud neile mingit abil. Sellega määras ta talupoegade ülestõusu äpardumisele.

Aadlikud toibusid esimesest hirmust ja lõid rängasti kahes lahingus distsiplineerimatuid ning halvasti relvastatud talupoegi. Talupoegade ülestõus oli summutatud. Ülestõus kestis kõigest kaks nädalat. Guillaume Karle võeti reetlikult vangi. Irvitades tema kui «talupoegade kuninga» üle panid aadlikud talle krooni asemel tuliseks aetud raudvõru pähe ja pärast seda hukkasid tema. Algas metsik kättemaks ülestõusnud talupoegadele. Talupoegi poodi puuoksa, põletati ja jälitati mööda metsi kui metsloomi. Neid hävitati üle 20 000. Mõningad Põhja-Prantsusmaa maakonnad olid täiesti rüüstatud.

Varsti pärast seda hukkus õises tapluses ka Étienne Marcel. Charles oma vägedega hõivas Pariisi.

Prantslaste võidud. Jacquerie'st hirmutatud aadel toetas nüüd igati kuningat ja aitas tal oma võimu kindlustada. Valmistudes sõja jätkamisele, teostas kuninglik valitsus tähtsa sõjaväereformi. Crécy ja Poitiers' lahingus oma nõrkust näidanud korratu ja distsiplineerimata rüütlite maakaitseväge asendati palgasõjaväega.

Tundes ennast küllalt tugevana, alustas kuningas ener-

gilist pealetungi inglastele ja Prantsuse sõjavägi vallutas kiiresti inglaste poolt okupeeritud provintsid.

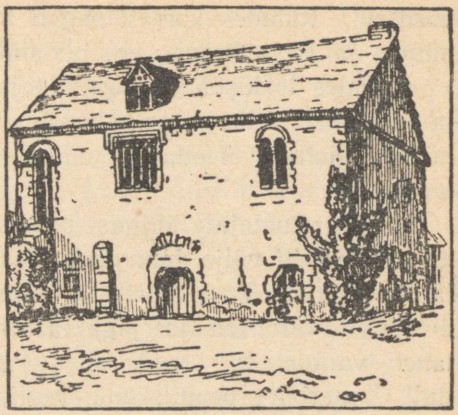

Inglise mõisniku elumaja XIV sajandil.

Prantslased ehitasid tugeva sõjalaevastiku ja hakkasid Inglismaa rannikuid laastama. Kindluste piiramisel selles sõjas hakkasid prantslased esmakordselt kasutama suurtükke. Püssirohi oli juba ammu hiinlaste poolt leiutatud, kuid nemad tarvitasid seda ainult ilutulestikuks. Araablased kasutasid teda esimestena sõjaasjanduses. XIV sajandil levisid piiramissuurtükid ja rauast või pronksist mortiirid üle kogu Euroopa. Kuulid olid metallist või kivist. Püssirohu ja suurtükkide leiutamisel olid suured tagajärjed. See kergendas kuningate võitlust feodaalidega. Feodaalide linnused ei suutnud vastu pidada suurtükkidest tulistamisele. Püssirohtu kasutati ka linnuste ja kindlustatud linnade müüride õhkulaskmiseks maa-aluste miinide abil.

Wat Tyler'i ülestõus. Varsti pärast Jacquerie'd puhkes talupoegade ülestõus ka Inglismaal.

Inglased hakkasid sõjas järjest kaotama. Sõda nõudis üha uusi ja uusi makse ja kõige rohkem pidid maksma talupojad. See kõik tekitas rahva seas nurinat. Talupojad kaebasid maksude ja feodaalkoormiste rõhumise üle. Eriti ärritatud olid kehvikud. Kehvikute hulgas levis arvamine, et maa peab kuuluma kõigile ja et kõik inimesed peavad olema

võrdsed. Külades korrati sageli kõnekäändu: «Kui Aadam kündis ja Eeva ketras, kes oli siis aadlikuks?»

Külades tekkisid rahvajutlustajad. Nad süüdistasid rikast ja võimukat kirikut, kes rahvast riisus. Tulistes kõnedes nad häbimärgistasid feodaale, ahneid kohtunikke ja kuninga ametnikke.

Rahvajutlustajate hulgast paistis oma mõju poolest rahvahulkadele eriti välja John Ball. Ta paljastas kartmatult rõhujaid-feodaale. Ta nõudis, et kloostritelt võetaks ära nende ülisuured valdused ja jagataks vaestele. Teda jälitati ja taheti vangistada, kuid rahvas varjas teda. Lõpuks võeti Ball Canterbury peapiiskopi (Inglismaa kõrgeima vaimuliku) käsul kinni ja heideti vanglasse.

Aastal 1381 puhkes Ida-Inglismaal talupoegade ülestõus. Talupojad ajasid maksukogujad minema, kusjuures mõned nende seast tapeti. Ülestõusnutega ühinesid üha uued talupoegade jõugud, kes olid relvastatud vibude, teivaste, kirveste ja hangudega. Ülestõus puhkes protestina maksude vastu, kuid suundus varsti rahva pearõhujate — feodaalide vastu. Talupojad vihkasid eriti vaimulikke feodaale — piiskoppe ja abte (kloostriülemaid), kes olid kõige halastamatumad pärisorjapidajad.

Talupoegade salgad rüüstasid kloostreid ja aadlike mõisu, viisid ära kariloomi, kandsid varanduse laiali ja põletasid dokumente, milledes olid talupoegade koormised kirja pandud. Talupoegi toetasid ka linnakehvikud.

Sissemarssimine Londoni. Ülestõus oli eriti jõuline Londoni naabruses asetsevais Kagu-Inglismaa krahvkondades Essexis ja Kentis. Kenti talupojad vabastasid vanglast John Balli. John Ball õhutas nüüd lepitamatut klassivaenu. Ta kutsus üles kõigi feodaalide ja nende käsilaste — kuninga kohtunike tapmisele. Ta väitis, et elu Inglismaal läheb ainult siis hästi, kui kogu varandus saab ühiseks, kui pole ei

pärisorje ega aadlikke ja kui kõik on võrdsed. Ülestõusu juhiks Kentis oli maatööline-katusepanija Wat Tyler. Tema nime järgi kutsutakse ülestõusu Wat Tyleri ülestõusuks.

Essexi ja Kenti ülestõusnud talupojad liginesid Londonile kahes suures väesalgas. Londoni lordmayor (linnapea) käskis linna väravad sulgeda, kuid linna kehvikud ei lubanud seda teha. Talupojad eesotsas Wat Tyleri ja John Balliga marssisid lehvivate lippudega ilma vastupanuta Inglismaa pealinna. Nad hakkasid põletama ja lõhkuma kuninga võimukandjate maju, millede omanikest nad mõned tapsid. Talupojad avasid vanglad ja lasksid vangid vabadusse.

Talupojad nõudsid kokkusaamist kuningas Richard II-ga ja esitasid temale rea nõudmisi. Ehmunud kuningas nõustus paljasõnaliselt talupoegade seisukorda kergendama. Ta lubas kogu Inglismaal pärisorjuse ja teotegemise kaotada. Edaspidi pidid talupojad mõisnikkudele maksma ainult väikest rahalist maksu. Kõikidele ülestõusust osavõtjatele kuulutati kuninga poolt andestamist. Osa talupoegi rahuldus sellega ja lahkus Londonist. Kuid paljud ülestõusnud eesotsas Wat Tyleri ja John Balliga jäid Londoni ja nõudsid uut kokkusaamist kuningaga.

Vahepeal tõusid üles Londoni kehvikud. Nad hakkasid rõhujatele kätte maksma, purustades kontoreid ja kauplusi ning tappes rikkaid kaupmehi, töötereid ja liigkasuvõtjaid. Rikkad Londoni kodanikud ehmusid ja hakkasid ülestõusnud talupoegade ja Londoni kehvikute vastu relvastatud jõude koguma. Kuningas oli sunnitud teist korda ilmuma läbirääkimistele talupoegadega, kes esitasid nüüd uusi nõudmisi. Nad nõudsid, et kõik piiskoppide, kloostrite ja preestrite maad võõrandataks ning jagataks talupoegade vahel. Samuti nõudsid talupojad kõigi riigialamate täieliku võrdsuse kehtimapanekut Inglismaal.

Ülestõusu summutamine. Samal ajal aga jõudsid feodaa-

Wat Tyleri tapmine.

lid ja rikkad Londoni kodanikud vastupanekuks valmistuda. Läbirääkimiste ajal surmas Londoni linnapea reetlikult Wat Tyleri. Rüütlite ja rikaste linnakodanike suur relvastatud väesalk jõudis kuningale appi. Talupojad, kes olid oma juhi kaotanud, ei julgenud võitlusse astuda. Nad külvati üle igasuguste lubadustega, lubati ülestõusust osavõtu eest mitte jälitada ja veendi neid Londonist lahkuma.

Talupojad läksid laiali veendumuses, et nende nõudmised on vastu võetud. Nad arvasid, et nüüd pole enam tarvis tegu teha, ja pidasid endid vabadeks inimesteks. Samal ajal saadeti aga kuninga nimel käsud rüütlitele üle kogu Inglismaa, et nad Londoni koguneksid. Kiirelt kogunes suur

ja hästi relvastatud sõjavägi. Rüütlid kihutasid talupoegade salkadele järele ja hävitasid nad julmalt. Seejärel siirdusid kuninga kohtunikud krahvkondadesse, mis olid ülestõusust haaratud, ja korraldasid hirmsa arveteõiendamise. Üle kogu maa püstitati võllad, kuid ka nendest ei jätkunud kõigile hukkamõistetuile. Londoni turuplatsil puupakul raiuti kehvikutel, kes olid ülestõusust osa võtnud, pea otsast.

Julmalt hukati ülestõusu juhid, nende hulgas ka John Ball. Kuningas saatis välja käsu, et talupojad tõrkumatult kuulaksid mõisnikke ja täidaksid kõik koormised, mida nad kandsid enne ülestõusu.

Wat Tyler'i ülestõus nurjus niisama kui Jacquerie Prantsusmaal. Talupojad ei osanud ühineda ja tegutseda organiseeritult. Üksikute talupoegade kogukondade vahel oli nõrk side. Igas üksikus maakohas mõtlesid talupojad kõigepealt oma huvidele, aga mitte ühisele üritusele. Klassiteadvus oli talupoegadel veel liiga nõrk. Paljud inglise talupojad uskusid kergemeelselt kuninga petlikke lubadusi. Linna kehvistu oli liiga nõrk ja organiseerimata, et liikumisele tõhusat abi anda. Rikkad linlased aga ise kartsid talupoegi ja läksid nende vaenlaste — feodaalide — poole üle.

Kuid siiski andsid talupoegade ülestõusud tugeva hoobi feodaalkorrale. Mõisnikud kartsid nüüd talupoegadelt tegu nõuda ja nende koormisi suurendada. Aegamööda kadus pärisorjus Inglismaal ja Prantsusmaal. Pärisorjusest vabastatud talupoeg sai isiklikult vabaks ja võis, kui ta tahtis, oma mõisniku maalt ära minna. Maa jäi aga mõisniku omandiks. Kui talupoeg soovis oma tallu jääda, siis pidi ta mõisnikule rahalisi makse tasuma ja osa oma viljasaagist ära andma. Feodaalsuhted maal mõnevõrra nõrgenesid, aga siiski nad kestsid edasi.

Sõja uuesti algamine. XIV sajandi lõpul algas Prantsusmaal feodaalide vahel võitlus võimu pärast riigis. Seda

kasutas Inglise kuningas Henry V. Ta tungis uuesti Prantsusmaale.

Azincourt'i lahingus (1415) saavutasid inglased prantslaste üle võidu. Inglased hõivasid Pariisi, okupeerisid peaaegu kogu Prantsusmaa põhja pool Loire'i jõge ja asusid piirama kindlustatud Orléans'i linna.

Kuid inglaste edusammud ei olnud kindlad. Prantsuse maade vallutamine inglastest võõramaalaste poolt kutsus Prantsusmaal esile patriootiliste tunnete tõusu. Võõramaalastest vallutajate vastu oli vaen eriti suur talupoegade seas. Talupojad ja linlased pidasid inglastega partisanisõda ja püüdsid neid Prantsusmaalt minema ajada. Orléans'i piiramine inglaste poolt erutas prantslasi, sest selle kindluse langemine oleks avanud inglastele tee Lõuna-Prantsusmaale.

Jeanne d'Arc. Sel ajal rahvahulki haaranud patriootilise tõusu väljendajaks Prantsusmaal oli Jeanne d'Arc. Jeanne d'Arc, noor talutütarlaps Ida-Prantsusmaalt, oli sügavas veendumuses, et jumal ise määras teda kodumaad julmade vaenlaste käest päästma. Tal õnnestus kuningaga kohtuda. Hoolimata õukondlaste vastuseisust veenis ta kuningat, et viimane annaks talle sõjaväeosa ja saadaks sissepiiratud Orléans'ile appi. Rahvas tervitas teda kui Prantsusmaa päästjat. Riietatuna rüütli raudrüüsse, võttis Jeanne d'Arc osa lahinguist, võitles esiridades ja innustas oma vaprusega sõjavägesid. Ta ilmutas selget mõistust ja võimeid lahinguolukorras orienteeruda. Inglased pidid Orléans'i piiramisest loobuma. Prantslastel õnnestus tagasi võita hulk inglaste poolt vallutatud linnu. Kuid see erakordne mõju, mille omandas Prantsusmaal talutüdruk, ärritas õukonna aristokraatiat. Jeanne d'Arc'ist otsustati lahti saada. Ta kaitses Compiègne'i kindlust. Ühe väljatungi ajal kaitses ta prantslaste taganemist, kuid korraga suleti tema ees kindluse väravad ja lange-

sild tõsteti üles. Jeanne võeti vangi. Prantsuse õukond ei teinud midagi tema vangist päästmiseks. Inglased andsid Jeanne'i kirikukohtu kätte. Kohtunikud süüdistasid teda nõiduses ja seletasid ta sõjalist edu kuradi abiga. Nad püüdsid igati heidutada Jeanne'i ja kavalate ning keeruliste küsimustega segi ajada. Kuid Jeanne kaitses end mehiselt ning oma lihtsate selgete vastustega viis kohtunikud ummikusse. Sellest hoolimata tunnistati ta süüdi ja põletati tuleriidal (1431).

Saja-aastase sõja lõpp. Pärast Orléans'i äpardunud piiramist hakkasid inglased oma maadevallutusi Prantsusmaal kiiresti kaotama. Varsti aeti nad Pariisist minema. Inglaste käsi hakkas käima üha halvemini ja halvemini.

Lõpuks a. 1453 sõlmiti rahu. Inglased kaotasid peaaegu kõik oma valdused Prantsusmaal. Nende võimu alla jäi ainult C a l a i s' linn.

§ 3. Prantsusmaa ja Inglismaa pärast Saja-aastast sõda.

Edusammud Saja-aastases sõjas kindlustasid Prantsusmaal kuningavõimu. Siin teostati tähtsad sõja- ja rahandusreformid. Loodi alatine palgaline jala- ja ratsaväg i, kes allus kuningale. Selle sõjaväe ülalpidamiseks hakati võtma alatist maksu, niinimetatud taille'd. Et siitpeale muutus generaalstaatide nõusolek maksude võtmiseks ülearuseks, siis neid ei kutsutudki enam kokku.

Louis XI. Alatine sõjavägi ja püsivad maksud kõvendasid tunduvalt kuningavõimu. Eriti tugevnes ta kuningas Louis XI (1461—1483) ajal. Tema ajal tõstsid feodaalid mitu korda ülestõusu. Ülestõuse juhtis sõjakas Burgundia hertsog Charles Südi. Louis XI võitles oma vastastega äraostmise ja intriigide abil. Ta ässitas kõikjal, kus aga suutis, Charles Südi vastu tema vaenlasi, ja lõppude lõpuks sai

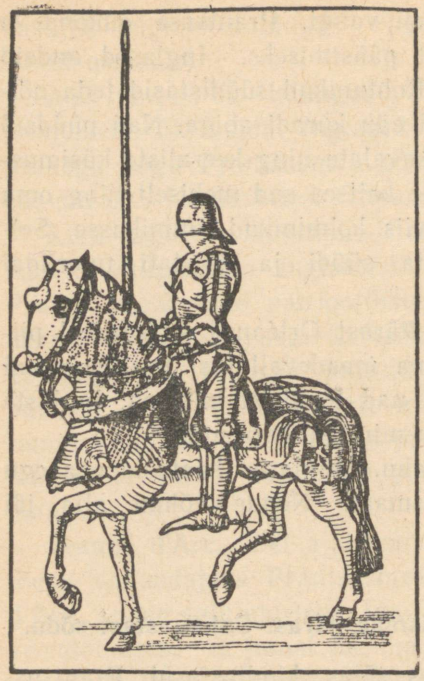

Charles VII armee ratsaväelane.

temast võitu. Charles Südi sai lahingus surma (1477). Nüüd sai Louis XI kergesti jagu ka teistest feodaalidest. Prantsusmaal jäi ainult üks sõltumatu valdus — B r e t a g n e'i hertsogkond. See ühendati Prantsusmaaga alles pärast Louis XI surma. Nii oli Prantsusmaa kuningavõimu all ühtseks riigiks ühendatud.

Louis XI oli kaval ja jultunud poliitik. Talle ei maksnud midagi vastast petta ja oma antud sõna murda. Oma vaenlastega õiendas ta arveid kohutava julmusega. Kaasaeglased nimetasid teda «maailma ämblikuks», kes punus tasahilju võrke oma vaenlaste püüdmiseks. Olles haiglane, umbusklik ja kättemaksuhimuline, ei võinud ta sallida suurnikke ja moodustas oma lähikonna linlastest. Oma viimaseil valitsemisaastail elas Louis XI keset soid asetsevas üksildases linnuses palgasõdurite kaitse all.

Prantsusmaa poliitiline ühendamine sai võimalikuks seetõttu, et temas kadus üksikute maakondade endine majanduslik eraldatus, et tekkis rahvuslik turg. Kogu riigis hakkasid levima Põhja-Prantsusmaa kalev, Lõuna-Prantsusmaa oliiviõli, Lyoni siid ja Burgundia veinid. XV sajandi lõpuks oli Prantsusmaa majanduslikult ja poliitiliselt ühi-

nenud. Paljud lahusolevad maakonnad, feodaalvaldused ja linnad, kes seni olid elanud eraldi elu, liitusid nüüd ühtseks territooriumiks. Kohalikkude murrete kõrval kujunes kogu riigile ühine prantsuse keel ja hakkas kujunema ühine kultuur. Enne nimetati prantslasteks ainult Põhja-Prantsusmaa elanikke; Burgundia, Normandia, Provence'i, Bretagne'i ja Gascogne'i elanikud ei pidanud endid prantslasteks. Nüüd hakkas kujunema prantsuse rahvas.

Prantsuse majanduslikult ja poliitiliselt eraldatud feodaalvaldustest hakkas XV sajandi lõpuks kujunema rahvusriik.

Feodaaltülid Inglismaal XV sajandil. Pärast ebaõnnestunud Saja-aastast sõda algasid Inglismaal feodaaltülid.

Inglise kuningad kasutasid Saja-aastases sõjas peamiselt palgasõdurite väge. Kuid sõjast võtsid osa ka inglise parunid. Nad lõid endile relvastatud väesalgad igasugustest ühiskonna jätistest, eriti aga vaesunud väikeaadlikest. Selliste väesalkadega riisusid inglise parunid Prantsusmaad. Kui sõjategevus seisis, kasutasid nad neid väesalku oma võimu tugevdamiseks Inglismaal. Parunid jagunesid vaenulikesse parteidesse; igaüks neist püüdis riigi valitsemist enda kätte haarata, et rahva arvel rikastuda ja riigivarandust riisuda. Parunid korraldasid oma väesalkadega naabritele röövretki, riisusid kaupmehi ega kartnud kuninga vägesid sugugi.

Pärast Saja-aastase sõja lõppu oli Inglismaal palju sõjamehi, kellel polnud harjumusi rahulikuks tööks ja kes alati olid valmis sõdima ja riisuma. Nad astusid heameelega parunite sõjaväelistesse kaaskondadesse. Võim läks riigis täielikult parunite kätte ja nende omavolil polnud piiri. Nad anastasid väevõimuga naabrite maid ja varandusi. Kuigi sõda oli lõppenud, ei vähenenud maksud. Parunid ja kuninga õukondlased riisusid häbenematult riigivarandust.

Suurfeodaalide ja nende jõukude jultunud võimutsemine

tekitas äärmist meelepaha talupoegade, linlaste ja osa aadlike seas.

Sel ajal hakkas Inglismaal kujunema uus aadel. Paljud aadlikud hakkasid kauplema põllumajandussaadustega. Nad siirdusid oma mõisades lambakasvatusele ja müüsid villa.

Villa järele oli tol ajal suur nõudmine, sest kalevitööstus tegi Inglismaal XV sajandil suuri edusamme. Inglased hakkasid oma kalevit välja vedama. Inglise kaubalaevu võis sel ajal leida kõigis Euroopa sadamates. Kuid inglise merekaubandust häirisid tugevasti inglaste ebaõnnestumised Sajaaastases sõjas. Seepärast olid kaupmehed, tööstürid ja uus aadel väga pahased parunitele, Inglismaa lüüasaamiste süüdlastele, ja ihkasid tugevat kuningavõimu, mis suudaks kaitsta Inglise tööstuse ja kaubanduse huve.

Roosidesõda. Sel ajal valitses Inglismaal Lancaster'i dünastia, kes oli täielikult suurfeodaalidest sõltuv. Seepärast uus aadel koos linlastega hakkas toetama teist, Yorki dünastiat, kes püüdis trooni haarata. Nende dünastiate vahel algas sõda, mis kestis 30 aastat (1455—1485). Lancasteri dünastia vapil oli punane, Yorki omal aga valge roos, mispärast seda sõda nimetataksegi Roosidesõjaks. Parunite enamikule ja nende sõjaväe jõukudele oli Roosidesõda ainult ettekäändeks vägivalla ja riisumise harrastamiseks. Osa paruneid toetas Lancasteri, osa aga Yorki dünastiat. Mõlemalt poolt peeti sõda äärmise ägedusega. Iga lahingu järel ruttas võiduletulnud partei hukkama võidetud paruneid, keda kätte saadi; hukatute mõisad konfiskeeriti. Hulk paruneid hukkus lahingutes. Nõnda hävitasid Inglise feodaalid üksteist ja nõrgendasid oma võimu.

Mõned feodaalidest siirdusid, nii kuidas see kasulik oli, kord ühele, kord teisele poolele. Üks võimsamaid feodaale, krahv Warwick, keda hüüti «kuningate tegijaks», kuulus esi-

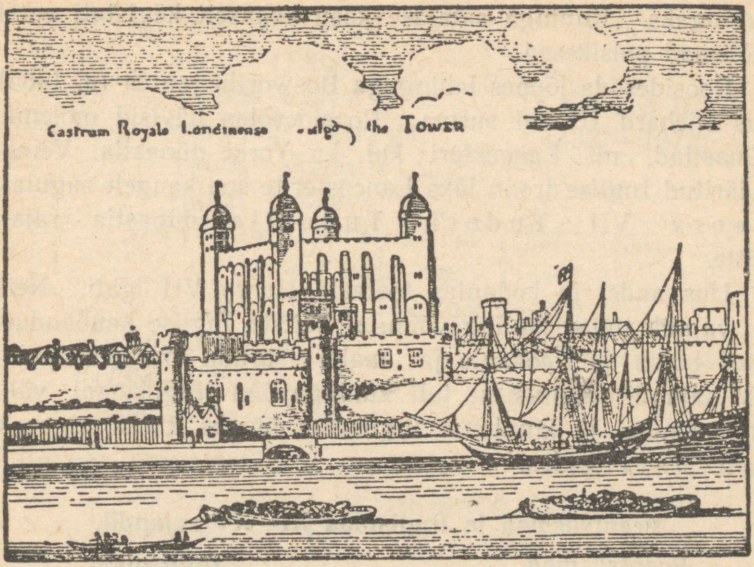

Tower — linnus Londonis.

algu Yorki parteisse ja aitas Yorki hertsogil Edward IV-l troonile pääseda. Endine Lancasterite dünastiast kuningas Henry VI kukutati ja suleti Londoni linnusesse (Tower'i) vangina. Hiljem aga läks Warwick tülli Edwardiga, kes ei olevat küllalt hästi tasunud osutatud teenete eest. Siis aitas Warwick Henry VI-nda uuesti troonile. Edward oli sunnitud Inglismaalt Prantsusmaale põgenema. Varsti tuli ta aga tagasi, asus oma poolehoidjate etteotsa ja sai võidu Lancasterite partei üle. Warwick langes lahingus. Henry VI paigutati jällegi Tower'isse ja tapeti seal salaja.

Pärast Edward IV surma läks Inglise troon tema alaealisele pojale Edward V-le, kelle eestkostjaks määrati ta onu Richard. Kuid Richard pani Edwardi ja ta noorema venna Tower'isse vangi ning kuulutas end Richard III nime all

kuningaks. Kuninga salajase käsu kohaselt kägistati varsti mõlemad poisikesed.

Roosidesõda lõppes lahinguga Bosworthi juures (a. 1485), kus Richard III sai surma. Roosidesõjas hävisid mõlemad dünastiad, nii Lancasteri kui ka Yorki dünastia. Verega määritud Inglise troon läks Lancasterite soo kaugelt sugulase Henry VII Tudor'i, Tudorite dünastia rajaja kätte.

Uus aadel ja kodanlus toetasid Henry VII igati. Neile oli vajalik tugev kuningavõim, et kaitsta Inglise kaubandust, vaos hoida suurfeodaale ja maha suruda rahvaliikumist. XV sajandi rahutustest tuli kuningavõim Inglismaal välja tugevnenuna ja kindlana. Inglismaa ühines üheks tugevaks rahvusriigiks.

Prantsusmaa ja Inglismaa XI—XV sajandil.

	Prantsusmaa.	**Inglismaa.**
XI saj.	Prantsusmaa poliitiline killunemine.	William Vallutaja (1066—1086).
XII saj.	Kuningavõimu tugevnemise algus. Philippe II Auguste (1180—1223).	Henry II Plantageneet (1154—1189). Richard Lõvisüda (1189—1199).
XIII saj.	Võit inglaste üle. Kuninga domeeni kasv.	John Maata (1199—1216). Suur Vabadustekiri (1215). Henry III (1216—1272).
	Philippe IV Ilus (1285—1314).	Parlamendi algus (1265).

XIV saj. Generaalstaatide algus (1302).
Võitlus paavst Bonifatius VIII-ga.
Valois dünastia algus (1328).
Edward III (1327—1377).
Saja-aastane sõda (1337—1453).
Crécy lahing (1346).
Poitiers' lahing (1356).
Ülestõus Pariisis (1356—1358).
Jacquerie (1358).
Wat Tyleri ülestõus (1381).
XV saj. Azincourt'i lahing (1415).
Jeanne d'Arc'i väljaastumine (1428—1431).
Saja-aastase sõja lõpp (1453).
Louis XI (1461—1483).
Prantsusmaa ühendamine.
Roosidesõda (1455—1485).
Tudorite dünastia algus (1485).

§ 4. Hispaania XI—XV sajandil.

Reconquista. Pürenee poolsaare põhjapoolne osa polnud araablaste poolt alistatud. Siin kindlustas end rida väikesi sõltumatuid riike.

XI sajandil algasid need riigid pealetungi araablastele ehk mauridele, nagu neid Hispaanias nimetati. Võitlus mauridega kestis XI-st kuni XV sajandini. Kogu seda perioodi Hispaania ajaloos nimetatakse reconquista (taasvallutamise) ajaks.

Võitluses mauridega kujunes XII sajandil kolm suuremat riiki: 1) Kastiilia, 2) Aragoonia ühes Katalooniaga ja 3) Portugal.

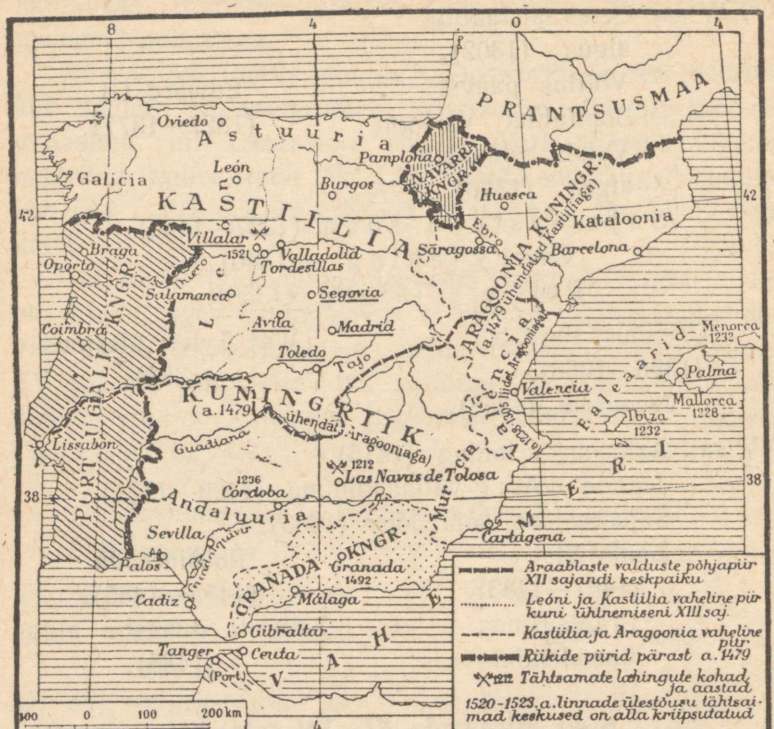

Hispaania ja Portugal XIII—XV sajandil.

Nende riikide ühendatud jõud lõid rängalt maure a. 1212 Las Navas de Tolosa lahingus. Selle järel arenes pealetung mauridele väga kiirelt.

XIII sajandi keskpaiku jäi mauride kätte ainult poolsaare lõunaosa — Granada emiraat.

Reconquista oli hispaania rahva võitlus oma iseseisvuse eest. See peegeldub ühes keskaja lugulaulus, poeemis «Cid». Poeemis jutustatakse vaese aadliku Cid'i võitudest mauride

üle, tema suurmeelsusest, suurnike intriigidest tema vastu ja Cid'i võidust suurnike üle. Selles poeemis ülistas Hispaania rahvas Cid'i kui rahvuskangelast.

Kastiilia. Peaosa võitluses mauridega etendas Kastiilia, kelle valdusse läks kõige suurem osa Pürenee poolsaarest. Reconquista kandvateks jõududeks olid peamiselt talupojad, linlased ja väikeaadlikud. Nad asusid elama sõjast laastatud piiriäärsetesse maakohtadesse, olid peaaegu vahetpidamatult relvastatud ja alati valmis piiri kaitsma ning sõjaretki ette võtma. Kuid kõige suuremat tulu said vallutustest suurfeodaalid ja vaimulikkond, kes haarasid endi kätte suured valdused võidetud maadest.

Taasvallutusest osavõtnud talupojad säilitasid oma vabaduse. Nad moodustasid omavalitsusega kogukonnad. Viimased pidid endile suurmaaomanike hulgast kaitsja valima, kuid nad võisid kaitsja tagandada ja teisega asendada «kas või seitse korda päevas». Vabade talupoegade kogukondade olemasolu ei jätnud mõju avaldamata nende talupoegade seisundile, kes elasid feodaalide mail. Nad olid isiklikult vabad ja nende koormised olid täpselt kindlaks määratud.

Kastiilia linnad võtsid samuti elavalt taasvallutusest osa. Linnad kujutasid enestest ligipääsematuid kindlusi. Nende elanikud olid relvastatud ja võtsid osa võitlustest mauridega ning vahiteenistusest. Kastiilia linnadel õnnestus oma sõltumatust kaitsta ja neil oli laialdane omavalitsus. Nad sõlmisid omavahel liitusid, mida nimetati hermandadideks (s. o. vennaskondadeks).

Hermandadidel olid oma seadused, nad kaitsesid valvsalt oma eesõigusi nii feodaalide kui ka kuningate kallalekippumise vastu.

Taasvallutuse ajal kujunes Kastiilias arvukas väikeaadlike seisus. Sõjakad väikeaadlikud (hidalgod) olid sageli nii

vaesed, et sõid liha ainult pühapäeviti. Kuid see ei takistanud neid uhkeldamast oma rüütlitiitliga. Nad pidasid rüütlile kohaseks tegevuseks ainult sõdimist ja põlgasid igasugust tööd.

Kastiilias kujunes juba XII sajandil, seega varem kui Inglis- ja Prantsusmaal, seisuste esindus (cortes'ed), kus olid esindatud aadel, vaimulikkond ja linlased. Mõnikord võtsid cortes'te koosolekutest osa ka vabade talupoegade kogukondade esindajad. Cortes'ed piirasid kuningavõimu. Kuningad pidid vande andma, et nad arvestavad seisuste eesõigusi ega riku maa seadusi.

Aragoonia ja Kataloonia. Aragoonia-Kataloonia ühiskondlik-poliitiline kord erines palju Kastiilia omast. Talupoegade seisund oli siin väga raske. Feodaalidel olid suured õigused talupoja isiku kohta, neil oli isegi õigus teda tappa, talupoja varandust karistamatult ära võtta, nõuda ükskõik missuguseid koormisi, määrata trahvi ja igasuguseid makse.

Aragoonia-Kataloonia riigi põhilise poliitilise jõu moodustas aadel. Kirikul ja vaimulikul seisusel oli siin veel suurem mõju kui Kastiilias. Linnadel ei olnud Aragoonias millalgi suurt poliitilist osatähtsust. Kataloonias oli rida tähtsaid mereäärseid linnu, millest tähtsaim oli Barcelona. Kuid hirmust käsitööliste ja linnakehvikute ülestõusude ees astusid rikkad linlased meeleldi feodaalidega liitu.

Cortes'ed tekkisid Aragoonia-Kataloonia riigis samuti varakult, kuid nendes võimutses täielikult kõrgaadel, kellest kuningas oli täiesti sõltuv. Ta pidi cortes'te koosolekul põlvili vande andma, et ta aadli vabadusi ei riku. Aadlikel oli õigus neile mitte vastuvõetavaid kuningaid tagandada.

Aragoonia-Kataloonia riik muutus XIV—XV sajandil suureks mereriigiks. Aragoonia kuningad vallutasid XIV sajandi algul Sitsiilia, veidi hiljem Sardiinia ja XV sajandil Lõuna-Itaalia.

Kastiilia ja Aragoonia ühinemine. Pärast mauride võimu murdmist ei vajanud feodaalid enam talupoegade abi võitluseks mauridega ja nad hakkasid vabade talupoegade kogukondi alistama. Talupoegade esindajaid ei lastud enam Kastiilia cortes'te istungeist osa võtma. Suurfeodaalid ja vaimulikud otsustasid võimu täielikult endi kätte haarata. Talupoegade seisund muutus üha raskemaks.

Talupojad vastasid sellisele poliitikale rea ülestõusudega, eriti Aragoonias ja Kataloonias, kus talupoegade seisund oli kõige halvem.

Et feodaalide sõltumatuse vastu tagajärjekalt võitlust pidada ja talupoegade liikumisi summutada, oli Kastiilia ja Aragoonia dünastiail tähtis oma jõud ühendada. See saavutati Kastiilia kuninganna Isabella ja Aragoonia kuninga Ferdinandi abiellumisega. Aastal 1479 Kastiilia ja Aragoonia ühinesid, moodustades ühtse Hispaania riigi. See ühinemine tugevdas tunduvalt kuningavõimu. Portugal jäi eri riigina püsima.

Ferdinand ja Isabella murdsid feodaalide vastupanu, purustasid täielikult nende linnused ja konfiskeerisid suurnikelt palju maid. Ferdinand ja Isabella kasutasid linnade sõjaväelist jõudu võitluses feodaalidega. Linnad ühinesid nn. Pühaks Hermandadiks, kellel oli oma sõjavägi. Kõikidele teedele asetas ta vahipostid ja algas halastamatut võitlust feodaalide röövimise ja vägivalla vastu.

Kasutanud linnade abi võitluses feodaalidega, hakkasid Ferdinand ja Isabella aegamööda linnade omavalitsuslikke õigusi piirama ja linnu kuninga ametnikele alistama.

Kindlustanud oma võimu, algasid Ferdinand ja Isabella sõda mauride viimase valdusega Hispaanias — Granadaga. Sõda kestis 10 aastat ja lõppes a. 1492 Granada vallutamisega. Nii viidi reconquista lõpule.

Inkvisitsioon Hispaanias. Ferdinand ja Isabella kasutasid

Autodafee.

katoliku kirikut võitlustes kuningavõimu vastastega. Aastal 1480 organiseeriti Hispaanias inkvisitsioon ja algasid mauride, juutide ja «ketserite» halastamatud jälitamised. Need tugevnesid eriti peale Granada vallutamist. Juutidele ja mauridele tehti ettepanek kas Hispaaniast lahkuda või ristiusku siirduda. Kümned tuhanded inimesed, peamiselt käsitöölised ja kaupmehed, lahkusid Hispaaniast. Isegi ristiusku siirdunud juute ja maure ähvardas alati hädaoht: oli tarvis kellelgi esineda salakaebusega, et nad pooldavad oma endist usku, ja siis nad anti jalamaid hirmsa inkvisitsioonikohtu kätte.

XVII sajandi alguses pagendati Hispaaniast ligikaudu 500 000 moriski (nõnda nimetati ristitud maure). Säärased jälitamised tõid lõpmatu suurt kahju Hispaania majandusele. Moriskid olid väga head põlluharijad ja siidikasvatajad. Nende pagendamisega Hispaania siidikasvatus peaaegu lakkas olemast.

Inkvisitsioon õiendas halastamatult arveid mitte ainult juutidega ja mauridega, vaid ka hispaanlastega, kui neid kahtlustati vaenulises suhtumises kirikusse või kuningavõimusse. Kahtlusealused hispaanlased anti siis ketserluses süüdistatuna inkvisitsioonikohtu alla.

Hispaanias muutus ketserite hukkamine eriliseks pidustuseks, mida nimetati autodafeeks (tõlkes: «usuakt»). Ketserite põletamine sündis avalikel platsidel kuningliku õukonna, suurnike ja linnakodanike juuresolekul. Pidulikus rongkäigus, lauldes kirikulaule, väljusid vaimulikud ja viisid süüdimõistetud hukkamiskohale. Hukkamine toimus harilikult massiliselt. Koleda kuulsuse omandas suurinkvisiitor Torquemada, kelle inkvisitsiooni eesotsas olles aastate kestel põletati üle 8000 «uskmatu» ja ketseri.

Inkvisitsiooni usinus ketserite jälitamises oli õhutatud ka sellega, et tema kasuks läks kolmandik hukkamõistetute varandusest. Ülejäänud osa varandusest sai kuningas.

Hispaania riik loodi sajandeid kestnud võitluses maadevallutajate-mauridega. Kuid Hispaania rahvas, kes oma õlgadel kandis selle võitluse kogu raskust, orjastati despootliku kuningavõimu, feodaalide ja harimatu ning fanaatilise vaimulikkonna poolt. See on seletatav asjaoluga, et Hispaania eri maakonnad polnud veel tihedalt ühendatud ja elasid igaüks omaette elu. Ei olnud ühendust linlaste ja talupoegade vahel ja seepärast nad ei suutnud oma vabadust kaitsta.

Kuningate, feodaalide ja vaimulikkonna poliitika viis araablaste Hispaania kõrge kultuuri täielikule hävinemisele. Rikkast ja kultuurilisest maast, mis ta oli araablaste ajal, Hispaania muutus vaeseks ja harimatuks maaks.

§ 5. Vene riigi tekkimine (XIV—XV sajand).

Leedu-Vene riik. Osa tatarlaste poolt rüüstatud Venemaa läänepoolseist maadest anastati Leedu ja Poola poolt. Leedu tugevnemine algas XIII sajandi teisel poolel. Leedu suurvürstide Gediminase ja Olgierdi (1345—1377) ajal kuulusid Leedu suurvürstiriigi koosseisu Vitebski- ja Polotskimaa,

Volõõnia, Tšernigovi-Severskimaa ja Kiiev. XV sajandi algul liideti Leeduga Smolensk. Galiitsia läks Poolale.

Leedu ja vene maad, mis olid ühendatud Leedu suurvürstide võimu alla, moodustasid Leedu riigi. Parimad ja rikkaimad maad selles riigis olid venelastega asustatud. Leedulased ei muutnud vene maade tavasid ega seadusi. Leedulased ise sattusid kõrgema vene kultuuri mõju alla. Nad omandasid vene kirjatähed. Vene keel sai kirjakeeleks. Selles keeles kirjutati seadustikud, millele eeskujuks oli «Vene õigus». Leedu suurvürsti kantseleis Vilniuses aeti asju vene keeles.

Olukord muutus, kui 1385. aastal toimus Leedu ja Poola ühinemine. Poola panid sundisid Poola trooni pärija Jadviga abielluma Leedu suurvürsti Jagailoga. Poola panid lootsid, et Leedu ühendamine Poolaga võimaldab neil anastada vene maid ja alistada talupoegi vene maakondades. Peale selle oli Leedu ja Poola ühinemine hädatarvilik ühiseks võitluseks saksa agressiooniga. Jagailo sundis leedulasi astuma Poolas kehtivasse katoliku usku. Katoliiklastele anti suuri eesõigusi. Ainult nende päralt olid kõrgemad kohad sõjaväes ja riigivalitsemises. See asjaolu põhjustas ka üht osa vene suurnikest oma «õigeusku» vahetama katoliku usu vastu. Ühes usuvahetusega omandas ülemkiht poola keele, kombed ja kultuuri. Talurahvas ja käsitöölised säilitasid oma esivanemate usu ja keele.

Sel kombel eraldati Edela-Venemaa Kirde-Venemaast. Kaua aega sammusid Edela- ja Kirde-Venemaa eri ajalooteid mööda. Kirde-Venemaal kujunes pikkamööda suurvene rahvus, Edela-Venemaal — valgevene ja ukraina rahvus. Kuid kõiges kolmes rahvuses elas ühtsustunne edasi.

Kirde-Venemaa. Mitmel korral sooritasid tatarlased laastavaid röövretki Leedu riiki ja Poolasse, riisusid ja põleta-

sid külasid ja linnu, viisid tuhandeid inimesi vangidena kaasa. Kuid mongoli ikke pearaskus langes Kirde-Venemaale. Vene maad pidid maksma rasket andamit. Vene vürstid olid sunnitud andma mongolitele abivägesid. Peale selle kannatas veel Ida-Venemaa mongoli jõukude alatiste rünnakute all. Kuldhordi turgudel müütati mehi, naisi ja lapsi, keda tatarlased oma röövretkedel vene maadest olid kaasa viinud.

Vene rahvas vihkas sügavalt anastajaid, püüdis visa tööga taastada laostatud majandust ja kogus jõudu selleks, et talumatut orjust endalt maha raputada. Selleks aga oli tarvis feodaalsest killustatusest üle saada. Moskva kujunes selliseks keskuseks, mille ümber vene maad ühinesid.

Moskva. Moskva geograafiline asend oli väga soodus. Moskva jõgi ja Oka ühendasid teda Volgaga. Perejaslavi linna juures Rjazanimaal oli kerge Oka jõelt paadid kuiva maad mööda toimetada Doni jõkke, kust avanes tee Aasovi ja Mustale merele ning kaubanduse peakeskustesse — Krimmi ja Konstantinoopolisse.

Väga sobivad olid ka jõeteed Põhja-Venemaale. Osava ja ettevaatliku diplomaatia teel saavutasid Moskva vürstid Kuldhordi khaanidelt jarlõki suurvürsti tiitlile ja oskasid oma vürstiriiki tatarlaste röövretkede eest kaitsta. Vähehaaval maid juurde hankides suurendasid nad järk-järgult oma valdusi, nagu esimesed Kapetingid suurendasid oma pärusmaid. Kasvas vürstiriik, kasvas ka Moskva linn. Kreml ümbritseti tammepuust seintega. Kremlis ehitati kivist peakirikud. Ringi ümber Kremli asusid käsitöölised ja kaupmehed. Nii kasvas järk-järgult Moskva vürstiriigi jõud. Juba Ivan Kalita ajal (1325—1341) oli ta tugevaim vürstiriik Kirde-Venemaal.

Dimitri Donskoi. Suurvürst Dimitri Ivanovitš (1359—1389) juba käitus iseseisvalt tatarlaste suhtes. Voža jõel

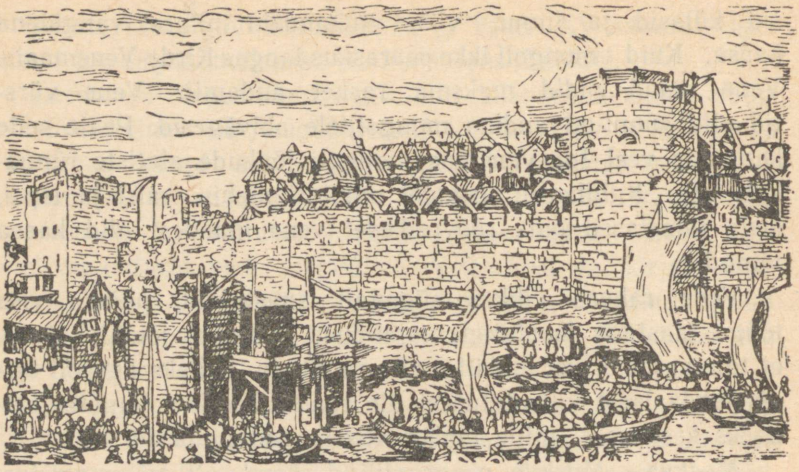

Kivist kreml Dimitri Donskoi ajal *(Vasnetsovi maali järgi)*.

purustas ta Venemaale tunginud suure tatarlaste sõjaväe (1378). Vastuseks sellele sõlmis khaan Mamai kokkuleppe Leedu suurvürsti Jagailoga, et ühendatud jõududega tungida Moskva kallale. Kuid Dimitri ei lasknud vastastel oma jõude ühendada, tungis tatarlastele vastu ja purustas nad kuulsas lahingus Kulikovo väljal Doni ülemjooksul (1380). Selle võidu puhul sai Dimitri hüüdnimeks Donskoi. Dimitri Donskoi võidud ei toonud Venemaale lõplikku vabanemist tatarlaste võimu alt. Kuid nad purustasid veendumuse mongolite võitmatusest ja seega valmistasid ette vihatud ikke kukutamise.

XIV—XV sajandil hakkas Kirde-Venemaa kosuma hirmsast löögist, mille oli talle andnud mongolite vallutus. Kasvava Moskva riigi kaitse all paranes põllundus, kasvasid linnad, tugevnesid kaubanduslikud sidemed. Moskvast sai Kirde-Venemaa poliitiline ja majanduslik keskus.

Kogu laial maa-alal Kirde-Venemaal, samuti ka Loode-Venemaal, Novgorodi ja Pihkva vürstiriigis, areneb välja üks üldine suurvene keel, hakkab taas tõusma mongolite poolt hävitatud kultuur. Dimitri Donskoi laiendas Kremli ja ehitas tammepuust seinte asemele kivimüürid. Kremli ümber laius eeslinn (possaad), kus elasid kaupmehed ja käsitöölised. Moskva arendas elavat kaubanduslikku läbikäimist Kuldhordiga, Kesk-Aasiaga, Bütsantsiga ja Lääne-Euroopa maadega. Moskvat külastasid tihti kreeka, itaalia ja muhameedlaste kaupmehed.

Bütsantsiga elustusid jälle nii kaubanduslikud kui ka kultuurilised sidemed. Haritud vene inimesed õppisid kreeka keelt, käisid Konstantinoopolis. Seal tekkis alatine vene koloonia. Samuti kõvenesid sidemed lõuna-slaavi maadega — Bulgaaria ja Serbiaga. Pärast pikaajalist langust elab Kirde-Venemaa üle uue kultuurilise tõusu. Moskvast sai Kirde-Venemaa kultuuri ja kujuneva suurvene rahvuse keskus.

Nii kasvas ja tugevnes vene rahva ja Vene riigi ühtsus. Vene maade ühtsuse kasvu soodustas nende majanduslik ühinemine, linnaelanikkonna suurenemine, külaelanikkonna kaasatõmbamine kaubavahetusse linnaga, kaubanduslike sidemete tugevnemine. Kõik see purustas naturaal-majanduslikku korda, tegi lõpu suletud feodaalmajandusele, ühendas kõik vene maad üheks majanduslikuks tervikuks. Linlased, kaupmehed ja käsitöölised olid huvitatud sellest, et kindlustada riigivõimu ja lõpetada feodaaltülid, mis takistasid rahulikku kaubandust. Riigivõimu kindlustamisest olid huvitatud ka väikefeodaalid — aadlikud. Kõik rahvaklassid soovisid tugevat ja ühtset riiki selleks, et kaitsta end edukalt tatarlaste röövretkede vastu, mis alatasa ähvardasid vene rahvast. Ainult suurfeodaalid — vürstid, kes istusid oma udellides (osastisriikides), ei tahtnud loobuda oma iseseisvusest

ja seisid ühinemise vastu. Võitlusele nendega olidki suunatud Moskva suurvürstide jõupingutused.

Ivan III. Dimitri Donskoi poja ja pojapoja Vassili I ja Vassili II Pimeda ajal liideti uusi maid Moskvaga. Vassili II poeg Ivan III (1462—1505), tugeva tahtejõu ja avara mõistusega inimene, oli andekas diplomaat. Tema ajal ühendati Vene riigiga Novgorod, mille Novgorodi bojaarkond tahtis loovutada leedulastele. Novgorodilt võeti ära omavalitsus, veetše kaotati; valitavad ametikohad likvideeriti ja Novgorodi valitsemine anti Moskvast saadetavale asevalitsejale. Moskvaga liideti veel Tveri vürstiriik.

Ivan III ajal heideti lõplikult maha mongoli ike. Ivan III keeldus Kuldhordi khaanile andamit maksmast. Khaan Ahmat tungis oma sõjaväega Moskva peale, kuid ei julgenud lahingut vastu võtta ja taganes.

Ivan III poja Vassili III ajal (1505—1533) liideti Moskvaga Pihkva ja Rjazan.

Juba Ivan III ajal algas Moskva ja Leedu vahel võitlus vene maade pärast, mis olid läinud Leedu suurvürstiriigi koosseisu. Õnnelikult lõppenud sõdade tagajärjel, mis Ivan III pidas Leeduga, ühendati Moskvaga rida piiriäärseid maid, nende hulgas Severski vürstiriik. Aastal 1514 liitis Vassili III Moskvaga Smolenski linna.

Ivan III ajal muutus Vene riik tähtsaks rahvusvaheliseks jõuks. Korraldati diplomaatiline suhtlemine Rooma paavstiga, Püha Rooma keisririigiga, Veneetsiaga, Ungariga, Taaniga, Türgiga ja Iraaniga. Moskva asutati diplomaatiliste asjade ajamiseks «Saadikute prikaas».

Püha Rooma riigi keiser, soovides Ivan III-ndat enda poole meelitada, pakkus temale kuninga tiitlit. Kuid Ivan III ei pidanud end keisrist vähem tähtsaks ja vastas uhkusega: «Meie oleme ammust ajast, oma esimestest esivanematest saadik jumala armust valitsejad omal maal, ametisse

seatud jumala poolt.» Ivan pidas end Kiievi suurvürstide Vladimiri ja Jaroslavi pärijaks, kes valitsesid kogu Venemaad. Ta nimetas end «kogu Venemaa suurvürstiks» ja kinnitas seega oma õigust kõigile maadele, mis igivanast ajast kuulusid Venemaale, seal hulgas ka Valge-Vene ja Ukraina maadele, mis sel ajal kuulusid Leedu ja Poola koosseisu.

Niisiis visa tööga ja kangelaslike jõupingutustega heitis vene rahvas endalt hirmsa mongoli ikke, ühines tugevaks riigiks ja asus aukohale teiste Euroopa riikide peres.

XIII peatükk.

Saksamaa XII—XV sajandil.

§ 1. Vallutused Itaalias.

Saksamaa killustatud olek. Erinevalt reast teistest Euroopa riikidest jäi Saksamaa killustatud olekusse. See seletub asjaoluga, et maa ei olnud majanduslikult ühendatud. Põhja-Saksamaa ja Lõuna-Saksamaa ei kaubelnud peaaegu üldse üksteisega. Ei olnud üksteisega seotud ka ida- ja läänepoolne osa. Maal ei kujunenud tugevat keskust, mille ümber oleks võinud üksikud osad koonduda; seal ei olnud säärast linna, nagu oli Moskva Venemaal, Pariis — Prantsusmaal, London — Inglismaal. Kaua aega puudus Saksa keisritel alatine pealinn.

Saksamaa keisrite, rüütlite ja linnade tegevus ei olnud suunatud oma maa ühendamisele, vaid naabermaade riisumisele ja anastamisele.

Maadevallutuse plaanid ilmnesid eriti selgelt XII sajandi keskpaigast kuni XIII sajandi keskpaigani valitsenud Staufenite (ehk Hohenstaufenite) dünastiast keisrite poliitikas.

Friedrich I Barbarossa. Sellesse dünastiasse kuuluv keiser

Friedrich Barbarossa ja tema pojad.

Friedrich I Barbarossa (1152 kuni 1190) oli oma võimust väga suures arvamises. Tema arvates on keiser muistse Rooma võimu pärija ja temast peavad sõltuma kõik Euroopa valitsejad. Ta nimetas Prantsuse ja Inglise kuningat oma vasallideks. Ta unistas võimuletulekust mitte ainult Euroopa, vaid ka kogu maailma üle, Bütsantsi keisririigi ja muhamedi usku Idamaade alistamisest. Samal ajal oli aga Saksamaalgi palju vürste, kes ei soovinud keisrivõimu arvestada. Oma vallutusi otsustas Friedrich alata Itaaliast. Ta lootis ära kasutada Itaalia linnade rikkusi oma võimu tugevdamiseks kogu Euroopas ja terve maailma allaheitmise alustamiseks.

Friedrich I alustas Lombardia (Põhja-Itaalia) linnade alistamisega. Tuginedes rooma õigusele deklareeris Friedrich, et «valitseja tahe on seadus». Ta võttis Lombardia linnadelt sõltumatuse ja nimetas sinna oma ametnikud. Friedrich I katse seda otsust ellu viia kutsus esile ülestõusu, mille juhtijaks sai Lombardia suurim linn — Milaano.

Friedrich piiras Milaano ümber. Milaano piiramine kes-

tis kaks aastat. Lõpuks andis kurnatud linn tingimusteta alla. Pikas rongkäigus ilmusid Milaano elanikud Friedrichi juurde, kandes alistuvuse märgiks kaela ümber seotud nööri. Friedrich saatis linlased naabruses asetsevaisse küladesse elama ja koormas neid teoorjuse ja loonusrendiga. Linna käskis ta hävitada ja kohal, kus ta seisis, künda sahaga vao selle märgiks, et Milaano lakkas olemast.

Friedrich I jäi võitjaks, kuid tema seisund ei olnud siiski kindel. Lombardia linnad moodustasid liidu. Milaano taastati Bütsantsi keisri poolt saadetud rahadega, sest viimane kartis Barbarossa vallutusplaane. Milaano asu linnade liidu etteotsa. Puhkes uuesti võitlus. Friedrich I alustas uut Itaalia-sõjakäiku. Friedrichi väed löödi täielikult Põhja-Itaalia linnade vägede poolt a. 1176 Legnano lahingus (Milaano lähedal). Keiser ise löödi hobuse seljast maha ja ta pääses vaevu eluga.

Veneetsiasse kokkutulnud rahukongressil tuli Friedrich I-l järele anda. Lombardia linnad said sõltumatuse tagasi.

Friedrich lõpetas oma elupäevad kolmandas ristisõjas, kuhu ta läks, et oma maailmavalitsemise plaani teostada. Ta uppus jõkke, Palestiinasse jõudmata.

Itaalia rahva võitlus Saksa keisritega sellega veel ei lõppenud. Staufenid püüdsid visalt Itaalias kindlustuda, et sealt hakata Idamaid vallutama. Et kindlustada endale saksa feodaalide abi, jätsid keisrid neile täieliku tegevusvabaduse Saksamaal.

XIII sajandi keskel suri Staufenite dünastia välja ning itaallastel õnnestus sakslasi omalt maalt lõplikult välja kihutada.

Saksamaa pärast Staufeneid. Itaalia alistamisele ja maailmavalitsemise teostamisele suunatud Staufenite dünastia poliitika viis ainult Saksamaa feodaalide võimu tugevnemisele ja maa veel suuremale killunemisele.

Püha Rooma keisririik XII sajandil.

Staufenite hukkumisega nõrgenes keisrivõim Saksamaal täielikult. Algas nn. interregnum (1254—1273). Saksamaa feodaalid pidasid sel ajal üksteisega lõppematut kodusõda, riisusid kaupmehi ja rõhusid talurahvast. Valitses «rusikaõigus»: igaüks tegi, mis tahtis, ja paljud rüütlid elatusid ainuüksi riisumisest ja röövimisest.

Viimaks aastal 1273 valisid vürstid keisriks Rudolf Habsburgi. See oli teisejärguline krahv, kelle päralt oli vähe maid. Rudolf ei unistanud sõjaretkedest Itaaliasse. Ei jätkunud tal jõudu ka feodaalide taltsutamiseks. Uus keiser koondas kogu tähelepanu sellele, et haarata oma dünastia kätte mõni suur vürstiriik. Tal läks korda omandada Austria hertsogiriik. Sellest ajast peale oli Austria Habsburgide peavalduseks.

Nii ei mõelnud Saksa keisrid enam keisririigi tugevdamisele, vaid püüdsid üha rohkem maid anastada enesele ja oma dünastiale.

Keisrid ei ühendanud Saksamaad. Nende poliitika viis Saksamaa täielikule killunemisele.

§ 2. Vallutused Idas.

Slaavi maade vallutamine. Saksamaa suurfeodaalide (vürstide) hulgas ei olnud sääraseid, kes oleksid suutnud ühendamisasja edasi nihutada. Igaüks neist mõtles ainult maadevallutusile. Ühtaegu agressiooniga Itaalias teostasid sakslased maadevallutusi ida pool Elbet, kus elasid slaavlased.

Kõigepealt püüdsid sakslased vallutada polaabide ja nende naabrite pomoraanide maid. XI sajandil võitlesid polaabid ja pomoraanid edukalt sakslastega ja suutsid kaitsta oma valdusi. Kuid võitlemiseks ühise vaenlasega ei osanud nad ühineda.

Elbe taga asetsevate maade vallutamine ja koloniseerimine toimus mitte keisririigi ühendatud jõudude abil, vaid üksikute saksa vürstide poolt. XII sajandil sai Albrecht Karu keisrilt maid Elbe keskjooksul, meelitas sinna saksi koloniste ja vallutas naabruses asetseva slaavlaste maa-ala. Albrecht Karu järglased segasid endid osavalt slaavi vürstide omavahelistesse tülidesse ja laiendasid oma valdusi kuni Oderi jõeni ja isegi üle Oderi. Siin kujunes Brandenburgi mark, millest sai kõige suurem vürstkond kogu keisririigis. Peaaegu samal ajal (umbes XII saj. keskel) vallutas Saksi hertsog Heinrich Lõvi Balti mere äärsed maad kuni Oderini. XII sajandi lõpul olid pomoraanide vürstid sunnitud tunnustama oma vasallsõltuvust Saksa keisrist.

Slaavi maa-alade vallutamisega kaasnes meeleheitlikult võitlevate slaavlaste orjastamine ja massiline tapmine. Slaavlastelt võeti paremad maad ja neid endid suruti halvematele ja vähesoodsaile maadele. Nad muudeti pärisorjadeks, neilt nõuti rasket loonusrenti ja teoorjust. Kohati jäeti slaavlastele ainult veestikud ja sood ning nad elasid viletsates külakestes jõgede ja järvede ääres, elatades endid kalapüügist.

Üheks slaavlaste alistamise vahendiks oli nende vägivaldne ristiusku pööramine. Neilt nõuti raskeid makse kiriku heaks. Jälitatud ja rõhutud slaavlased unustasid oma rahvuslikud kombed ja oma keele, ning saksastusid.

Vaesunud saksa rüütlid sööstsid Saksamaalt slaavlastelt anastatud maadesse. Siin muutusid saksa rüütlid nimekateks paruniteks. Palju maid said samuti slaavlaste maadel rajatud saksa kloostrid. Et oma sissetulekuid tõsta, kutsusid rüütlid ja kloostrid kohale saksa koloniste ja andsid neile paremad maad, kahjustades sellega kohalike elanike huve. Kolonistid pidid loonusrenti maksma. Nad läksid meeleldi

slaavlastelt äravõetud maadele, lootes seal oma elu paremini korraldada kui kodumaal, kus neid rõhusid feodaalid. Kuid kolonistide lootused ei täitunud. Rüütlid ja kloostrid nõudsid neilt üha rohkem koormisi ja muutsid nad varsti oma pärisorjadeks.

Ida-Baltikumi vallutamine. Sakslaste vallutused ei piirdunud ainuüksi slaavlaste maade vallutamisega, vaid laialdusid Balti mere rannikut mööda kuni Soome laheni. Juba XII sajandi keskpaigast alates hakkasid saksa kaupmehed elavalt osa võtma kauplemisest Balti merel ja püüdsid endi kätte haarata kaubateed vene turgudele. Aastal 1201 asutasid nad Väina jõe suudmes Riia linna. Kaupmeeste kannul tulid praeguse Läti ja Eesti territooriumile saksa vaimulikud ja rüütlid. Baltikumi vallutamiseks asutati Mõõgavendade ordu (1202). Ristiusu levitamise ettekäändel Mõõgavendade ordu rüütlid osalt hävitasid, osalt orjastasid kohaliku elanikkonna. Seejuures kasutasid sakslased osavalt suguharude-vahelist vimma ja vihavaenu.

Lõuna pool, Visla jõe suudmes, kindlustas end Leedu päritoluga preislaste suguharu maadel Teutooni ehk Saksa ordu (1226). Teda kutsusid sinna Poola vürstid, kes sõdisid preislastega. Need vürstid ei taibanud, missuguse kardetava vaenlase nad endile oma maade piiril lõid. Ordu vallutas kogu preislaste maa. Vallutatud maadesse rajas ordu linnu ja kutsus neisse saksa linnakodanikke. Sinna meelitati ka saksa talupoegi, kellele jagati preislastelt võetud maid.

Preislased osutasid saksa koloniseerijatele visa vastupanu ja üritasid rõhujate vastu korduvalt ülestõuse. Ordu hävitas halastamatult või muutis orjadeks kõik, kes vastupanu avaldasid. Neile, kes täielikult alistusid ja ristiusu vastu võtsid, jäeti vabadus. Kõik, kes ordu teenistusse siirdusid ja temale teeneid osutasid, ülendati aadliseisusesse.

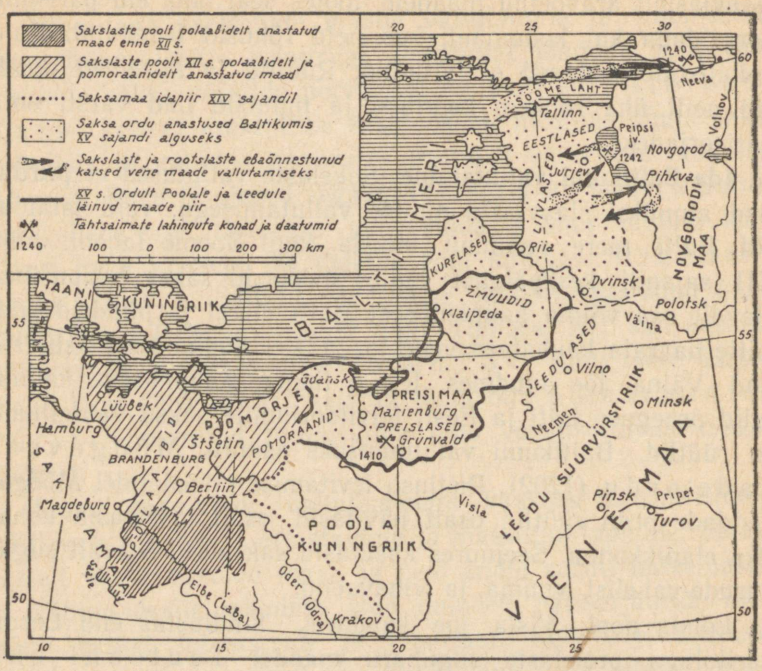

Saksa agressioon läänеslaavlaste maades ja Baltikumis XII—XV sajandil.

Aastal 1237 ühines Mõõgavendade ordu Saksa orduga, kelle valduses oli nüüd Baltikum Visla suudmest kuni Soome laheni. Sakslased katsusid edasi tungida ida suunas ja vallutada vene maid.

Sakslased ja Venemaa. Sakslased tahtsid kasutada mongolite vägivaldset sissetungi Venemaale ja vene rahva suurt häda, et anastada Loode-Venemaa — Novgorod ja Pihkva. Nad leppisid kokku rootslastega, kes enne seda olid vallutanud Soome. Rootslased ja sakslased valmistasid ühist kallaletungi vene maadele. Esimesena astusid välja rootslased. 1240. aasta suvel maabusid nad Neeva kallastel. Kuid Nov-

gorodi sõjavägi noore vürsti Aleksander Jaroslavitši juhtimisel andis neile purustava löögi. Rootslased põgenesid oma laevadel. Selle võidu puhul sai Aleksander hüüdnimeks Nevski.

Varsti pärast seda alustasid pealetungi sakslased. 5. aprillil 1242. a. toimus otsustav lahing saksa rüütlite ja Aleksander Nevski vägede vahel Peipsi järve jääl. Visa võitlus lõppes sakslaste hirmsa hävitamisega. Seda lahingut nimetatakse «Jäälahinguks». Sakslased paisati vene piiridelt tagasi.

Nii ei õnnestunud sakslastel nende katse vene maid vallutada. Tänu Aleksander Nevski võitudele pääsesid venelased saksa orjastamise hirmsast saatusest.

Saksa agressiooni nurjumine. XIII sajandi lõpust püüdis ordu oma võimu laiendada Leedule. Saksa rüütlid korraldasid järjest röövretki Leedusse, põletasid maha leedu külasid ja viisid mehi, naisi ja lapsi kaasa orjusse müümiseks. Aastal 1385 ühinesid Poola ja Leedu Jagelloonide dünastia võimu alla.

Aastal 1409 algas Poola ja Leedu «suur sõda» ordu vastu. Aastal 1410 löödi otsustav lahing Grünwaldi juures. Ordule tuli appi palju rüütleid mitmetest saksa maadest. Nende vastu võitlesid poolakad, leedulased, Smolenski (vene) polgud ja tšehhide väeosa. Lahingut algas Leedu ratsavägi, tormates kallale Saksa väe vasakule tiivale. Sakslased purustasid vastulöögiga leedulased ja hakkasid neid jälitama, ähvardades liitlasi tiivalt ja selja tagant. Lõid kõikuma ka poolakad ja kuninga lipp langes maha. Seisukorra päästsid vaprad Smolenski polgud, kes tsentrumis visalt vastu panid, kuigi neil oli sakslaste pealetungi tagajärjel ülisuuri kaotusi. Venelaste visadus andis poolakatele võimaluse pealetungi alata ja purustada ordu väed. Lahingus langes ordu kõrgmeister (ordu juht) ja enamik rüütlitest. Grünwaldi lahing hävitas ordu jõud ja tegi lõpu saksa rüütlite vallutustele Balti-

kumis. Aastal 1466 oli Saksa ordu sunnitud osa oma valdustest loovutama Poola-Leedu riigile ja tunnistama oma vasallsõltumust Poola kuningast.

§ 3. Linnad. Saksamaa killunemine.

Saksa linnad. Saksamaal kasvasid XII—XIII sajandil linnad. Aga linnadki ei suutnud aidata Saksamaa ühendamist. Võitluseks saagiahnete rüütlitega, kes riisusid kaupmehi ja võtsid kõrget tollimaksu läbiveetavatelt kaupadelt, püüdsid Lõuna-Saksamaa linnad XIV sajandil ühineda liitudeks. Kuid Saksa vürstid, kes ei soovinud linnade iseseisvuse tugevnemist, astusid nende vastu üles ja purustasid need liidud.

XIV sajandil ühinesid Põhja-Saksa linnad võimsaks liiduks — saksa Hansaks, kuhu kuulus ligi 80 linna. Tähtsaimad neist olid Lüübek ja Hamburg. Hansalased ei hoolinud saksa linnade üldhuvidest, vaid oma kaubanduslikest privileegidest. Hansa arendas laialdast kaubandust Põhja- ja Balti merel. Tema tähtsam kaubatee asetses Novgorodi ja Londoni vahel. Sel kaubateel püüdis Hansa kõikjal enda kätte haarata kauplemise ainuõigust ja püüdis kõiki teisi kaupmehi välja tõrjuda, et hindu dikteerida, odavalt osta ja kallilt müüa. Hansalased väitsid: «Me ostame krossi eest inglastelt rebase ja müüme neile rebasesaba taalri eest». Hansalased taotlesid oma eesmärke kavaluse ja pettusega, aga kui see ei õnnestunud, siis kasutasid relvajõudu. Kahel korral sõdisid nad Taaniga ja saavutasid temalt mitte ainult kõikide oma privileegide tunnustamist, vaid ka õiguse osa võtta Taani kuninga valimistest.

Hansa tähtsaimad kaubatehingud teostati tema Londoni, Brügge, Bergeni (Norras) ja Novgorodi kontorites. Hansa kontorid välismail kujutasid endast omapäraseid kindlusi:

nad olid piiratud kõrge taraga ja neid valvati hoolikalt relvastatud kaitsemeeskonna ning koerte poolt. Igas kontoris olid kauplemis-, lao- ja eluruumid. Kontoris elasid ainult vallalised mehed, kes alistati valjule distsipliinile.

Üleliidulisi asju arutati Hansa linnade delegaatide koosolekuil Lübekis.

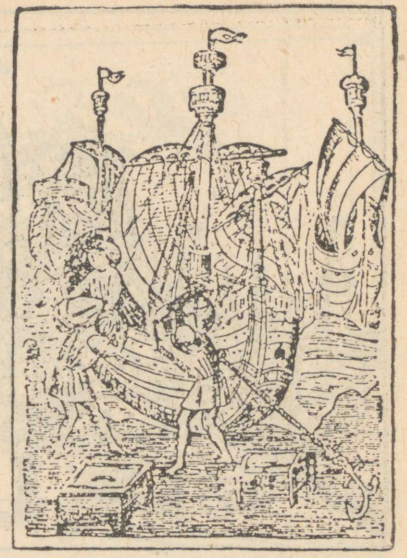

Hansa laev.

Kaubanduslikku suhtlemist Venemaaga arendas Hansa Novgorodi kaubakontori («Saksa õu») kaudu. Hansa kaupmehed püüdsid mitte lasta Novgorodi teisi Lääne-Euroopa kaupmehi ja takistasid Novgorodi kaupmehi sõitmast läände. Et mitte anda Venemaale võimalust tugevnemiseks, ei lasknud hansalased Venemaale kaupu, mis olid hädatarvilikud sõjaasjanduses (metalle, hobuseid). Novgorodlased kaebasid tihti Hansa kaupmeeste ebaaususe üle, kuna nad turustasid halvemat sorti kalevit kõrgemat sorti kalevi pähe, valesti mõõtsid ja valesti kaalusid. Pärast Novgorodi liitmist Moskva külge sulges Moskva valitsus «Saksa õue».

Saksa linnad ei aidanud kaasa maa ühinemisele, vaid vastupidi veel tugevdasid tema killustatud olekut. Nende liidud taotlesid oma erahuve. Hansa ei abistanud Lõuna-Saksamaa linnu nende võitluses vürstidega. Suured kaubalinnad, nagu Augsburg ja Nürnberg püüdsid täielikku iseseisvust saavutada. Neid nimetati «riigilinnadeks», sest nad sõltusid

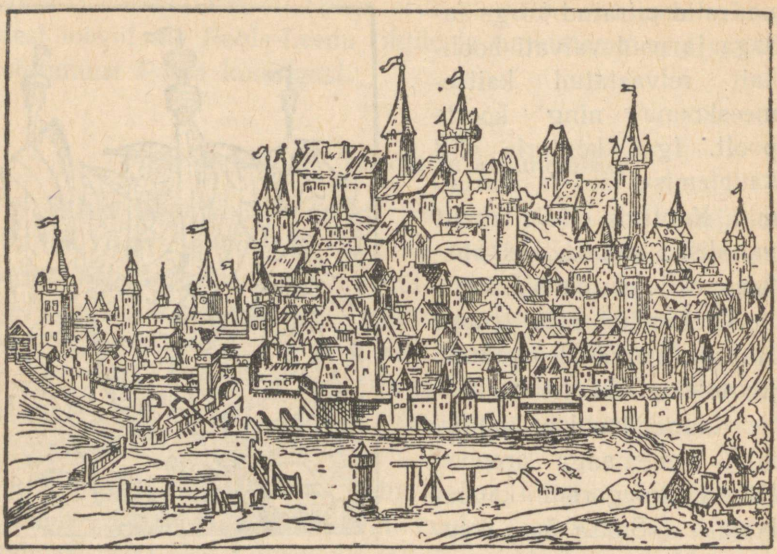

Nürnbergi üldvaade XV sajandil.

ainult keisrist. Tegelikult olid nad sõltumatud linn-vabariigid. Nad ei vähendanud, vaid suurendasid maa killunemist.

Saksamaa lagunemine. Saksamaal puudus jõud, kes oleks suutnud maad ühendada. Agressiooni ja maadevallutuste poliitika nõrgestas üha enam Saksamaad. Anastades maid Elbe taga ja Baltikumis hakkas Saksamaa oma valdusi kaotama. Alates XIII sajandist lõi keisririigist lahku rida Alpimaid, mis moodustasid iseseisva Šveitsi liidu.

Saksamaa killunes üha enam iseseisvaiks territooriumideks. Keiser Karl IV poolt a. 1356 väljaantud K u l d b u l l a (s. t. ürik kuldse pitseriga) kinnitas vürstidele nende maades kõik sõltumatute valitsejate õigused. Sama bulla seadustas keisri valimise seitsme k u u r v ü r s t i — valijavürsti poolt, kelleks said keisririigi kõige võimsamad vaimulikud ja ilma-

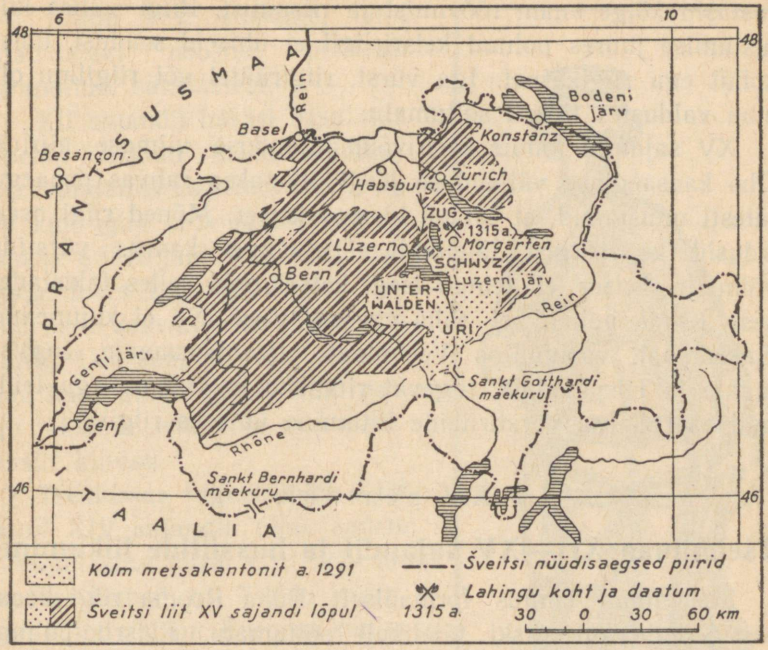

Šveitsi liidu tekkimine.

likud vürstid. Kõik keisririigi vürstid kogunesid aeg-ajalt nn. r i i g i p ä e v a d e l e. Riigipäevast võtsid osa ka riigilinnade esindajad.

Riigipäevad ei olnud maa kõrgeimate seisuste esindus nagu parlament Inglismaal, generaalstaadid Prantsusmaal, cortes'ed Hispaanias. Need olid sõltumatute riigivalitsejate ja linn-vabariikide kongressid. Täiesti sõltumatud olid ka riigirüütlid, kes Staufenite ajal olid keisri teenistuses, Staufenite langemise järel aga lakkasid riigiteenistuskohustust täitmast. Neid oli eriti suurearvuliselt Reinimail ja Lõuna-Saksamaal.

Nad ei tunnustanud endi üle mingisugust võimu ja har-

rastasid kõige enam röövimist ja riisumist. Riigi sellise killustumise juures polnud keisririigil ei ühiseid seadusi, ühist kohut ega riigikassat. Iga vürst, riigirüütel või riigilinn oli oma valdustes täiesti sõltumatu.

XV sajandil jõudis keisrivõim alanduse viimase piirini. Ühe kaasaeglase väljenduse järgi oli saksa rahvas peaaegu täiesti unustanud, et tal on olemas keiser. Mõned riigi osad irdusid keisririigist täielikult. Ülejäänuis kasvas vürstide võim ja keiser ei teinud isegi katset neid selles takistada, sest temal polnud ei raha ega sõjaväge. Nii ei kujunenud Saksamaal, vastandina Venemaale, Prantsusmaale, Inglismaale ja Hispaaniale, tugevat riiklikku keskvõimu ega leidnud aset Saksa vürstiriikide liitumine ühtseks riigiks.

XIV peatükk.

Tšehhimaa XII—XV sajandil ja hussiitide liikumine.

Tšehhimaa kuulus formaalselt Püha Rooma riigi koosseisu, kuid oli siiski täielikult sõltumatu. Keisril polnud õigust end Tšehhimaa siseasjadesse segada. Tšehhi kuningas oli kuurvürst, kes koos kuue teise kuurvürstiga võttis osa keisri valimisest. Sakslased nimetasid Tšehhimaad «Böömi kuningriigiks».

Saksa kolonisatsioon. Tšehhimaa võttis ristiusu vastu sakslastelt ja suurem osa siin rajatud kloostreist kuulus sakslastele. Sakslaste käes olid ka tähtsamad ametikohad kiriku valitsemises.

XII sajandi lõpust peale hakkasid Tšehhimaal kasvama linnad. Sinna voolas kokku kaupmehi ja käsitöölisi peamiselt Saksamaalt, kus sel ajal oli juba palju linnu. Tšehhi kuningad lootsid linnadelt suuri tulusid saada. Seepärast ergutasid nad linnade rajamist ja püüdsid sinna igasuguste soodustustega meelitada Saksamaalt asukaid. Linnades kujunes

ka tšehhi käsitööliskond, kuid patritsiaat koosnes peaaegu eranditult sakslastest.

XII sajandil hakati kasutama tšehhi rikkaid mäekaevandusi. Kaevandamiseks meelitasid Tšehhi kuningad oma maale samuti saksa ettevõtjaid, kes olid mäeasjanduses kogenenud. Nii läksid ka kaevandused sakslaste kätte. Osa saagist pidid ettevõtjad kuningale andma. Kuid palju jäi neile endile ja nad rikastusid kiiresti.

Tšehhimaa tugevnemine XIII kuni XIV sajandil. Oma suurte sissetulekute tõttu, eriti hõbedakaevandustest, oli Tšehhi kuningas kõige rikkam Euroopa kuningas.

Karl IV (1346—1378) oli üheaegselt Tšehhi kuningas ja Saksa keiser. Praha muutus keisririigi pealinnaks ja kõige rikkamaks ning kultuursemaks keisririigi linnaks. Aastal 1348 avati Prahas ülikool.

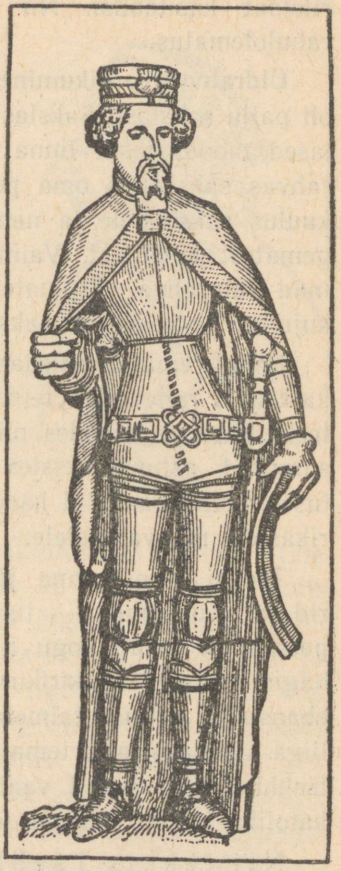

Karl IV mälestussammas.

Töötavate klasside seisukord Tšehhimaal halvenes aga kiiresti. Talupoegade enamik oli muudetud pärisorjadeks ja pidi isandate kasuks raskeid koormisi kandma.

Kaevandustes võimutsesid rikkad kaevanduste valdajad, kes ekspluateerisid julmalt mäetöölisi. Linnades rõhus pat-

ritsiaat käsitöölisi. Nii linnas kui ka maal tekkis sügav rahulolematus.

Üldrahvuslik liikumine. Suurfeodaalidest isandate hulgas oli palju sakslasi. Sakslaste valduses olid kaevandused. Sakslased moodustasid linna patritsiaadi. Seepärast nägi tšehhi rahvas sakslastes oma pearõhujaid. Suurem osa kloostreid kuulus sakslastele ja nende käes oli ka enamik kiriku kõrgematest ametitest. Vaimulikud feodaalid olid kõige julmemad talurahva ekspluateerijad. Tšehhi töötavates klassides kujunes protest nii sakslaste kui ka katoliku kiriku vastu.

Rahulolematus sakslaste ja katoliku kiriku vastu kasvas ka tšehhi rahvastiku teistes klassides. Tšehhimaal nagu teisteski Euroopa maades oli palju vaesunud aadlikke, kes olid sunnitud astuma teistes maades palgalisse sõjaväeteenistusse. Nad vaatasid kadedusega sakslaste ja katoliku kiriku rikastele maavaldustele.

Tšehhi elanikkonna jõukamad kihid linnades — tööstturid ja kaupmehed — tundsid äärmist pahameelt, et saksa patritsiaat hoiab kogu linna omavalitsust enda käes. Nad nägid vaenlast ka kirikus, keda nad pidasid saksa ülevõimu, ebausu ja pettuse taimelavaks. Nad arvasid, et kirik läheb liiga kulukaks ja et temalt tuleb maad ära võtta. Isegi mõned tšehhi suurfeodaalid vaatasid rahulolematusega sakslaste ja katoliku kiriku võimsusele.

Nii tekkis Tšehhimaal sakslaste ja katoliku kiriku vastu suunatud üldrahvuslik liikumine.

Jan Hus ja hussiidid. Praha ülikooli professor Jan Hus kutsus üles sakslaste ja katoliku kiriku võimutsemise vastu võitlema. Ta jutlustas katoliku vaimulikkude ahnuse ja indulgentside müügi vastu ning nõudis kirikumaade võõrandamist. Hus tõlkis kirikuraamatuid rahvale arusaamatust

ladina keelest tšehhi keelde. Paavsti võimu vastu astus ta teravalt üles. Hus'i jutlused leidsid kõigis tšehhi ühiskonna kihtides sooja vastukaja; temast sai rahvusliku vabadusliikumise tunnustatud juht.

Sakslased vihkasid ja kiusasid Hus'i taga ja püüdsid teda hävitada.

Jan Hus.

Sel ajal nõudis Konstanzi kokkutulnud kirikukogu, mis koosnes katoliku kiriku kõrgeimaist vaimulikest, Hus'i vastust andma. Hus kõhkles, kas sõita Konstanzi või mitte, kuid Saksa keiser Sigismund lubas kindlustada temale täieliku julgeoleku ja andis sellekohase kaitsekirja. Hus lootis, et tal õnnestub kirikukogu ees oma õigsust tõestada. Kuid kirikukogule kogunenud kõrgeimad vaimulikud ei lasknud tal sõnakestki rääkida, ta võeti vastu tigedate hüüetega, viidi vanglasse ja mõisteti tulesurma. Sigismund ei mõtelnudki tema eest kosta. Hus'ile tehti ettepanek oma vaadetest lahti öelda, kuid taganemisele eelistas ta surma. 6. juulil 1415 põletati Jan Hus tuleriidal. See reetlik tapmine tugevdas veel enam rahvuslikku vabadusliikumist kogu Tšehhimaal. Hus'i nime järgi hakati seda liikumist nimetama hussiitide liikumiseks ja tema poolehoidjaid hussiitideks. Elanikud hakkasid katoliku pappe minema kihutama.

Aastal 1419 kujunes rahulolematus avalikuks ülestõusuks. Prahas hakkasid tšehhid, peamiselt käsitöölised, kirikuid ja kloostreid rüüstama. Käsitöölised vallutasid tormijooksuga linna raekoja, kuhu olid end sulgenud linna rae

liikmed, ja heitsid nad akendest välja. Tšehhid keeldusid Sigismundi oma kuningaks tunnistamast. Siis kuulutas paavst tšehhide vastu ristisõja, et Tšehhi iseseisvust lämmatada ja Tšehhimaad Saksa keisrile ning katoliku kirikule allutada. Sellest ristisõjast võtsid osa peamiselt sakslased, kuid nendega ühines rüütleid kõigist Euroopa katoliiklikest maadest. Keiser Sigismundi juhtimisel tungisid nad Tšehhimaale, kus nad said hussiitide käest lüüa. Selle järel hajusid ristisõdijad üle kogu Tšehhimaa, riisudes ja laastates kaitsetuid tšehhi asulaid. Vastuseks sellele purustasid hussiidid katoliku kirikuid ja kloostreid, haarates enda kätte nende ja samuti ka katoliiklikkude feodaalide maid.

Mõõdukad ja taboriidid. Hussiidid jagunesid kahte leeri. Mõõdukam erakond taotles kiriku varanduste konfiskeerimist ja tšehhi kiriku sõltumatust. Nende hulka kuulusid kaupmehed, töösturid, jõukad talupojad ja ka Praha ülikooli professorid.

Tšehhi töörahvas — talupojad ja käsitöölised — moodustas erilise taboriitide erakonna. Nii nimetati neid Tabori linna järgi, mille nad olid rajanud ja kindlustanud. Talupojad, kes moodustasid taboriitide peajõu, soovisid pärisorjuse ja feodaalkoormiste kaotamist ning vaimulikkude vaba valimist rahva poolt. Talupoegadele oli sõda sakslastega ühtlasi sõjaks mõisnikkude vastu.

Taboriitide liikumine oli põhiliselt samasugune talupoegade liikumine feodaalide vastu, nagu olid Jacquerie ja Wat Tyleri ülestõus.

Mõned taboriitidest, peamiselt linna- ja külakehvikud ning mäetöölised, nõudsid eraomandi täielikku kaotamist ja varanduse ühiskonnastamist. Taboriitidega ühinesid ka mõned vaesunud rüütlid, kelle hulgas leidus kogenenud sõjamehi.

Üks neist oli Jan Žižka, kellest sai hussiitide sõjaväe armastatud juht.

Hussiitide sõjaväeline korraldus. Sakslased korraldasid hussiitide vastu viis ristisõda (1420 kuni 1431). Kõik need lõppesid sakslastele täieliku äpardumisega. Tšehhimaal tekkisid võimsad revolutsioonilised sõjaväed. Jan Žižka organiseeris vastukaaluks Saksa rüütliratsaväele väga hea jalaväe ja kerge-suurtükiväe, mida veovankritel kaasa veeti. Ahelate ja laudade abil üksteise külge kinnitatud veovankritest moodustas Žižka võitmatud kindlused. Nende liikuvate kindluste kaitsmisest võtsid suurel määral osa ka naised.

Jan Žižka.

Žižkat tabas ühes lahingus nool ja ta kaotas nägemise. Ta jäi siiski hussiitide sõjaväe juhiks ja jätkas ennastsalgavalt kodumaa teenimist. Isegi ta nimi tekitas vaenlastes hirmu. Hussiidid nimetasid teda oma isaks. Hussiitide sõjaväed olid erakordselt liikuvad ja ilmusid sageli sinna, kus neid sugugi ei oodatud. Räägitakse, et ristisõdijate väed põgenesid juba ainult hussiitide vankrite kolinat kuuldes.

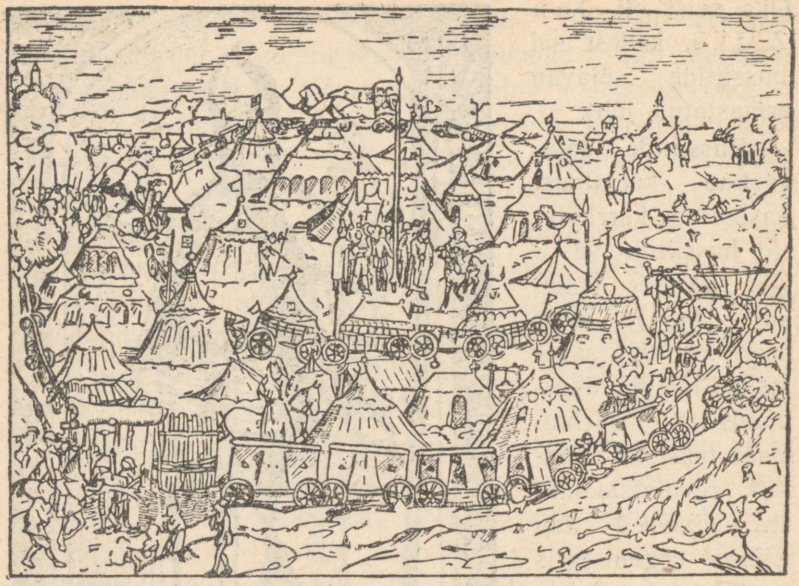

Veovankritega ümbritsetud hussiitide laager.

Hussiitide sõjavägi oli loodud üldise sõjaväeteenistuskohustuse alusel. Sõjaväes valitses range distsipliin ja revolutsiooniline vaimustus. Hussiidid läksid kaitselt üle pealetungile. Nad võtsid ette sõjaretki Saksamaale, tungides kuni Balti mereni. Igal pool levitasid nad oma õpetust, mis leidis vastukõla Saksamaa töötavais rahvahulkades. Saksa papid ja feodaalid nimetasid seda õpetust «tšehhi mürgiks». Hussiitide sõdade kandvama jõu moodustasid taboriidid. Mõõdukad hussiidid ise kartsid taboriite ja otsisid sakslastega kokkulepet.

Mõõdukate reetmine. Hussiitide sõdade tagajärjed. Lõpuks otsustas keiser Sigismund mõõdukate hussiitide nõudmised vastu võtta. Ta nõustus, et neile jäetakse kirikult võõran-

datud maad, ühtlasi tunnustas ta tšehhi kiriku sõltumatust. Mõõdukad omakorda tunnistasid Sigismundi oma kuningaks.

Kuid taboriidid ei tunnustanud seda kokkulepet ja pidasid seda reetmiseks. Siis algas sõda mõõdukate ja taboriitide vahel. Mõõdukad tungisid äraandlikult taboriitide kallale ja võitsid nende väed Lipany lahingus (1434). Taboriite karistati julmalt.

Taboriitide liikumine ebaõnnestus nagu teisedki suured talupoegade liikumised — Jacquerie ja Wat Tyleri ülestõus. Linna kehvikud, kes liikumisest osa võtsid, ei suutnud talupoegi võidule viia, sest nad ise olid veel väga nõrgad ja organiseerimata.

Hussiitide liikumisel oli Tšehhimaa suhtes suur tähtsus. Ta tegi lõpu saksa ülevõimule. Tšehhimaal hakkas arenema rahvuslik keel ja rahvuskultuur.

Tšehhi rahvas on uhke oma suurtele rahvuskangelastele Jan Hus'ile ja Jan Žižkale.

XV peatükk.

Itaalia XIII—XV sajandil.

Itaalia killustatud olek. Itaalia nagu Saksamaagi jäi üheks riigiks ühendamata.

Itaalias hakkas varem kui teistes Lääne-Euroopa maades arenema kaubandus, hakkasid rikastuma linnad. Idamaade ja Lääne-Euroopa kaubanduses oli Itaalia peavahendajaks. Itaalia linnad olid huvitatud sellest, et oma kanda kinnitada Idas ja edukalt kaubelda Läänemaades, aga mitte sellest, et maad ühendada. Just vastupidi, nende kaubanduslik võistlus tekitas vaenu ja sõdu ja käristas Itaaliat veel enam üksikosadeks.

Ei suutnud Itaaliat ühendada ka Püha Rooma riigi keis-

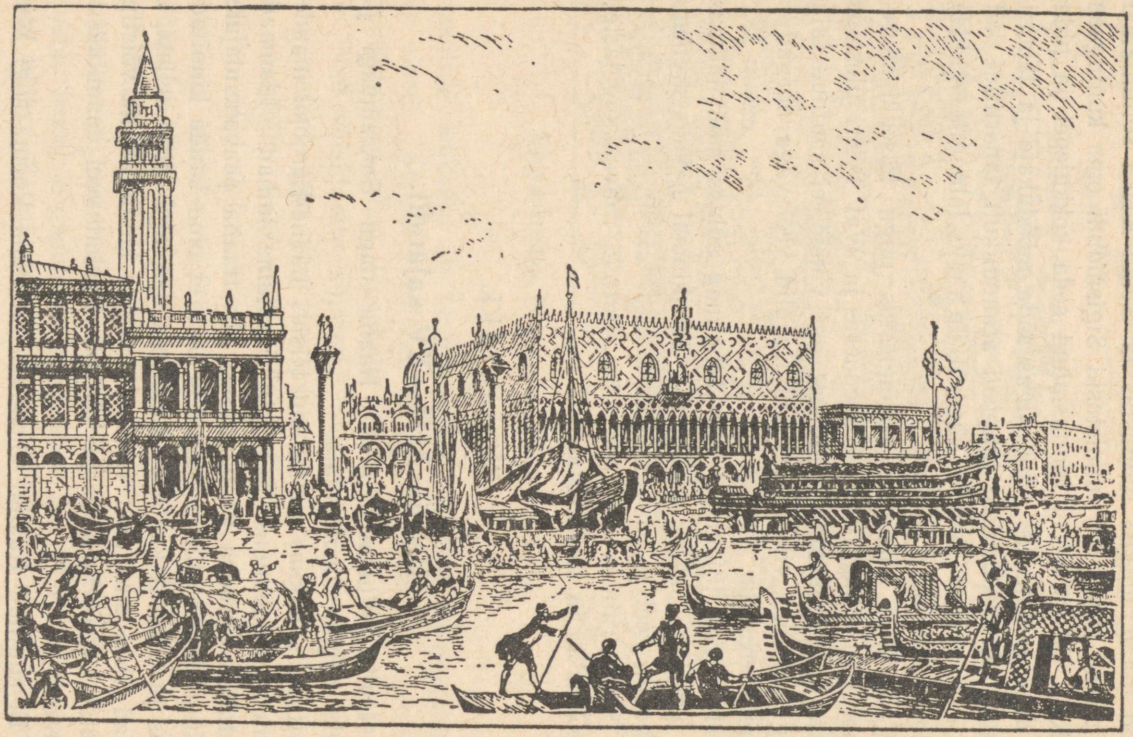

Veneetsia vaade.

rid. Nad ainult riisusid ja laostasid Itaaliat, äratasid üldist vihavaenu ja kihutati minema.

Ei olnud suutelised Itaaliat ühendama ka paavstid, kellele Itaalias kuulus suur Paavstiriik. Paavstid taotlesid maailmavalitsemist, aga mitte Itaalia ühendamist. Nende plaanid varisesid kokku ja nad ise olid sunnitud pikemaks ajaks Itaaliast lahkuma ning sattusid sõltumusse Prantsuse kuningatest.

Seepärast jäi Lääne-Euroopa rikkaim ja õitsvaim maa killustatuks ja teda lõhestasid alatised kodusõjad.

Kõige rikkam oli Põhja-Itaalia. Siin allutasid linnad ümbritseva maa ja kujundasid sõltumatuid vabariike. Nad arendasid ulatuslikku kaubandust. Neis arenes tööstus. Kõige võimsamad olid kaks mereäärset vabariiki — Veneetsia ja Genua ning rikas tööstuslinn Firenze.

Veneetsia doodž.

Veneetsia ja Genua. Nagu Vene linnad Novgorod ja Pihkva, olid Veneetsia ja Genua aristokraatlikud vabariigid. Nende linnade rikkused koondusid suurkaupmeeskonna kätte, kellele kuulus ka kogu võim.

Veneetsial oli oma valitud riigipea, keda nimetati doodžiks. Kõrgeimaks võimuorganiks oli Suur Nõukogu. Kuigi nõukogu liikmed olid valitavad, võisid ta koosseisu tegelikult pääseda ainult rikkad. Suur Nõukogu valis ka doodži.

Kaupmeeste oligarhia võimutsemine tekitas Veneetsia elanikkonnas rahulolematust. Valitsuse vastu korraldati sageli vandenõusid. Et end nende vastu kaitsta, asutas kaupmeeste oligarhia XIV sajandi algul Kümne Nõukogu, millel oli palju salaagente. Need esitasid salakaebusi, tapsid nurga tagant reetlikult inimesi, kes olid valitsevale kihile kardetavad või ei olnud temale meelepärased. Kümne Nõukogu korraldas salajast valvet kõigi ametiisikute üle, kaasa arvatud ka doodž ise. Veneetsias kujunes spionaaži ja terrori süsteem.

Rikas Veneetsia kaunistus toredate ehitistega. Üle kanalite, mis lõikasid linna eri osadesse, ehitati ilusad sillad, linnas püstitati suuri hooneid. Eriti rikkalikult oli kaunistatud Veneetsia peaväljak — Markuse väljak. Siin asetsesid pühale Markusele pühendatud tore bütsantsi stiilis peakirik ja ilus doodžide palee.

Veneetsia oli kuulus oma osava diplomaatia poolest. Ta oli palju õppinud oma naabrilt — Bütsantsi keisririigilt. Veneetsia diplomaadid olid tuntud kavaluse ja kahekeelsuse poolest. Kõigis maades, kellega veneetslased kauplesid, olid neil oma spioonid ja informeerijad. Säärased spioonid elasid kaupmeeste, munkade ja arstide varjunime all. Veneetslased asutasid esimestena teistes maades alatised saatkonnad. Veneetsia saadikud saatsid oma valitsusele üksikasjalisi aruandeid kõigist poliitilistest ja ärilistest uudistest. Ka teised Euroopa maad õppisid veneetslastelt diplomaatiakunsti.

Veneetsia peavõistlejaks oli Genua.

Veneetsia ja Genua kauplesid Idamaadega Süüria ja Egiptuse sadamate kaudu.

Neisse sadamaisse veeti kaupu kokku mitte ainult muhameedlikest Idamaadest, vaid ka Hiinast, Sunda saarestikust, mis oli peamine vürtside hankija, ja Indiast. Meretee kul-

ges Kantonist ümber Malaka poolsaare Tseiloni saarele, sealt piki India rannnikut Pärsia lahte. Teine kaubatee Hiinast käis maad kaudu, läbi kõrbede, steppide ja mäekurude üle Kesk-Aasia Musta ja Aasovi mereni.

Veneetsia ja Genua püüdsid enda kätte saada selle kaubatee lõpp-punktid. Nad asutasid kaubafaktooriad Kaffa's (praegune Feodossia) ja Tana's (praegune Azov). Need faktooriad kujunesid kaubanduse keskusteks samuti ka itaallaste ja Venemaa ning Poola vahel. Veneetslased ja genualased tõid siia Lääne-Euroopast kalevit ja teisi käsitööotooteid ning ostsid Lõuna-Venemaa vilja ja Idamaadelt toodud kaupu. Nad kauplesid laialdaselt orjadega, keda ostsid tatarlastelt ja Kaukaasia rahvastelt. Orje veeti nii Idamaadele kui ka Lääne-Euroopasse. Kuigi siin oli orjuse asendanud pärisorjus, siiski kasutati majateenijatena sageli orje. Neid rakendati ka kõige raskematele töödele. Orjad (samuti ka sõjavangid ja roimarid) olid aerutajateks galeeridel — rasketel sõudelaevadel.

Veneetsia ja Genua vahel toimus ägedaid sõdu nii maal kui merel; neisse sõdadesse olid aeg-ajalt kistud ka teised Itaalia riigid. Need sõjad lõhestasid veel enam Itaaliat.

Firenze. Veneetsia ja Genua rikastusid kaubandusest. Firenze rikkuse allikaks oli tööstus ja pangandus. Mitte ainult Euroopas, vaid ka Aasia turgudel oli suur nõudmine Firenze värvilise kalevi järele. Firenze pankurid ajasid suuri äriasju paavsti õukonnaga ja riigivalitsejatega mitmel pool Euroopas. Nende kontorid asusid Euroopa pealinnades. Enne Saja-aastast sõda laenas Inglise kuningas Edward III selle aja kohta määratu suure summa Firenze pankuritelt — 1 300 000 kuldnat. Hiljem keeldus kuningas seda võlga tasumast. See oli tugevaks hoobiks Firenze pankuritele, kuid Firenze toibus peagi sellest.

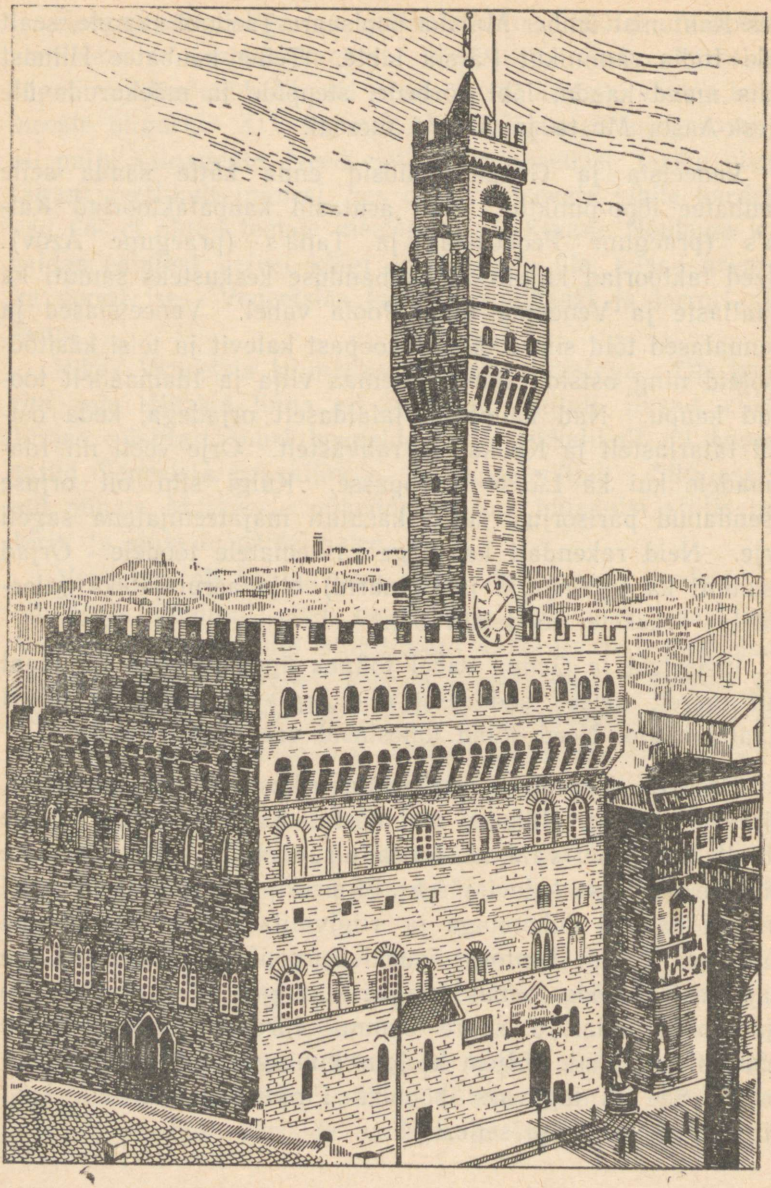

«Signoria palee» Firenzes.

Alates XIII sajandi lõpust koondus Firenzes kogu võim seitsme «vanema tsunfti» kätesse, kuhu kuulusid rikkad töösturid, pankurid, arstid ja juristid. Neid jõukaid inimesi nimetati «rasvaseks rahvaks». Väikekäsitöölisi ja töölisi nimetati «kõhnaks rahvaks».

Firenze valitsuse eesotsas seisis eriline nõukogu, Signoria, kelle üheksast liikmest seitse valiti vanemate tsunftide poolt.

Tööstuse korraldus. Rikkad kalevitöösturid ostsid suurte partiidena villa Inglismaalt, Flandriast või Hispaaniast. See vill töötati ümber suurtes kalevitöökodades, kus töötasid kümned ja isegi sajad töölised vastavalt oma erialale. Ühed pesid villa, teised kuivatasid, kolmandad kraasisid, eritöölised vanutasid kalevit, pügasid, karestasid ja värvisid. Mõningaid töid ei tehtud suurtes töökodades, vaid tööliste kodudes. Ketramine ja kudumine toimus tavaliselt kodus töötavate ketrajate ja kangrute poolt.

Nii tekkisid suurettevõtted, mille omanikeks võisid olla ainult väga rikkad inimesed. Neile kuulusid toormaterjal, töökojad ja kõik tööriistad, isegi need, millega kangrud ja ketrajad töötasid oma kodudes. Ettevõtete omanikele kuulus ka tööliste töövaevaga toodetud kalev, mille müügist kogu kasumi said ettevõtjad. Töölistele makseti ainult viletsat töötasu ja neid peteti ja rõhuti igati.

Itaalias hakkas seega kujunema XIV sajandil, palju varem kui teistes Euroopa maades, kapitalistlik tootmine, mis on rajatud palgatööliste ekspluateerimisele. Need suured tööstusettevõtted erinesid hilisematest vabrikutest sellega, et neis ei tarvitatud masinaid, vaid kogu töö toimus käsitsi. Seepärast sääraseid ettevõtteid nimetatakse manufaktuurideks (manufaktuur ladina keeles tähendab käsitsi tootmine). Manufaktuur oli kapitalistliku tootmise esialgne vorm.

Ciompi ülestõus. Firenzes puhkes esimene aja-

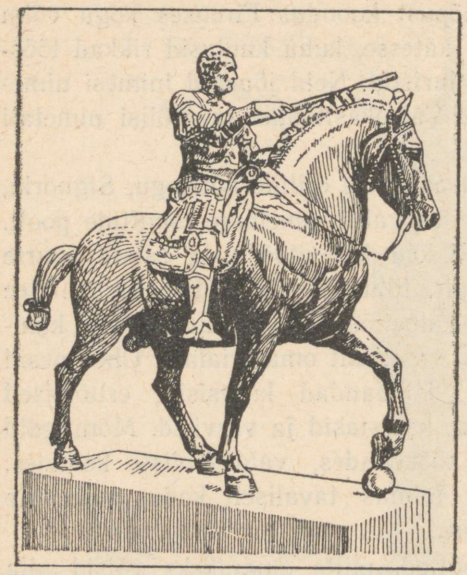

Ratsakondotjeeri kuju.

loos suur tööliste ülestõus, mida nimetatakse ciompi (nii nimetati Firenzes palgalisi tekstiiltöölisi) ülestõusuks.

20. juulil 1378 ilmusid ciompi ja väikekäsitöölised kirikukellade helistamise saatel tänavaile. Algul katsusid nad vallutada Signoria hoonet. Kui see neil ei õnnestunud, sööstsid nad rikaste linlaste maju purustama. Kaks päeva hiljem said nad oma valdusesse ka Signoria, mille liikmed hirmust laiali jooksid.

«Rasvase rahva» võim oli kukutatud. Uue Signoria esteotsa seati ciompi juht — villakraasija Michele Lando, kes osutus aga reetjaks. Ta oli kodanluse poolt ära ostetud ja hoolitses kõige enam rikaste varanduse, mitte aga tööliste huvide kaitsmise eest.

Vastuseks rahva ülestõusule sulgesid suurettevõtjad oma ettevõtted. Sellele järgnes tööliste töötaolek ja nälg. Ciompi püüdis korraldada uue ülestõusu, kuid neid ei toetanud väikekäsitöölised, kelle poliitilisi õigusi rikkad lubasid avardada. Ülestõus summutati ja algas julm kättemaks. Paljud töölised pidid Firenzest põgenema. «Rasvase rahva» võim restaureeriti.

Nii lõppes esimene tööliste ülestõus kaotusega. Töölised olid veel liiga nõrgad, väikesearvulised ja halvasti organiseeritud, et võimu enda käes hoida.

Ciompi ülestõus kohutas «rasvast rahvast». Hirm ülestõusude eest sundis teda uut valitsemisvormi otsima.

Medici'te türannia. XV sajandil sattus võim Firenze tähtsaima pankuri Cosimo Medici kätte. Tal polnud ametlikult mingisugust ametikohta, kuid kõik valitsemise niidid olid koondatud tema kätte. Signoria liikmete ja teiste ametiisikute valimist jätkati, kuid valimised olid korraldatud nii, et kõigile ametikohtadele pääsesid ainult Medicite pooldajad. Signoria kaotas igasuguse tähtsuse ja kõik korraldused teostati ainuüksi Cosimo Medici käsul.

Lorenzo Medici.

Et rahvamasse enda poole võita ja neid võitlusest kõrvale juhtida, korraldas Cosimo Medici suuri ehitustöid. Uute hoonete ehitamisel leidsid Firenze kehvikud endile elatumisvõimalusi.

Medicid olid suurimaid pankureid mitte ainult Firenzes, vaid kogu Euroopas. Nende pangal oli osakondi paljudes suurtes linnades. Medicid laenasid raha kuningaile, mille tõttu nende rahvusvaheline mõju tugevnes.

Cosimo Medici surma järel läks võim tema pojale, pärast-

poole aga tema pojapoegadele. Firenzes valitses kaua Cosimo pojapoeg Lorenzo, hüüdnimega Tore. Ta oli kaval ja osav poliitik, kes ei põrganud oma eesmärkide saavutamisel millegi eest tagasi. Et oma valitsemisele rohkem hiilgust anda, ümbritses ta end maalikunstnikkude, teadusemeeste ja luuletajatega, kes teda ülistasid ja meelitasid. Medicid muutusid nagu Firenze kroonimata dünastiaks.

Nii tekkis Firenzes üksikisiku piiramatu võim. Seda valitsemisviisi nimetati türanniaks ja valitsejaid endid türannideks. Türannia kujunes ka paljudes teistes Itaalia linnades. Selle tekkimise põhjus on üks ja sama — hirm rahva ülestõusude ees. Türannid põlvnesid sageli nimekaist feodaalide suguvõsadest. Mõnikord said türannideks ka kondotjeerid — palgasõdurite jõukude juhid. Alatasa kestvateks kodusõdadeks palkasid Itaalia linnad oma teenistusse elukutseliste sõjameeste salku. Lisaks linnadelt saadavale tasule sai väesalk veel ühe osa sõjasaagist. Kondotjeerid ja nende väesalgad olid tõeliseks nuhtluseks Itaaliale. Itaalia oli üle ujutatud palgalistest jõukudest, kes olid valmis selle juures teenima, kes rohkem maksis. See palgaline inimrämps koosnes sageli välismaalastest — prantslastest, sakslastest, inglastest. Vahel langes õnneliku kondotjeeri saagiks teda oma teenistusse palganud linn. XV sajandil haaras rikkas Milaanos võimu kondotjeer Sforza.

Välismaalaste sissetung Itaaliasse. Nii ei ühinenud poliitiliselt Itaalia, Lääne-Euroopa selle aja rikkaim ja kultuurseim maa, vaid oli alatiste kodusõdade areeniks. Rikas ja sisesõdadest lõhestatud Itaalia näis naabritele kergeks saagiks olevat. Saksa keisrid, kes nimetasid end endiselt Püha Rooma riigi keisriteks, unistasid uuest Itaalia vallutamisest, kuid neil puudusid selleks vahendid. Nad üritasid XIV sajandil mitmel korral sõjaretki Itaaliasse. Kuid kõik need sõjaretked lõppesid häbistava lüüasaamisega. Märksa kardeta-

Itaalia XV sajandi lõpul.

vamaks naabreiks olid tugeva kuningavõimuga suured riigid — Hispaania ja Prantsusmaa. Juba XIV sajandi algul vallutasid Aragoonia kuningad Sitsiilia ja XV sajandi keskel Lõuna-Itaalia. Pärast seda, kui Aragoonia ühines Kastiiliaga, jäid need maad (Sitsiilia ja Lõuna-Itaalia) ühendatud Hispaania kuningriigi võimu alla.

XV sajandi lõpul (1494) tungis suure sõjaväega Itaaliasse Prantsuse kuninga Louis XI poeg Charles VIII. Ta okupeeris suure osa Itaaliast, kuid Itaalia riikide ühiste jõupingutustega tõrjuti ta maalt välja. Katsed Itaaliat vallutada ei lõppenud. XVI sajandi algul puhkesid kauakestvad sõjad ülevõimu pärast Itaalias. Neist sõdadest võtsid osa Prantsusmaa, Hispaania ja Saksamaa. Aastal 1527 hõivasid hispaania-saksa väed Rooma ja panid seal toime säärase kohutava rüüste, mida see linn ei olnud näinud Alarichi ja Geiserichi ajast saadik.

Välismaalaste sissetungid laostasid Itaaliat ja õõnestasid ta tööstust ja kaubandust.

XVI peatükk.

Kagu-Euroopa ja Aasia XIV—XV sajandil.

Balkani riigid. Bütsantsi keisririik ei suutnud enam kunagi toibuda sellest hirmsast rüüstamisest, mille panid toime Lääne-Euroopa ristisõdijad neljanda ristisõja ja Ladina keisririigi ajal. Ta muutus teisejärguliseks riigiks, kes oli uhke ainult oma vanale kultuurile ja ajaloolistele mälestistele. Tema kaubanduse haarasid endi kätte genualased ja veneetslased. Põhja poolt ahistasid teda slaavlaste riigid — Serbia ja Bulgaaria, kes olid XII sajandil Bütsantsi võimu alt vabanenud. XIII sajandil oli kõige tugevamaks riigiks Balkani poolsaarel Bulgaaria ja XIV sajandil — Ser-

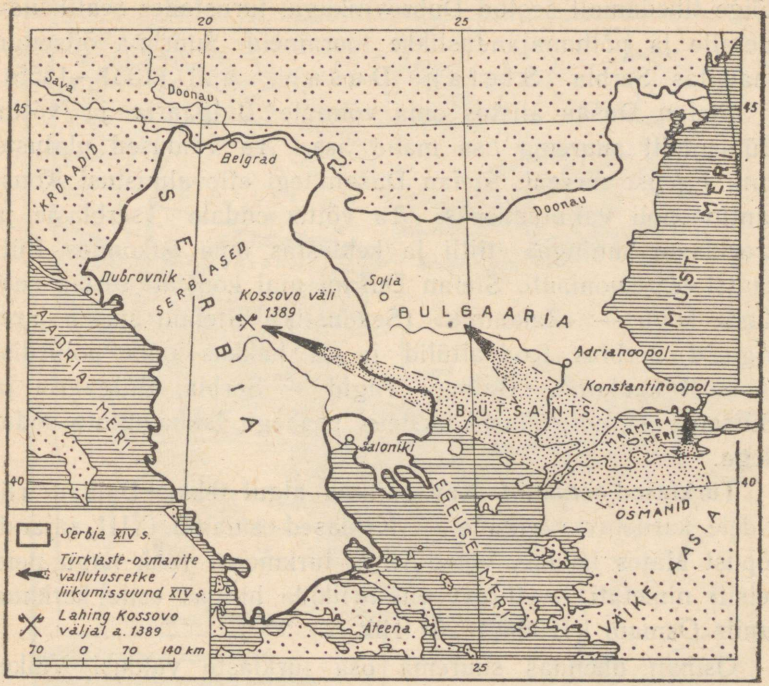

Balkani riigid XIV sajandil.

bia. Sel ajal rikastus Serbia suuresti. Seal kaevandati maapõuevarasid — kulda, hõbedat, tina ja vaske. Aadria rannikul asuva slaavi linna Dubrovniku kaudu pidas ta ühendust Vahemere kaubandusega. Dubrovnikut nimetatakse «slaavlaste Veneetsiaks». Nagu Veneetsia, nii oli ka Dubrovnik kaupmeeste vabariik. Kogu võim oli seal kaupmeeskonna aristokraatia käes, kellele kuulus ainuõigus nõukogust ehk veetšest osa võtta. Dubrovnik arendas laialdast kaubandust Bütsantsiga, Itaaliaga, Lõuna-Prantsusmaaga ja Aasia ning Aafrika sadamatega Vahemere ääres. Serbia oli

kõige tihedamalt seotud Dubrovnikuga, turustades sealtkaudu metalle ja põllumajanduslikke tooraineid. Suurima õitsengu saavutas Serbia Stefan Dušani ajal (1331—1355).

Stefan Dušan alistas oma võimule Bulgaaria ja võttis Bütsantsilt suurema osa maad ära. Ta valdused ulatusid kuni Egeuse mereni. Stefan Dušan tegi ettevalmistusi Konstantinoopoli vallutamiseks. Ta võttis endale «serblaste ja kreeklaste kuninga» tiitli ja kehtestas oma õukonnas Bütsantsi tseremoniaali. Stefan Dušani ajal koostati serbia seaduste kogu — «Zakonnik» (Seadustik). Stefani surma järel algasid Serbias feodaaltülid ja ta hakkas oma poliitilist tähtsust kaotama. Balkani riigid — Serbia, Bulgaaria ja Bütsants — nõrgestasid üksteist peaaegu lakkamatute sõdadega.

Türklased-osmanid. XIV sajandi algul tekkis Balkani riikidele kardetav vaenlane — türklased-osmanid. XIII sajandi lõpust alates hakkas Väike-Aasia turkmeeni (ehk nagu neid teisiti nimetati — türgi) vürstiriikide hulgas esile kerkima emiir Osmani (1299—1326) riik.

Osman ühendas suurema osa türklaste valdusi Väike-Aasias üheks riigiks, mida tema nime järgi hakati kutsuma Osmani riigiks. Osman ja tema poeg Orkhan (kes kuulutas enese sultaniks) vallutasid peaaegu kõik Bütsantsi valdused Väike-Aasias ja nihutasid oma riigi piirid Marmara mereni.

Sõdades üksteisega pöördusid Bütsants, Bulgaaria ja Serbia sageli abipalvega türklaste-osmanite poole. Türklased korraldasid röövretki Balkani poolsaarele ja veendusid, et neil on kerge vallutada sealseid maid, mida lõhestasid alatised segadused. Türklased hakkasid Balkani poolsaarel kanda kinnitama. 1361. a. nad vallutasid Adrianoopoli ja viisid sinna üle oma pealinna.

Feodaalsetest kodusõdadest nõrgestatud Bulgaaria ja Ser-

Türgimaa XIV—XV sajandil.

bia ei suutnud türklastele tugevat vastupanu osutada. Aastal 1389 lõi sultan Murad serblasi hävitavalt Kossovo välja lahingus, ja Serbia pidi tunnustama sõltuvust türklastest. Kossovo välja lahingu üle lõid serbia rahvalaulikud palju laule, milledes leinatakse seda kaotust kui

suurimat rahvuslikku õnnetust. Ainult Serbia väike maakond Montenegro säilitas sõltumatuse. XIV sajandi lõpul vallutasid türklased ka Bulgaaria. Bütsantsi ümber sulgus Türgi valdusalade rõngas, kuid tema langemine lükkus edasi kohutava kokkupõrke tõttu Aasias.

Timur ja tema järglased. XIV sajandil hakkas mongolite võim Aasias langema. XIV sajandi keskel heitis mongoli ikke endalt Hiina. Ülestõusnud hiina rahvas ajas omalt maalt välja mongoli keisrid ja nende sõjaväed. Mongolite riik lagunes reaks väikesteks feodaalvaldusteks, kes olid üksteisega lakkamatult vaenujalal. Uue suure impeeriumi Aasias lõi üks Kesk-Aasia emiire Timur. Eurooplased nimetasid teda Tamerlaniks. Sõna «Tamerlan» on tuletatud hüüdnimest Timurlenk, mis tähendab Timur Lonkur. Ühes lahingus sai Timur haavata ja jäi lonkama. Algul oli Timur sõjasalklaste pealik, kes palgalisena teenis teisi Kesk-Aasia emiire. Hiljem õnnestus tal suuremas ulatuses ühendada Kesk-Aasia rändsuguharud sõdadeks ja riisumiseks. Killustatud feodaalvaldused ei suutnud tema pealetungi tagasi lüüa.

Timuris olid ühendatud diplomaadi ja väejuhi anded. Diplomaadina kasutas ta ära lahkhelisid feodaalvürstide vahel, õhutades nende omavahelist vihavaenu. Väejuhina oskas ta kiire ja otsustava löögiga vastasele lõpu teha. Ta ei tundnud kaotusi.

Timur laastas ja riisus paljaks Armeenia, Aserbaidžani ja Gruusia. Ta tungis Venemaa piiridesse, jõudes Jeletsi linnani, mille ta hävitas, hiljem pöördus Krimmi, kus riisus paljaks rikkad kaubalinnad Tana ja Kaffa. Ta purustas Kuldhordi pealinna Sarai ja suurema osa Kuldhordist liitis oma valdustega. Sõjaretkedelt Indiasse naasis ta tohutu sõjasaagiga.

Mõnekümne aastaga laialdusid tema valdused hiigla-

suurele maa-alale — temale allusid Kesk-Aasia, Iraan, Põhja-India, Süüria, Väike-Aasia ja osa Kuldhordist. Oma pealinnaks tegi ta Samarkandi.

Timuri valitsemist iseloomustab hirmus julmus. Ta oli halastamatu iga väikseima vastuhaku puhul. Tema sõjaretkele Põhja-Indiasse kaasnes kuulmatu hävitustöö. Paljud linnad, nende hulgas ka õitsev Delhi, olid muutunud rusuhunnikuteks. Mässu mahasurumisel Isfahanis surmati tema käsul 70 000 inimest. Nende pealuudest püstitati kõrge torn.

Vallutatud maist vedas Timur Samarkandi hiiglasuuri rikkusi. Ta asustas sinna ümber rohkearvuliselt käsitöölisi, kunstnikke, õpetlasi. Ta organiseeris suuri töid niisutuskanalite ehitamiseks. Tema ajal püstitati Samarkandi suurejoonelisi ehitisi ja see muutus Idamaade üheks tähtsaimaks kultuurikeskuseks.

Aastal 1402 põrkas Timur sõjaretkel Väike-Aasiasse kokku türklastega-osmanitega. Ta lõi hävitavalt türklasi Ankara lahingus ja võttis vangi osmanite sultani Bajasid I. Timuri surm (1405) katkestas ta edasised vallutused. Tema loodud riik lagunes mitmeks osaks. Timuri järglaste (timuriidide) kätte jäi Kesk-Aasia.

Timuri järglased kaunistasid Kesk-Aasia linnu nägusate ehitistega. Timuri pojapoeg Ulugbek soosis teadust. Ta ise oli oma aja suurim astronoom. Ta koondas Samarkandi Idamaa parimaid astronoome ja ehitas pealinna lähedale suure observatooriumi.

XV sajandi lõpul rändlev usbekkide suguharu vallutas timuriidide valdused Kesk-Aasias. Usbekid siirdusid nomaadi eluviisidelt paiksele eluviisile, omandasid Kesk-Aasia linnade vanaaegse kultuuri ja arendasid oma rahvuslikku kultuuri. Suurim usbeki kultuuri esindaja oli suur filosoof, ajaloolane ja luuletaja Ališer Navoi. Oma teostes ülistas Navoi kunsti ja tööd, mis on inimeste hüvanguks

suunatud. Üks tema poeemide kangelasi, kuningapoeg Farhad ei ole ainult vapper sõjamees, vaid ka kunstnik, osav ehitusmeister ja niisutuskanalite korrastaja. Navoi kujutas Farhadi rahva sõbrana, kes püüab rahva kannatusi leevendada.

Sultan Muchammad II.

Üks Timuri järglasi, nimega Babur, kelle usbekid olid Kesk-Aasiast välja tõrjunud, läks koos oma sõjameestega läbi mäekurude Indiasse (1526). Kasutades maa killustatud olekut, vallutas ta suurema osa Põhja-Indiast ja asutas riigi, mida eurooplased nimetasid Suure Mogoli (Mogol tähendab sedasama, mis mongol) impeeriumiks. Mogoli impeerium hõlmas suurema osa Indiast ja osa Afganistani.

Konstantinoopoli langemine. Türklaste purustamine Ankara lahingus pidurdas ajutiselt nende maadevallutusi. Hiljem aga alustasid nad uuesti kallaletungi Bütsantsile.

Aastal 1453 piiras sultan Muchammad II suure sõjaväega ümber Konstantinoopoli. Kreeklaste sõjalised jõud olid väiksed, türklastel oli aga parim piiramissuurtükivägi Euroopas. Peale selle omasid nad bombarde (pommiheitjaid), mis paiskasid hiiglasuuri kivikuule. Bütsantslased sulgesid Konstantinoopoli sadama (Kuldsarve) sissekäigu ahelatega, kuid türklased tõid sinna öösel 70 laeva, libistades need mööda rasvaga võitud laudu.

Piiramine kestis 53 päeva. Viimaks 29. mail 1453 vallutati Konstantinoopol tormijooksuga. Viimane Bütsantsi keiser Konstantin Palaiologos langes võitluses. Muchammad II sõitis pidulikult Konstantinoopoli ja kuulutas selle oma riigi pealinnaks. Konstantinoopoli uueks nimeks sai S t a m b u l. Endise Ida-Rooma keisririigi pealinna Konstantinoopoli langemine avaldas Euroopas sügavat mõju.

Haaranud a. 1453 Konstantinoopoli, teostasid türklased laialdast vallutuspoliitikat. Nad alistasid rea veel sõltumatuid maid Balkani poolsaarel ja Väike-Aasias, allutasid endile Krimmi khaaniriigi, ühes Krimmi tatarlastega purustasid itaallaste faktooriad Krimmis ja müüsid nende elanikud orjadeks. Türklased vallutasid Süüria, Palestiina, Egiptuse, alistasid Araabia ühes muhameedlaste pühade linnade — Meka ja Mediinaga. Idas ulatusid türklaste vallutused Kaukaasiani ja Mesopotaamiani. Hiljem võttis Türgi sultan endale kõigi muhamediusuliste vaimuliku juhi — kaliifi-tiitli. Oma võimsuse tipu saavutas Türgi suurriik sultan S u l e i m a n II (1520—1566) ajal, keda euroopalased hüüdsid Toredaks.

Suleimanil oli oma aja kohta ülisuur sõjavägi, kuhu kuulus enam kui 250 000 meest, parim suurtükivägi maailmas, milles oli 300 suurtükki, ja sõjalaevastik enam kui 300 laevaga. Suleiman vallutas suure osa Ungarist. Sultani armee rüüstas Austriat ja piiras Viini. Niisama edukas oli türklaste tegevus merel. Türgi sõjalaevad hoidsid hirmu all Itaalia ja Hispaania rannikualasid. Türklased vallutasid peaaegu kogu Põhja-Aafrika. Haaranud endi kätte tähtsad kaubateed, koormasid türklased kaubandust kõrgete tollimaksudega, mis rikastasid sultani kassat.

Vallutatud rahvaste enamik ei tahtnud vabatahtlikult Türgi võimule alistuda. Et neid alistuma sundida, kasutas

Türgi aristokraatia kõige julmemaid vahendeid. Iga Türgi sõjaretkega kaasusid linnade ja külade laastamine, kümnete ja sadade tuhandete inimeste hukkamine või orjusesse viimine.

Nii tekkis määratu suur Osmani impeerium, mis kujunes alatiseks ähvarduseks Euroopale.

Türklased-osmanid hävitasid Bütsantsi, Serbia, Bulgaaria ja Armeenia kultuuri. Nad laastasid ära Gruusia. Türgi ike pidurdas pikemaks ajaks araabia maade kultuurilist arengut. Türklaste poolt vallutatud Ida-maad olid mitmeks sajandiks määratud langusele ja mahajäämusele.

Kuid türklaste poolt allaheidetud rahvad vihkasid oma julmi rõhujaid. Türklastel ei õnnestunud nende vabaduseiha lämmatada. Lakkamatu võitlus iseseisvuse eest karastas serblasi, bulgaarlasi, kreeklasi, armeenlasi ja äratas neis rahvustunnet ja vabadusetahet. Säärane võitlus õõnestas järk-järgult Türgi riiki, mis oli rajatud vägivallale ja rõhumisele; see võitlus sidus Türgi jõude ja takistas nende edasisi vallutusi.

Bütsantsi keisririigi langemisega jäi Venemaa tugevaimaks ristiusuriigiks Idamaal. Moskva valitsejad olid arvamisel, et endine Ida-Rooma riigi tähtsus on neile üle läinud. Suurvürst Ivan III abiellus viimse Bütsantsi keisri vennatütre Sofjaga. Ivan III-ndat hakati kutsuma «tsaariks». Nii nimetati Venemaal Bütsantsi keisrit. Teadvus Venemaa suurest maailma-ajaloolisest tähtsusest lõi õpetuse «kolmandast Roomast». Moskva poliitilised kirjanikud väitsid, et esimesele Roomale järgnes teine — Konstantinoopol, kuid nad mõlemad hukkusid ja nüüd on nende järeletulijaks Moskva. «Kaks Roomat on langenud, kolmas püsib, neljandat aga ei ole tulemas.»

Euroopa kultuur XIV—XV sajandil.

§ 1. Itaalia renessanss.

Kodanlik kultuur Itaalias. Varem kui teistes Euroopa maades tekkis Itaalias uus klass — kodanlus. Sinna klassi kuulusid rikkad kaupmehed, tööstürid, pankurid. Rikkad itaallased tahtsid elada toredates, kujude ja maalidega kaunistatud paleedes, nad tahtsid nautida parimaid kirjanduse ja kunsti teoseid. Nad vajasid osavaid diplomaate, kes nende asju välismaal ajaksid. Oma rikkuste suurendamiseks püüdsid nad ära kasutada tärkavat teadust ja tehnikat. Türannid soovisid, et luuletajad oma värssides neid ülistaksid, et ajaloolased kirjeldaksid nende vägitegusid ja tõestaksid nende võimu seaduslikkust. Nii kujunes itaalia linnades kodanlik intelligents — arhitektid, maalikunstnikud, skulptorid, juristid, diplomaadid, õpetlased, arstid, kirjanikud ja luuletajad. Sellises keskkonnas tekkis uus, kodanlik kultuur, mis teravalt erineb vanast, feodaalsest kultuurist. Feodaalse kultuuri üle valitsesid kirik ja usund. Uue kultuuri erinevaks jooneks on mittekiriklik, ilmalik iseloom. Kodanlus ei mõtelnud «hauatagusele» elule, vaid tahtis võimalikult suuremal määral nautida maapealset elu. Kodanlust ja kodanlikku intelligentsi ei huvitanud jumal, vaid inimene ja inimese elu. Nende ideaaliks ei olnud jumala meelepärane elu, vaid inimese vaimsete ja füüsiliste jõudude igakülgne arendamine. Nad taotlesid inimisiksuse vabastamist kiriku surve alt ja inimmõistuse võidulepääsu kirikliku ebausu üle. Seetõttu sai uus kultuurisuund nimeks humanism

(«humanus» tähendab ladina keeles «inimlik»), ja selle esindajaid hakati nimetama humanistideks.

Kirjanikud-humanistid ei võtnud ainestikku kiriku legendidest, vaid ümbritsevast tõsielust. Nad kirjeldasid elavaid inimesi, aga mitte pühakuid ega idealiseeritud vapraid ja vagasid rüütleid. Kunstnikud püüdsid inimesi ja loodust kujutada võimalikult tõsielule vastavalt.

Kiriku surve alt vabanenud teadus ja kunst elasid sellal läbi tormilise õitsengu. Seepärast uut kultuurisuunda nimetatakse ka t a a s s ü n n i k s ehk r e n e s s a n s i k s (taassünni prantsuskeelne nimetus). Taassünniks nimetatakse seda suunda ka seetõttu, et humanistid hindasid kõrgelt antiikaja kunsti ja kirjanduse ilu, uurisid neid, püüdsid neid järele aimata, elustasid taas antiikset kultuuri. K u i d h i i l g a v a s t r e n e s s a n s i k u l t u u r i s t o l i h a a r a t u d a i n u l t i t a a l i a ü h i s k o n n a v ä i k e s e a r v u l i n e ü l e m k i h t. Itaalia kodanlus, uhke oma haridusele, vaatas üleolevalt ja põlastavalt ekspluateeritavaile rahvahulkadele ega hoolitsenud nende hariduse eest.

Ses suhtes itaalia renessansi kodanlik humanism erineb tõelisest, üldinimlikust humanismist, Marxi-Engelsi-Lenini-Stalini humanismist, mille eesmärgiks on kõikide rasside ja rahvuste töörahva täielik vabastamine kapitali raudsete küünte vahelt (Gorki sõnad).

Dante. Itaalia suurim kirjanik keskajal oli firentslane D a n t e (1265—1321). Ta seisis vana kirikliku ja uue humanistliku kultuuri piiril. Tema peateos on «Jumalik komöödia». See on suur värssides kirjutatud itaaliakeelne poeem. Selles kujutab Dante hauatagust maailma, nagu seda kristlased endale ette kujutasid. Poeem jaguneb kolme ossa — Põrgu, Puhastustuli (keskne koht põrgu ja paradiisi vahel) ja Paradiis. Kunstilise kujutamise jõult on Dante

«Põrgu» üks silmapaistvamaid maailmakirjanduse teoseid. Dante sünge fantaasia maalib vapustavaid pilte allmaailma kohutavatest kaljudest ja kuristikest, õudsetest piinadest, mida kannatavad patused. Ühed on paigutatud põlevasse järve, teised on jäässe kinni külmunud, kolmandaid rebib õhus igavene rajutuul. Ühes põrgu ringis näeb Dante tule-auku, mis oli valmistatud tollal veel elus olevale paavst Bonifatius VIII-le.

Dante aga ei paigutanud põrgusse oma antiikaegseid lemmikkirjanikke, kes vastavalt kiriku õpetusele oleksid paganatena pidanud seal olema. Dante teoses asuvad nad põrgu eelõues, kus nad ei kannata mingisuguseid piinu. Oma «Jumalikus komöödias» seisab Dante veel kiriklike ideede võimuses. Kuid selles teoses on tunda juba uue, humanistliku kultuuri puhanguid. Dante ülistab tunnete vabadust, vaimset teadmishimu, püüet maailma tunnetada.

Petrarca ja Boccaccio. Esimesi itaalia humaniste oli Petrarca (1304—1374). Juba varases nooruses armastas ta raamatuid ja süvenes kuulsate rooma kirjanikkude teoste lugemisse. Ta otsis üles antiikaja autorite ununenud käsikirju. Iga sellise leiu märkis Petrarca oma päevikusse suursündmusena.

Petrarca jättis surres järele palju kirjanduslikke teoseid. Ta kirjutas itaalia keeles lüürilisi luuletusi, sonette, milles ülistas oma armastust Laura vastu. Petrarca oli oma kaasaeglaste juures väga kuulus. Roomas krooniti ta pidulikult loorberipärjaga.

Teine suur humanist oli Petrarca sõber Boccaccio (1313—1375). Tema peateos on «Decamerone» (kreeka keeles tähendab see: 10 päeva). Boccaccio jutustab, et Firenzes möllanud katku ajal siirdusid kümme noormeest ja neidu maale. Nad kogunesid koosviibimisele iga päev, jutustades igaüks ühe huvitava jutu. «Decamerone» on

jutustuste kogu, milles Boccaccio naerab pappide ja munkade silmakirjalikkuse üle. Ta kutsus üles rõõmsale elule, mis on küllane mõnudest. Nagu Petrarca, vaimustus ka Boccaccio antiikkirjandusest ning otsis ja kogus vanu käsikirju.

Machiavelli. Itaalia poliitiline killustatus, alatised kodusõjad, mis tegid rikka ja kultuurse maa palgasõdurite jõukude ja välismaiste anastajate saagiks, panid humanistliku kultuuri silmapaistvaid esindajaid sügavalt kannatama. Nad nägid Itaalia päästmiseks ainsat teed maa ühendamises üheks riigiks. Itaalia ühinemisele kutsus üles kuulus Firenze ajaloolane ja poliitik Machiavelli (1469—1527). Machiavelli ideaaliks oli vana vabariigiaegse Rooma poliitiline kord. Kuid ta arvas, et Itaaliat võib ühendada ainult tugev monarhistlik võim, nagu see oli Prantsusmaal ja Hispaanias. Machiavelli ei uskunud inimloomuse headesse omadustesse ja arvas, et ühendust võib saavutada ainult vägivaldsel teel. Sealjuures arvas ta võimaliku olevat lubada nii pettust kui ka sõnamurdmist ja ükskõik mis kuritegu, kui aga selle tulemuseks oleks ühtne ja tugev Itaalia. Oma poliitilised vaated väljendas Machiavelli teoses pealkirjaga «Vürst».

Leonardo da Vinci. Võimas kultuuri tõus Itaalias tõi esile erakordsete ja mitmekülgsete annetega inimesi. Selline oli näiteks Leonardo da Vinci (1452—1519). Ta oli geniaalne maalikunstnik, kujur, muusikamees, luuletaja, insener, leidur ja looduseuurija. Kunsti eesmärgiks pidas Leonardo looduse täpset reprodutseerimist. Selleks uuris ta püsivalt inimese anatoomiat, tema liigutuste mehaanikat. Ta tegeles laipade lahkamisega (mis oli kiriku poolt keelatud).

Iga oma teose kallal töötas Leonardo da Vinci mitu aastat, püüdes täiuslikkust saavutada. Tema silmapaistvaim teos «Mona Lisa Gioconda» on ühe firentslanna portree, haruldane

Leonardo da Vinci. *Autoportree.*

Raffael. *Autoportree.*

oma ilmekuselt ja kõrgekunstiliselt väljatöötuselt. Väsimatult otsis Leonardo da Vinci uusi teid teaduses. Ta uuris lindude lendu, et lahendada lennumasina ehitamise küsimus. Ta tegi rea tähtsaid avastusi ja tähelepanekuid keemias, füüsikas ja geoloogias. Kogu oma elu veetis see geniaalne inimene kas Milaano türanni või Firenze Signoria, kas paavsti või Prantsuse kuninga teenistuses. Alati oli ta rahapuuduses, ei leidnud ressursse oma katsete korraldamiseks ja suri vaesuses kaugel oma kodumaast. Tema geniaalsed teaduslikud teosed jäid trükis avaldamata ja olid kaua aega maailmale tundmatud.

Michel Angelo. Raffael. Võimsa ja mitmekülgse talendiga oli firentslane Michelangelo Buonarroti (1475—1564). Ta oli maalikunstnik, kujur, arhitekt ja luuletaja. Tulise patrioodina kannatas ta rängalt, nähes

Mooses. *Michel Angelo.*

seda sügavat alandust, millesse oli Itaalia sattunud välismaiste kallaletungide ja sisetülide tagajärjel. Oma teostes kujutas ta võimsaid, ähvardava pilguga ja terasmusklitega inimesi. Sellised on ta kuulsad Taaveti ja Moosese kujud. Täis kohutavat jõudu on tema loodud aheldatud orja kuju, kes püüab oma ahelaid purustada. Kogu ta looming on täis viha kodumaa rõhujate vastu ja üleskutset võimsale vastupanule.

Silmapaistev maalikunstnik oli Raffael (1483—1520). Oma maalides andis ta rea kauneid ja õrnu naiste kujusid. Lemmikteemaks oli tal noore ema ja lapse kujutamine. Tema suurimaks teoseks peetakse Sixtuse Madonnat.

Kõrgele arengutasemele tõusis sel ajal arhitektuur. Itaalia arhitektid, matkides antiikseid eeskujusid, püüdsid ehituste juures saavutada võimalikult rohkem harmooniat ja proportsionaalsust. Ehitisi kaunistati antiikstiilis sammastega ja krooniti ilusate kuplitega. Üks silmapaistvaimaid selle ajastu arhitektuurteoseid oli püha Peetruse kirik Roomas, ehitatud Bramante ja Michelangelo Buonarroti juhtimisel.

§ 2. Humanistid Inglismaal, Prantsusmaal, Madalmaades ja Saksamaal.

Pikkamööda arenes kodanlik kultuur ka teistes Euroopa maades. Inglise, Prantsuse, Madalmaade ja Saksamaa

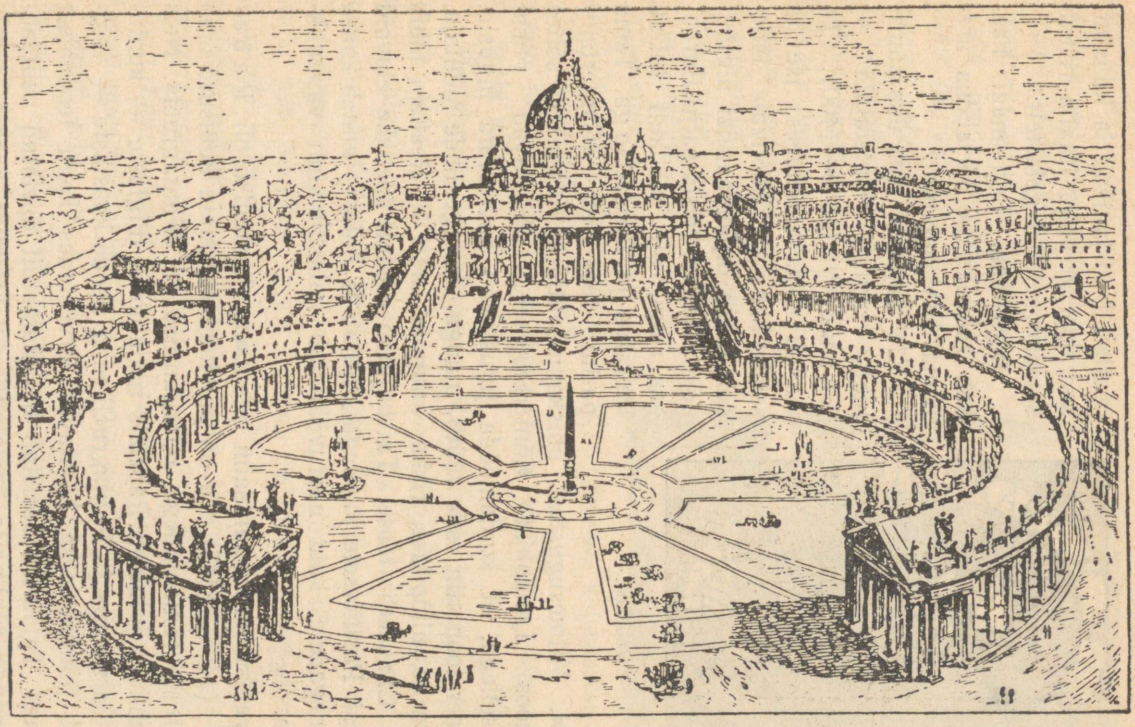

Püha Peetruse kirik Roomas.

Rabelais.

õpetlased, kirjanikud ja kunstnikud õppisid palju Itaalia renessansiaegsetelt tegelastelt.

Inglismaa. Inglismaal hakkab rahvakeelne kirjandus arenema XIV sajandil.

XIV sajandil elas üks suurimaid inglise luuletajaid — Chaucer (1340—1400). Ta isa oli rikas kaupmees, ise ta seisis kuninga õukonnale lähedal, täites diplomaatilisi ülesandeid Itaalias, reisis palju Euroopas ringi, oli isiklikult tuttav Petrarca ja Boccaccio'ga. Tema parim teos on «Canterbury jutud». Mitmesugustest ühiskonnakihtidest inimesed, sõites üheskoos Londonist Canterbury'sse, lõbustavad reisul end sellega, et kordamööda jutustavad huvitavaid lugusid. Chaucer toob siin esile rüütli, munga, indulgentside müütaja, kaupmehe, üliõpilase, rikka talupoja, arsti jt. Realism läbib kogu Chaucer'i teose. Ta kujutab eredalt tõelikke elavaid inimesi. Positiivsete joontega kujutab ta linlasi, tunneb kaasa talupoegadele, kuid naeruvääristab halastamatult vaimulikkonda.

Prantsusmaa. Tähtsaim prantsuse humanist oli Rabelais (1494—1553). Ta on pälvinud surematu kuulsuse oma satiiriliste romaanidega «Gargantua» ja «Pantagruel». Neis romaanides jutustab Rabelais naljatoonis hiiglaste — kuningate Gargantua ja Pantagrueli ning nende kaaslaste — veidratest juhtumustest, hävitavalt arvustades kogu feodaalset kultuuri. Ta naeruvääristab halastamatult õpetatud usuteadlasi nende tühi-palja šarlatanliku lobisemise pärast, ruma-

lat ja harimatut vaimulikkonda eesotsas paavstiga, müüdavaid kohtunikke-altkäemaksuvõtjaid, märatsevaid feodaalsenjööre, kes alati on valmis pisiasjade pärast sõdima. Säärasele rumalusele, ahnusele ja õelusele vastandab Rabelais sügava usu inimese loomulikusse headusesse. Ta on veendunud, et inimesed, kellele on antud täielik tegevusevabadus, on ise õnnelikud ja oskavad ka teisi õnnelikuks teha. Rabelais' romaanil oli tohutu menu ja ta põhjustas metsiku viha kiriklastes, kes panid ta keelu alla.

Erasmus Rotterdamist.

Madalmaad ja Saksamaa. Madalmaade humanist Erasmus Rotterdamist (1467—1536) evis suurt mõju mitte ainult oma kodumaal, vaid ka Saksamaal, Prantsusmaal ja Inglismaal. Eriline menu oli tema satiiril «Rumaluse ülistus». Siin esineb lõbus kuninganna Moria (Rumalus), kes hoopleb oma võimuga ja loetleb oma austajaid. Viimaste hulgas on esikoht ahnel ja liiderlikul katoliku vaimulikkonnal ja usuteadlastel, kes targa näoga tegelevad naeruväärsete pisiasjadega. Paavstki võib lõbusalt elada ainult tänu inimrumalusele. Erasmuse raamat ilmus mitmel korral uues trükis ja sai laia leviku osaliseks kogu Euroopas.

Suur edu oli ka ühest Saksamaa humanistide ringist ilmunud satiiril «Pimedusmeeste kirjad» (Epistolae virorum obscurorum). Rumalate ja harimatute munkade ja teoloo-

Trükipress.

gide kirjavahetuse näol pilgatakse siin kirikutarkust ja paljastatakse katoliku vaimulikkonna kelmusi, joomist ja liiderlikkust.

«Pimedusmeeste kirjade» koostamisest võttis osa üks tähtsaimaid Saksamaa humaniste — rändrüütel ja poeet Ulrich von Hutten (1488—1523). Tulise patrioodina oli ta täis viha paavsti ja katoliku pappide ülevõimu vastu Saksamaal. Paavsti nimetas ta «kõigi pahedega nakatatud bandiidiks». Kaastundmusega meenutas ta tšehhi kangelast Jan Žižka't, kes astus suure kirikureformaatori Jan Hus'i kaitseks välja ja päästis oma kodumaa pappidest ja munkadest. Ta unistas Saksamaa ühendamisest võitluseks ta peavaenlase — paavsti — vastu.

Trükikunst. Kodanliku kultuuri levikuks aitas palju kaasa trükikunsti leiutamine. Trükikunsti leiutas XV sajandi keskpaiku Mainzis (Saksamaal) Johann Gutenberg. Kuni tolle ajani kirjutati raamatuid ümber käsitsi. Neid kirjutasid ümber mungad erilistes kirjutamistöökodades, nn. scriptoria'tes. Raamatuid kirjutati pärgamendile, neid kaunistati sageli kunstipäraselt joonistatud suurte algustähtedega, mistõttu nad olid väga kallid. Nad olid kättesaadavad ainult rikastele. Kultuuri arenemisega linnades kasvas nõudmine raamatute järele. Linnades tekkisid tsunftid, mille erialaks oli raamatute ümberkirjutamine. XIV

sajandi lõpust alates tekivad paberile kirjutatud raamatud; paber oli pärgamendist märksa odavam. Tehti ka katseid raamatuid trükkimise teel mehaaniliselt paljundada. Selleks lõigati terve lehekülje tekst tagurpidi kirjaga puutahvlisse, rulliti tahvel värviga üle ja tehti tahvli abil äratõmbed paberile. See viis oli aga siiski väga kallis ja raske.

Gutenberg otsustas tervikliku puutahvli asendada liikuvate tähtedega ja valada need metallist. See kergendas trükkimistööd suuresti ja võimaldas ruttu laduda suuri raamatuid. Trükkimiseks kohandas Gutenberg erilise käsipressi, mis võimaldas kruvi abil paberi ühtlaselt vastu ladu suruda.

Trükikunst levis kiiresti kõigisse Euroopa maadesse. Igal pool asutati trükikodasid ja trükiti raamatuid uuel viisil. Raamatud odavnesid tunduvalt ja muutusid kättesaadavamaks. Raamatukaubandus arenes. Trükikunst sai võimsaks tööriistaks kodanliku kultuuri levitamisel.

§ 3. Ida-Euroopa kultuur.

Bütsants. Bütsantsis algas tunduv kultuuri tõus pärast Ladina keisririigi langemist ja Bütsantsi riigi taastamist. Bütsantsi õpetlasi ja kirjanikke vaimustasid mälestused oma maa suurest minevikust ja vana-kreeka kultuuri kuulsusest ning suurusest. Nad hakkasid innukalt uurima vana-kreeka kirjanikke ja filosoofe ning neid matkima. Nad protestisid kiriku ülevõimu vastu ja nõudsid inimmõttele vabadust. Bütsantsi õpetlastel oli elav läbikäimine itaalia humanistidega. Itaalia humanistid õppisid neilt kreeka keelt ja vana-kreeka luuletajaist ning filosoofidest arusaamist. Kuulus bütsantsi õpetlane XV sajandil Gemistos Plethon elas üksvahe Firenzes; tema sõpradeks ja õpilasteks olid kuulsad itaalia humanistid. Plethoni unistuseks oli muistse Hellase taaselustamine Bütsantsi riigis.

Taassünd toimus ka bütsantsi maalikunstis. Ranged, liikumatud kirikumaali kujud andsid aset elavamatele ja loomulikumatele kujudele. Kunstnikud püüdsid edasi anda liikuvust, otsisid loodusele lähedasi värve.

Samasugune kultuuri tõus esines ka lõuna-slaavi maades, eeskätt Serbias.

Türgi vallutus sundis bütsantsi õpetlasi teistesse maadesse põgenema. Mitmed neist asusid elama Itaaliasse. Teised otsisid varjupaika Venemaal. Venemaal varjasid end türklaste eest ka lõuna-slaavi maade haritud inimesed.

Venemaa. Tatari ike pidurdas vene kultuuri arengut, kuid ei suutnud hävitada suure rahva püüdlusi oma riigi vabastamiseks ja taaselustamiseks.

Venemaa ühtsuse ja tema suure ajaloolise ettemääramise idee ei hääbunud isegi mongolite valitsemise kõige halvematel aegadel. Vene kirjandus tähistas kõiki tähtsamaid sündmusi vene rahva elus, tema võite võitluses välisvaenlastega. Igas Venemaa nurgas loeti innuga «Aleksander Nevski elulugu», mis oli koostatud XIV sajandi algul. Rida kirjanduslikke jutustusi oli pühendatud Kulikovo lahingule. Üks neist, nimelt «Zadonštšina» (Donitagune) oli kirjutatud «Lugu Igori sõjaretkest» eeskujul. Ei jäänud seisma ka kunsti areng, eriti Novgorodis ja Pihkvas, mis jäid tatari rüüstest puutumata. Neid linnu kaunistasid rohkearvulised kirikud, mis olid ehitatud piiskoppide, bojaaride või kaupmeeste gildide poolt. Taassünd, mis sel ajal toimus bütsantsi ja slaavi kunstis, haaras ka Venemaad. Kuulsad olid Novgorodi maalikunstnikud, kes kirikute kaunistamisel püüdsid rakendada suuremal määral elavust, liikuvust, realismi.

Moskva, kes XIV—XV sajandil oli Venemaa ühendamise keskuseks, muutus samuti ka tema kultuurikeskuseks. Moskvas koostati ajaloolisi teoseid, mis kujutasid Venemaa suurt minevikku. Moskvas töötas üks keskaja suurimaid maali-

kunstnikke Andrei Rubljov (suri u. 1430. a.). Andrei Rubljovi kirikumaale iseloomustab haruldane joonte ja värvide ilu ning kooskõla ja oskus sügavat hingelist elamust edasi anda. Tema teoseid hindas kõrgelt vene rahvas. Kroonika märgib ühe Rubljovi maali hävimist tulekahju ajal suure õnnetusena. Rubljovil oli palju õpilasi ja järjendajaid. Tema koolkond tõstis vene maalikunsti kõrgele tasemele.

Novgorodi tunnikell XV saj.

Moskval olid tihedad kultuurisidemed Bütsantsiga ja lõuna-slaavlastega. Ta püüdis ennistada sidemeid Läänega. Põgenedes türklaste rüüste eest sõitsid paljud haritud kreeklased ja serblased Moskvasse. Silmapaistev kreeka humanist Maksim Grek (Kreeklane), kes oli hariduse saanud Itaalias, sõitis Moskvasse XVI sajandi algul. Tema ümber kogunes haritlaste ring, kes osutas elavat huvi Venemaa poliitilistele küsimustele.

Moskva meistrid omandasid itaalia renessansiaja arhitektide ehitustehnika. Ivan III kutsel tuli Moskvasse kuulus Itaalia arhitekt Fioravanti. Temale tehti ülesandeks

ehitada Moskva Kremlis Uspenski peakirik. Fioravanti uuris hoolega vanaaegse vene ehituskunsti eeskujusid ja tema juhatuse all ehitatud Uspenski peakirik osutub üheks kaunimaks vene kunsti mälestusmärgiks. Teine silmapaistev peakirik Kremlis, Blagoveštšenski katedraal, ehitati umbes samal ajal Pihkva meistrite poolt. Kremli ümber ehitati kõrged kivimüürid. Hakati ehitama suurvürsti paleed. Neid ehitustöid sooritati itaalia meistrite osavõtul. Ilusaid kivikirikuid ja paleesid ehitati ka teistes Vene riigi linnades, kuna riik hakkas pärast tatari ikke kukutamist elustuma.

KOLMAS JAGU.

HILISKESKAEG.

XVIII peatükk.

Suured maadeavastused ja kolooniate vallutamise algus.

XI—XV sajandi jooksul toimusid suured muudatused feodaalse ühiskonna elus. Arenes tööstus ja kaubandus, kasvasid linnad. Kuid see areng toimus ebaühtlaselt. Ida-Euroopa ja Aasia maad kannatasid rändhordide kallaletungide all; viimased hävitasid nende majandust ja pidurdasid nende arenemist. Ida-Euroopa, iseäranis aga Venemaa, varjas Lääne-Euroopat rändrahvaste sissetungi eest. Seetõttu hakkasid Lääne-Euroopa maad majanduse ja kultuuri alal Idamaadest ette jõudma. Feodaalne kord püsis endiselt Lääne-Euroopas niisama kui Ida-Euroopaski, kuid Lääne-Euroopa eesrindlikes maades, kõigepealt Itaalias, hakkasid kujunema kapitalistlikud suhted.

Tekkisid uued klassid: kodanlased — kapitalistid ja nende poolt ekspluateeritavad palgatöölised. Palgatöölised erinesid talupoegadest-pärisorjadest sellega, et nad olid isiklikult vabad, kuid ilma maata ja ilma

igasuguste elatisvahenditeta. Et mitte nälga surra, pidid nad oma tööjõu kapitalistidele müüma.

Kapitalistlike suhete arenemist kiirendasid uute kaubateede ja uute, seni tundmatute maade avastamine eurooplaste poolt.

§ 1. Ameerika ja meretee Indiasse avastamine.

Itta viivate teede otsimine. XV sajandil hakkasid eurooplased intensiivselt otsima teed itta — Indiasse ja Hiinasse, mis näisid neile muinasjutuliste rikkuste maadena. Euroopa kaupmehed lootsid rikastuda nende maadega kaubanduslikult läbi käies. Nad tahtsid otseselt astuda suhtlemisse eurooplastele tundmatute maadega, kus kasvas pipar, kaneel ja muud vürtsid, mille eest tuli araabia kaupmeestele suuri summasid üleliia maksta. Nad tahtsid jõuda salapäraste maadeni, kus leitakse kalliskive, kus külluses leidub kulda. Kuld ärritas laostunud aadlike fantaasiat, kes otsisid seiklusi ja kerget rikastumisvõimalust. Selleks ajaks oli kuld ühes kaubanduse tõusuga muutunud peamiseks ahvatluseks. Kulla eest võis kõike osta. Kuld tõi rikkust, au ja võimu.

Kulda oli Euroopas vähe ja seegi valgus araabia kaupmeeste kätesse vahetuseks Idamaadelt toodud kaupade eest. Lisaks veel takistasid türklaste vallutused üha enam idakaubandust. Türklased võtsid enese alla Krimmi ja järk-järgult vallutasid Vahemere idaranniku. Eurooplased hakkasid otsima uusi teid Idamaadesse. Vene kaupmehed püüdsid sõlmida otsesidemeid Iraaniga ja teiste Idamaadega.

Tveri kaupmees Afanassi Nikitin jõudis a. 1466 läbi Iraani Indiasse ja elas seal kolm aastat. Ta kirjutas huvitava märkmiku sellest reisist pealkirjaga «Reis kolme mere taha».

Portugallaste avastused. Mereteed Idamaale otsisid portugallased, kes ammust ajast olid tuttavad Aaf-

rika lääänerannikuga. Portugallased kui julged merisõitjad, piraadid ja orjakauplejad olid konstrueerinud uuetüübilised purjekad — karavellid, mis olid kerged ja liikuvad laevad, kõlvulised kaugeteks merereisideks. Purjetades kord-korralt ikka kaugemale lõuna poole, piki Aafrika lääänerannikut, jõudsid nad Healootuse neemeni, möödusid Aafrika lõunatipust ja veendusid, et seda teed kaudu võib purjetada Indiani. Reisi Indiasse ümber Aafrika sooritas esmakordselt portugali meremees Vasco da Gama, kes jõudis Indiasse a. 1498.

Kolumbuse reisid. Pisut varem, aastal 1492, asus Hispaaniast uue tee otsimisele Ida-Aasiasse Christoph Kolumbus. Kolumbus oli Genua kangru poeg. Noorelt hakkas ta meremeheks. Teda ahvatles julge mõte leida tee Indiasse, sõites lääne sihis ümber maakera. See mõte aga näis sel ajal hullumeelsusena. Mitme ebaõnnestunud katse järel suutis Kolumbus oma plaaniga huvi äratada Hispaania kuningannas Isabellas. Talle anti kolm väheldast laeva. Pärast 70-päevast purjetamist jõudis tema väike laevastik 12. oktoobril 1492 väikese saareni, mille Kolumbus nimetas San Salvadori saareks. See oli üks Bahama saartest. Seejärel avastas Kolumbus Kuuba ja Haiti saared. Kolmel järgneval reisil avastas ta veel mõned saared ja jõudis Lõuna-Ameerika

Christoph Kolumbus.

rannikuni. Tema poolt avastatud vaesed metslastega asustatud maad sarnanesid väga vähe eurooplaste arvates muinasjutuliselt rikaste India ja Kaug-Ida maadega. Hispaania valitsus oli Kolumbuse ürituses pettunud. Ta suri kõigist unustatuna vaesuses.

Kolumbus ei teadnud arvatagi, et tema poolt on avastatud hiiglasuur uus manner. Tema arvas, et leidis tee Indiasse. Alles teine reisija, Firenze astronoom Amerigo Vespucci tegi selgeks, et Kolumbus oli avastanud uue maailmajao. Amerigo nime järgi hakati seda kutsuma Ameerikaks. Kuid Ameerika pärisrahvale jäigi nimeks «indiaanlased» ja Kesk-Ameerika saari hakati nimetama «West-Indiaks» (s. o. Lääne-Indiaks), et vahet teha «Ida-Indiaga», idapoolse, Aasia-Indiaga.

Magalhães. Vespucci avaldas arvamuse, et Aasia idarannikule võib pääseda, sõites lõunas ringi ümber vastavastatud mandri. Selle plaani teostas Hispaania valitsus. Tema ülesandel möödus ekspeditsioon Magalhães'i juhtimisel Lõuna-Ameerikast, läbis väina, mis sai nimeks Magalhães'i väin, ületas Vaikse ookeani ja piki Aasia ning Aafrika rannikuala jõudis Euroopasse tagasi. Reis kestis kolm aastat (1519—1522). See oli raske teekond. Magalhães ise ja suurem osa laeva meeskonnast hukkusid teel. 265 inimesest, kes koos Magalhães'iga asusid reisile, jõudis pärast teekonda ümber maailma tagasi ainult 13. Magalhães'i ekspeditsioon oli esimeseks teekonnaks ümber maailma.

§ 2. Eurooplaste koloniaalpoliitika.

Hispaanlaste vallutused Ameerikas. Eurooplased veendusid, et maa, mille oli avastanud Kolumbus, ei olnud Aasia idarannik. Kuid vastavastatud maal leidus seda, mida eurooplased maailmas kõige enam igatsesid, — seal leiti

kulda. Kullajahile sööstsid kerge rikastumise otsijad; need olid vaesunud, kuid sõjakad Kastiilia aadlikud (hidalgod).

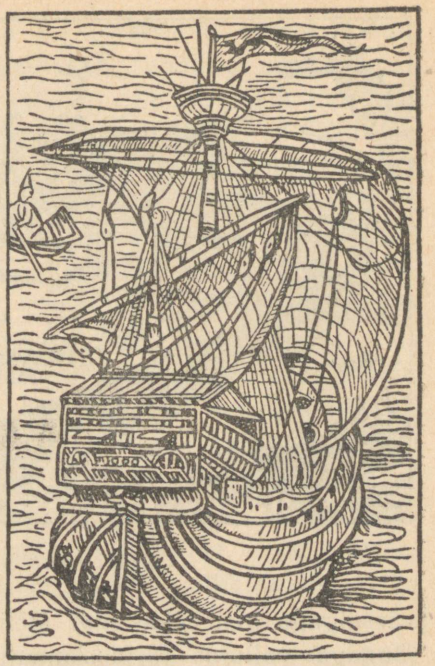

Kolumbuse karavell.

Suuri kulla ja hõbeda tagavarasid oli kogutud Kesk- ja Lõuna-Ameerika rahvaste kuningail ja ülemkihil: atsteekidel, kes elasid Mehhikos, ja inkadel, kes elasid Peruus. Need olid iidse kultuuriga rahvad. Neil olid oma linnad ja kindlused. Nende ülemkiht elas ilusates paleedes. mis olid rikkalikult skulptuuridega, marmorist mosaiikidega, purskkaevudega ja vaipadega kaunistatud, omas suurel arvul kullast ja hõbedast majariistu, kandis kirevat riietust. Atsteegid ja inkad elasid nende poolt alistatud suguharude kulul, kes pidid maksma rasket andamit, andma väärismetalle, produkte ja orje. Alistatud suguharud vihkasid oma orjastajaid. Nende suguharude toetusel vallutasid hispaanlased kerge vaevaga suured riigid. Pealegi olid Ameerika elanikele tundmatud nii tulirelvad kui ka hobused. Ratsanike välimus ja püssipaukude kärgatused tekitasid neis kabuhirmu. Hispaania seikleja Cortés, endine Salamanca ülikooli üliõpilane, kes oli raamatud mõõga vastu vahetanud, vallutas 400-mehelise

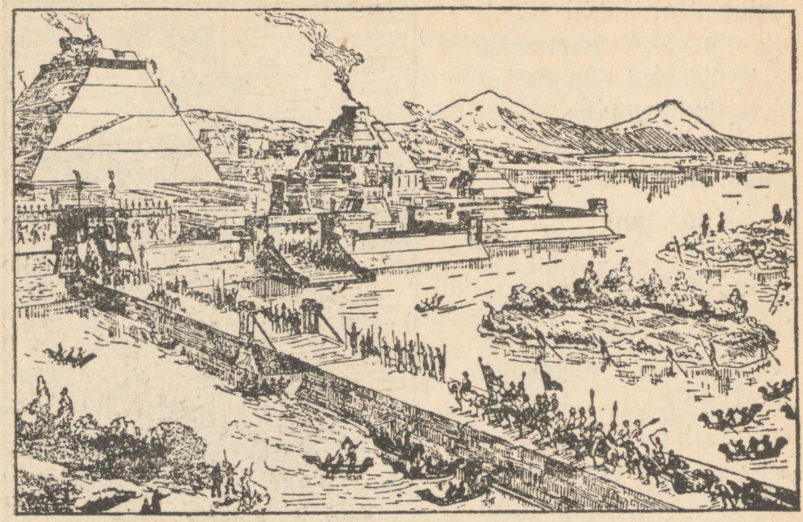

Cortés'i sissesõit Mehhikosse.

väesalgaga atsteekide riigi Mehhikos (1521). Veel väiksema jõuguga vallutas kirjaoskamatu bandiit Pizarro inkade riigi Peruus (1531). Vallutajate kätte sattusid määratu suured väärismetallide tagavarad, ülirikkad kulla leiukohad ja hõbedakaevandused. Hispaanlased võtsid allaheidetud rahvastelt maa ära ja elanikkonna muutsid orjadeks. Samasugune saatus tabas ka neid suguharusid, kes aitasid hispaanlastel võitu saavutada. Eurooplased panid nende poolt avastatud maades kehtima koloniaalse orjuse, mille koleduste ees kahvatuvad isegi vana-aja orjapidamiskorra julmused.

Hispaanlased sundisid indiaanlasi neilt äravõetud maad harima. Neid ekspluateeriti halastamatult uutes, äsja sisseseatud suhkrurooistandustes. Veel hirmsam oli töö kulla- ja hõbedakaevandustes. Kurnumise tagajärjel suri inimesi massiliselt. Iga kaevanduse sissekäigu juures vedeles sadadena laipu ja raisakullide parved lendasid kokku saagi jagami-

sele. Väikseimagi vastuhaku puhul hävitati terved külad. Sõnakuulmatuid põletati tuleriitadel, sundides nende naisi, lapsi ja emasid seda pealt vaatama. Suurel arvul lõpetasid õnnetud indiaanlased oma elu enesetapmisega, et vabaneda orjapõlve talumatuist piinadest. Terved suguharud surid välja. XVI sajandi keskpaiku olid Kuuba ja Jamaika saarel kõik kohalikud elanikud kadunud. Siis hakkasid hispaanlased Aafrikast oma Ameerika asumaadesse neegreid vedama. Aafrikas peeti tõelist jahti inimestele. Läpastanud õhuga laeva siseruumis veeti aheldatult õnnetuid neegreid Ameerikasse; teel surid pooled neist nälga ja haigustesse. Mitte kultuuri, vaid orjust ja hävingut tõid eurooplased asumaadesse.

Iga kolme aasta tagant purjetas Hispaaniasse tugevasti relvastatud «hõbeda-laevastik». See tõi kaasa hukkunud inimelude hinnaga hangitud hõbedat ja kulda. Teel varitsesid teda teised euroopa kiskjad, püüdes kallihinnalist saaki omandada.

Portugallaste asumaad. Portugallased, kes avastasid tee Sunda ja Moluki saartele, olid liiga nõrgad, et neid tihedalt rahvastatud maid paljumiljonilise elanikkonnaga alistada. Nad piirdusid sellega, et ehitasid rannikualadele rea kindlustatud röövlipesi ja tegelesid mereröövіga. Nad püüdsid sealt kaubandusega tegelevaid araabia kaupmehi välja tõrjuda. Portugali laevastiku juht Albuquerque purustas rea linnu Araabia rannikul, külvates kõikjal hirmu ja õudust oma metsikute tegudega. Hiljem suundus ta kaugemale ida poole, hõivas Goa Malabari rannikul, hävitas viimseni kohaliku rahvastiku ja asutas sinna portugallaste peatoetuspunkti. Peagi vallutas ta Malaka, kus asus vürtsidega kauplemiseks peaturg, ja Portugali faktooriad tekkisid Moluki saartele. Nende poolt anastatud baasidest pidasid portugallased jahti india ja araabia laevadele. Nad võtsid ära laadungi, aga

laevad ühes meeskonnaga lasksid põhja. Mõned vangidest, äralõigatud ninade ja kõrvadega, lasksid nad vabadusse. Need õnnetud inimesed pidid Idamaades levitama teateid sellest, mis ootab kõiki neid, kes julgevad rikkuda portugallaste kaubandusmonopoli. Portugallased kasutasid Lõuna-India poliitilist killustatust ja asusid kohalikku rahvast süstemaatiliselt röövima. Nad alistasid endile mõned kohalikud vürstid ja sundisid neid muretsema kas tasuta, andamina või alandatud hindadega pipart, nelki, ingveri, muskaatpähkleid ja kangaid. Kõik see müüdi Euroopas edasi, saades 700—800% ja enamgi kasumit. Seejuures tõid portugallased Indiast vähe kaupu, ainult 5—6 laeval, et mitte hindu alla lüüa. Kui hinnad hakkasid langema, siis kaupade ülejääk hävitati.

Nii pandi alus Euroopa koloniaalvaldustele. Väikesest suletud maast muutub Lääne-Euroopa XVI sajandil hiiglasuurte koloniaalvalduste keskuseks. Asumaadest kokkuriisutud rikkuste laviin suundub Euroopasse. Asumaade ja koloniaalrahvaste röövimine ja ebainimlik ekspluateerimine kiirendasid kapitalismi arengut Lääne-Euroopas. Kuid kapitalism ei arenenud neis maades, kes esimestena vallutasid ookeanitagused asumaad.

Antverpeni börs. Hispaania ja Portugal olid vaesed ja mahajäänud maad. Hispaania kuningate ja feodaalide kätte sattunud tohutud rikkused raisati kasutult. Tööstus oli Hispaanias ja Portugalis nõrgalt arenenud. Kõike tuli välismaalt osta ja suurem osa kokkuröövitud varadest valgus välismaade kaupmeeste kaukasse. Idamaade vürtside laadungiga Portugali laevad peatusid Lissabonis ainult mööda sõites, sealt nad suundusid Antverpenisse, mis oli XVI sajandil muutunud Euroopa kaubanduse tsentrumiks. Antverpenisse koondus koloniaalkaupadega kauplemine. Siia

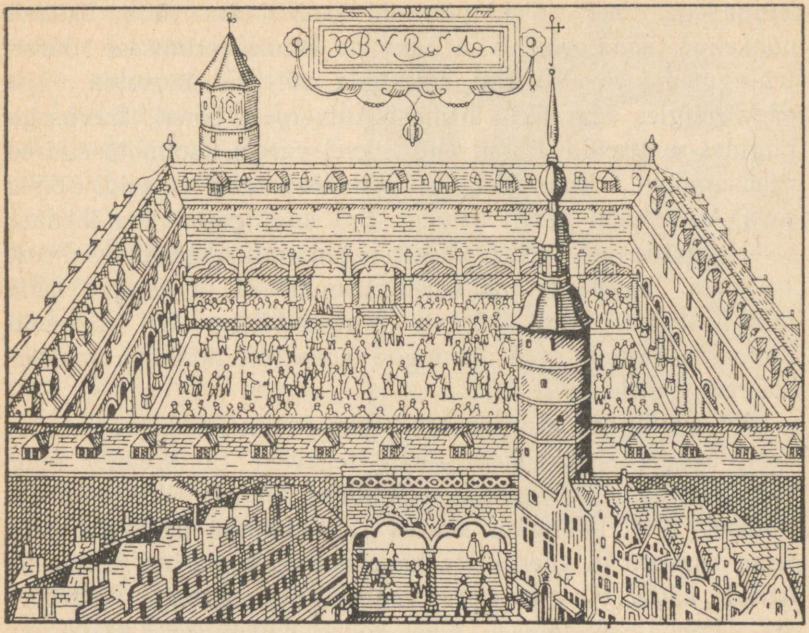

Börs.

toodi ka Inglismaalt ja Flandriast kalevit, Saksamaalt — tina, vaske ja rauda. Antverpeni börsile kogunesid kõigi Euroopa maade rikaste kaubafirmade esindajad. Siin võis kuulda kõiki Euroopa keeli. Antverpeni börs oli aasta läbi avatud. Börs erines laatadest sellega, et siin ei sõlmitud kaubatehinguid kohaletoodud kaupade põhjal, vaid kaupade põhjal, mis olid alles kohale toomata. Tehingud sõlmiti kaubaproovide järgi. Säärased tehingud olid seotud riisikoga ja avasid suuri võimalusi spekulatsiooniks. Müüja ja ostja leppisid juba ette kokku kauba hulga, kvaliteedi ja hinna kohta. Kuid hinnad muutusid alatasa, olenevalt kokkutoodud kauba hulgast. Tormis võisid hukkuda laevad ühes

kaupadega, teel võisid piraadid kaubad ära võtta, äkitselt puhkenud sõda võis viia kaupade konfiskeerimiseni. Börsitehingutega võis kiiresti rikastuda või ka laostuda. Iga päev tungles suur hulk ärimehi Antverpeni börsil, ärevusega jälgides uudiseid. Börsil olid liikvel varem kuulmata suured rahasummad. Kuningad, kes sõdadeks raha vajasid, võisid seda Antverpeni börsil saada. Ent kuningaile raha laenata oli riskantne asi. Nad võisid ootamatult tagasimaksmisest keelduda. Seepärast nõustusid kaupmehed ja pangad neile raha laenama ainult kõrgete protsentidega. Et sääraseid protsente tasuda, olid kuningad sunnitud töörahva maksukoormat suurendama.

Nii suurendas asumaadest kokkuröövitud rikkuste juurdevool Euroopas kaubanduslikku tegevust ja krediiti ning avas osavatele ärimeestele võimaluse kiiresti rikastumiseks. Endisel ajal kuulmatu suured rahasummad hakkasid kuhjuma osavate ja energiliste kaupmeeste, pankurite ja spekulantide kätte. F u g g e r'i t e kauba- ja pangamaja Augsburgis (Lõuna-Saksamaal) ajas kokku paljumiljonilise varanduse. Fuggerid laenasid raha paavstile, kuningaile ja keisritele. Vastutasuks selle eest nad said õiguse hõbeda-, vase- ja elavhõbeda-kaevanduste ekspluateerimiseks, mis tõi neile määratu suurt kasumit. Fuggerid andsid Saksa keisrile Karl Habsburgile raha Saksamaa kuurvürstide äraostmiseks ja seega kindlustasid tema valimise Saksamaa keisriks (1519).

Karl V keisririik. Karl Habsburg, kes Saksamaa keisriks sai K a r l V nime all, valitses hiiglasuurt riiki, mis hõlmas Hispaaniat tema asumaadega Ameerikas, Lõuna-Itaaliat, Sitsiiliat, Saksa keisririiki ja Madalmaid (praegune Belgia, Holland, Luksemburg ja mõned maakonnad Põhja-Prantsusmaal). Nagu siis kõneldi, «tema valdustes ei loojunud iialgi päike». Temale kuulusid kulla- ja hõbeda-kaevandused Ameerikas. Veel suuremaid sissetulekuid andsid temale Madal-

maad sealse kalevitöös-tusega ja rikaste linna-dega, milledest tähtsaim oli Antverpen. Teda abis-tasid omalt poolt laenu-andmisega selleaegse Euroopa rikkaimad pan-kurid — Fuggerid. Kuid üleliia suureks paisu-nud riik nõudis tohutu suuri väljaminekuid. Karl segas end kaua-kestvatesse sõdadesse Prantsusmaaga Itaalia omandamise pärast. Need sõjad laastasid kohutavalt Itaaliat ja neelasid asjatult nii Prantsuse kuningate kui ka Karl V riigikassa tühjaks. Türklased astusid liitu Prantsuse kuningaga ja Karli vastu tegutses prantsuse lae-vastik koos türgi laevastikuga. Keisririigi kaitseks ja val-lutussõdade avantüürideks ei jätkunud raha. Üha raskemaks läks võimu kindlustamine laialipaisatud ja paljurahvuselises riigis ning riigialamatelt uute maksude väljapressimine. Tohutu riigi kõigis osades kasvas rahva rahulolematus. Tõu-sid üles Kastiilia linnad, nendega ühines talurahvas, ja ainult suuri vaevu õnnestus Karlil see ülestõus maha suruda. Meelepaha suurenes Madalmaades. Saksamaa oli haaratud revolutsioonilisest liikumisest.

Karl V.

Reformatsioon ja talupoegade sõda.

§ 1. Saksamaa reformatsiooni eel.

Revolutsiooniline liikumine Saksamaal. Juba alates XV sajandi lõpust oli haaranud Saksamaad sügav revolutsiooniline liikumine. Talupoegade rahutused vapustasid lakkamatult maad. Selleks ajaks oli talupoegade olukord tugevasti halvenenud. Aadlikud vaatasid kadedusega rikastele linlastele, kes kergesti rikastusid kauplemise ja spekuleerimisega, kadestasid nende toretsevat eluviisi ja nõudsid talupoegadelt üha uusi koormisi, püüdes neilt viimaseid krosse välja pigistada. Nad anastasid kogukonna maad: karjamaad, metsad, heinamaad, kalapüügikohad, mida varem olid kasutanud talupojad. Et mõisnikule raharenti tasuda, tuli talupojal linna liigkasuvõtjailt raha laenata ja neile kõrgeid laostavaid protsente maksta. Pärisorjusest vabanenud talupoegi püüdsid mõisnikud uuesti orjastada. Halastamatult kooris talupoegi kirik, kellele tuli kümnist (kümnes osa lõikusest) maksta.

Talupoegade keskel algasid rahutused. Aastal 1476 hakkas karjane ja külamoosekant Hans Böheim Würzburgi lähedal jutlustama, et kõik inimesed on vennad, et ei tohiks olla ei rikkaid ega vaeseid, et on vaja senjööridelt ja vaimulikelt maa ära võtta ja jagada see talupoegadele. Palju rahvast voolas kokku tema jutlustamist kuulama. Piiskop käskis Böheimi kui ketseri vangistada. Ta mõisteti süüdi ja põletati tuleriidal. Muidugi ei suutnud see talupoegi rahustada. Nende seas hakkasid levima salaühingud. Oma lipul kujutasid need talupojakinga mõisnikusaapa-vastase ülestõusu embleemina.

Sügav rahulolematus oli kasvamas linnades. Siin käis äge võitlus ühelt poolt patritsiaadi vahel, kes hoidis enda käes kogu võimu linnaomavalitsuses, ja teiselt poolt linnarahva keskkihtide ehk, nagu neid Saksamaal nimetati, bürgerite — jõukate käsitööliste ja väikekaupmeeste vahel. Rikas patritsiaat veeretas kogu maksukoorma bürgeritele ja haaras oma kätte kogu kaubanduse.

Rahutud olid linna elanikkonna alamad kihid: käsitöösellid ja töölised. Need kõige enam rõhutud rahvakihid tundsid tihedat sidet rõhutud talurahvaga ja olid valmis temaga üheskoos tegutsema.

Revolutsioon algas kiriku reformi nõudmisega.

Katoliku kirik. Katoliku kirik äratas juba ammu üldist vihavaenu. Paavstid kaotasid selle mõju, mis neil kunagi oli olnud. Kui kuningate võim tugevnes, tuli paavstidel loobuda unistamast maailmavalitsemisest. Selle asemel hakkasid nad oma isiklikke tulusid suurendama. Nad võtsid kõrget maksu piiskoppide ja abtide kohtadele määramise eest, arendasid häbemata laialdast indulgentside müüki. Nad elasid luksuslikku ja lodevat elu, kogusid endile hiiglasuuri varandusi, rikastasid oma sugulasi.

Üldist jubedust ja viha äratas paavst Aleksander VI Borgia (1492—1503). Isikliku rikastumise teel ei peatunud ta ühegi roima ees. Sõnamurdmine, mürk, salamõrvarite puss olid tema poliitika harilikeks abinõudeks. Ta järeletulijad ei olnud temast paremad. Katoliku piiskoppide ja kloostrite käes olid määratu suured maad, tuhanded talupojad-pärisorjad ja tohutud sissetulekud. Suur hulk munki ja pappe veetis hästisöönud ja jõudeelu töörahva kulul. Vaimulikkonna jõudeelu, kombelõtvus ja harimatus äratasid üldist meelepaha.

Kõikjal luusisid ringi inkvisitsiooni spioonid ja luurajad,

otsides rahulolematuid. Tuhandeid inimesi piinati ja põletati tuleriitadel, nende varandus rikastas rahaahnet kirikut.

Riikides, kus riigivõim oli tugev, nagu Inglismaal ja Prantsusmaal, piirasid kuningad kiriku sissetulekuid. Saksamaal aga tegutses katoliku kirik täitsa vabalt ja kooris rahvast, häbi tundmata. Igas rahvaklassis kasvas rahulolematus katoliku kirikuga. Isegi suurfeodaalid ja vürstid, kes vajasid kirikut selleks, et rahvast hirmul ja kuulekuses hoida, arvasid, et see võimuvahend läheb neil liiga kalliks maksma. Nad vaatasid kadedusega kiriku laialdastele valdustele ja suurtele tuludele ning tahtsid neid oma valdusse saada.

Humanistid. Suurt meelepaha tekitas kirik linlastes. Linna kodanluse hulgas leidis humanism palju poolehoidjaid. Humanistid arvustasid teravalt ja pilkasid katoliku kirikut. Neid vihastasid harimatus ja ebausk, mida toetas kirik, neid vihastasid tema ahnus ja julmus.

Saksamaal leidsid tulist vastukaja humanistide teosed, Erasmuse «Rumaluse ülistus», «Pimedusmeeste kirjad» ja iseäranis Ulrich von Hutteni leegitsevad üleskutsed teha lõpp pappide ja katoliku vaimulikkonna ülevõimule. Rahva seas levitati lendlehti, milledes paljastati ja naeruvääristati katoliku vaimulikkonda.

§ 2. Reformatsiooni algus.

Lutheri väljaastumine. 1517. aastal astus kiriku reformi propagandaga välja Wittenbergi (Saksimaa) ülikooli professor Martin Luther (1483—1546). Tema väljaastumiste ajendiks oli indulgentside häbenematu müük, mida teostas Saksamaal katoliku kirik. Indulgentse müüdi, et katta võlg, mille oli Fuggerite juures teinud Mainzi peapiiskop; võlg tehti aga selleks, et paavstile tasuda peapiiskopikohale määramise eest. Indulgentse müütava munga kaasas käis Fugge-

rite agent ja võttis enda kätte laekuvad summad. Jäme reklaam ümbritses indulgentside müüki. Luther lõi Wittenbergi kiriku uksele 95 teesi, milles mõistis hukka õpetuse indulgentsidest ja nendega kauplemise.

Luther.

Lutheri väljaastumine sai kiiresti teatavaks üle kogu Saksamaa. Kõikjal kutsus see esile üldise poolehoiu ja toetuse. Paavst pani Lutheri kirikuvande alla, kuid Luther viskas paavsti bulla tulle. Lutheri ümber tekkis laialdane liikumine Rooma ja katoliikluse vastu. Kuid mitte kõik ei mõistnud reformatsiooni ühteviisi. Vürstid tahtsid vabastada kiriku paavsti võimu alt ja saada endile tema hiiglasuured rikkused. Nad tahtsid alistada kiriku endale ja tema abil rõhuda, paljaks koorida ja ekspluateerida töötajaid.

Kodanlus unistas oma kirikust, mis oleks tema huvide teenistuses. Ta tahtis feodaalse kiriku, nagu seda oli katoliku kirik, asendada kodanliku kirikuga. Kodanlus tahtis samuti katoliku kirikult ta varandused ära võtta, kuid tahtis jätta need endale, aga mitte anda neid vürstidele ja aadlile. Ta tahtis näha sellist kirikut, mis annaks oma õnnistuse kodanlikule korrale ja jutlustaks töölistele ja käsitöölistele, et nad rohkem töötaksid oma isandate jaoks ega jul-

Paavsti karikatuur.

geks nuriseda oma vaesuse üle. Sääraste vaadete väljendajaks oli Luther.

Hoopis teisiti kujutasid endale reformatsiooni talupojad ja linnakehvikud. Nad tahtsid **kirikliku reformatsiooni** siduda kogu ühiskondliku korra reformeerimisega õigluse ja võrdsuse alusel. Saksamaa töötavate klasside keskel olid veel elavad taboriitide õpetused. Saksamaa töörahvas nõudis mitte vürstlikku ega kodanlikku, vaid rahvareformatsiooni.

Thomas Müntzer. Selle rahvaliikumise juhiks ja kangelaseks sai suur revolutsionäär Thomas Müntzer (1493—1525).

Müntzer unistas sellisest ühiskondlikust korrast, kus pole ei ekspluateerijaid ega ekspluateeritavaid, kõik on üheväärsed ja varandus kuulub kogu rahvale. Temal olid hämarad aimused selle kohta, missugune peab olema klassideta sotsialistlik ühiskond. Müntzer kasutas oma organiseerijaning juhitalenti selleks, et ühendada kõik revolutsioonilised elemendid võitluseks feodaalkorra vastu.

Müntzeri leegitsevad jutlused, mis olid sihitud eksplua-

teerijate ja neid toetavate võimude vastu, tekitasid hirmu ja vihavaenu valitsevates klassides. Müntzeri ja tema õpilasi jälitati. Temal tuli tihti rännata ühest kohast teise, tema õpilased varjasid end tagakiusamise eest mitmel pool Saksamaal. Kuid sel kombel levis revolutsiooniline kihutustöö üha laiematesse rahvahulkadesse. Ahnelt kuulas rahvas Müntzeri ja tema poolehoidjate jutlusi.

Thomas Müntzer.

Kui aastal 1524 tahtsid võimud vangistada Müntzeri, siis Tüüringi mäetöölised, relvastunud kirkadega, ei lasknud oma armastatud juhti kinni võtta. Rahvas oli ärevuses. Elanikkond sulges kirikuid, kihutas minema katoliku pappe. Talupojad keeldusid täitmast kohustusi oma isandate vastu ja hakkasid välja astuma relvad käes.

§ 3. Talupoegade sõda.

Talupoegade ülestõus Saksamaal. Ülestõus algas Edela-Saksamaal (Švaabimaal) ja suveks 1525 oli haaranud kogu Lõuna- ja osa Kesk-Saksamaast. Ülestõusnud talupojad esitasid oma nõudmised, mis on tuntud «12 artikli» nime all.

Ülestõusnud talupojad.

Need artiklid trükiti ja nad hakkasid levima üle kogu Saksamaa.

Talupojad nõudsid, et neile tagasi antaks neilt senjööride poolt anastatud metsad, niidud ja karjamaad, et neil lubataks jõgedes ning järvedes kalu ja metsades metsloomi ning -linde püüda, et vähendataks teoorjust ja renti ja vabastataks talupojad pärisorjusest, et talupoegadel endil lubataks preestreid valida ja kaotataks ära osa kirikukümnisest, teine osa aga läheks preestrite ja vaeste ülalpidamiseks.

Talupoegade liikumist, mis oli feodaalide ja feodaalse ekspluateerimise vastu sihitud, tahtis ära kasutada ka linnakodanluse julgem osa. Mõned linlastest ühinesid ülestõusnutega ja koostasid oma programmi, nn. Heilbronni programmi (linna järgi, kus ta esmakordselt esitati). Selles avaldati soov kogu Saksamaa ühendamiseks, ühtsete mõõtude ja kaalude ning ühtlase raha kehtestamiseks, vürstide ja senjööride võimu vähendamiseks, ühe sõnaga kõigeks selleks, mida vajas kodanlus oma arenemiseks ja tugevnemiseks. Ka mõned rüütlid ühinesid ülestõusnutega. Müntzeri poolehoidjad esitasid oma programmi, milles eitati igasugust kokkulepet ekspluataatoritega, kutsuti kõiki ühinema võitluseks ekspluateerijatega ja neid, kes võitlusest tahtsid kõrvale hoida, kuulutati vaenlasteks.

Talupoegade sõda Saksamaal võttis märksa laiema ulatuse kui Jacquerie ja Wat Tyleri ülestõus. Talupojad kogunesid suurtesse salkadesse. Nad purustasid rüütlilosse ja

kloostreid, hõivasid linnu ja õiendasid arveid julmade rõhujatega. Ülestõusnud talupojad aga ei osanud oma jõude ühendada ja üksmeelselt tegutseda. Talupoegade salgad jäid hajutatuks. Nad ei andnud õigeaegselt üksteisele abi. Pealegi olid jõukamad talupojad nõus vaenlastega kokku leppima.

Vürstid, aadlikud ja rikkad linlased ühinesid ja saatsid talupoegade vastu suure sõjaväe kavala ja halastamatult julma väepealiku T r u c h s e s s i juhtimisel. Kord pettuse ja reetmisega, kord jõuga purustas Truchsess üksteisest lahus võitlevad talupoegade väesalgad. Ta hävitas vangivõetud talupoegi ja kinnipüütud liikumisejuhte piinas ning hukkas metsikult.

Kõige revolutsioonilisema hoo võttis liikumine Tüüringis, kus seda juhtis vahenditult Müntzer ise.

Siin võtsid liikumisest aktiivselt osa käsitöösellid, kehvikud ja mäetöölised. Revolutsiooni keskuseks sai Mühlhauseni linn. Linnas valmistati relvi, valati suurtükke ja õpetati maakaitseväelasi. Müntzer pöördus leegitseva üleskutsega linnade ja külade poole, et need astuksid võitlusse vaenlastega — senjööride ja pappidega. Talupojad tungisid rüütlilosside ja kloostrite kallale, põletasid ja rüüstasid neid.

Vürstid saatsid Müntzeri vastu suured väed. Ebavõrdses lahingus F r a n k e n h a u s e n i lähedal tema väesalk sai lüüa. Müntzer ise võeti vangi, teda piinati julmalt ja hukati. Nõnda hukkus see saksa rahva suurim kangelane.

Hoolimata relvastatud jõudude suurest ülekaalust ei õnnestunud vürstidel kaua aega talupoegade ülestõusu maha suruda. Kõige kauem panid talupojad vastu Tirooli mägedes — 1526. aasta suveni.

Kohutav oli võitjate arveteõiendamine ülestõusnud rah-

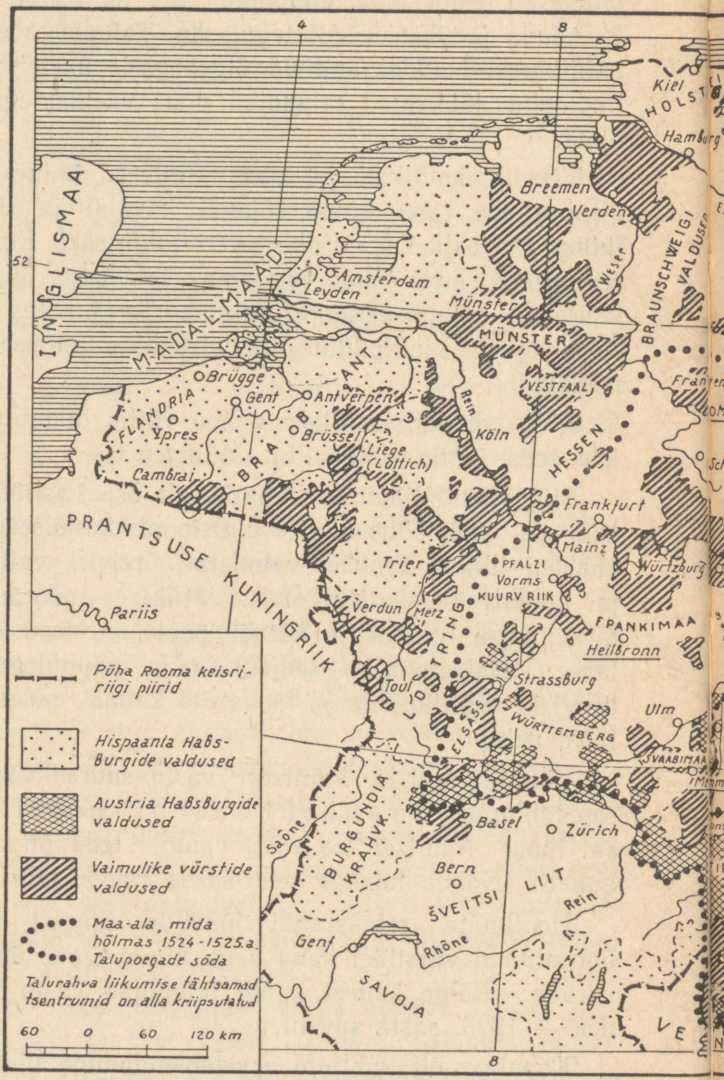
4
8
52
INGLISMAA
MADALMAAD
Amsterdam
Leyden
Münster
MÜNSTER
Kiel
HOLST
Hamburg
Breemen
Verden
Weser
BRAUNSCHWEIGI VALDUSED
Brügge
Gent
Antverpen
FLANDRIA
Ypres
Brüssel
BRABANT
Liege (Lüttich)
Cambrai
Rein
Köln
VESTFAAL
HESSEN
Frankfurt
Mainz
Würtzburg
PRANTSUSE KUNINGRIIK
Trier
PFALZI
Vorms
KUURVÜRSTIRIIK
Pariis
Verdun
Metz
LOTARINGIA
FRANKIMAA
Heilbronn
Toul
Strassburg
Ulm
WÜRTTEMBERG
ŠVAABIMAA
ELSASS
BURGUNDIA
KRAHVK
Basel
Zürich
Bern
ŠVEITSI
LIIT
Rein
Saône
Genf
Rhône
SAVOJA
8
Püha Rooma keisririigi piirid
Hispaania Habsburgide valdused
Austria Habsburgide valdused
Vaimulike vürstide valdused
Maa-ala, mida hõlmas 1524-1525.a. Talupoegade sõda
Talurahva liikumise tähtsamad tsentrumid on alla kriipsutatud
60 0 60 120 km

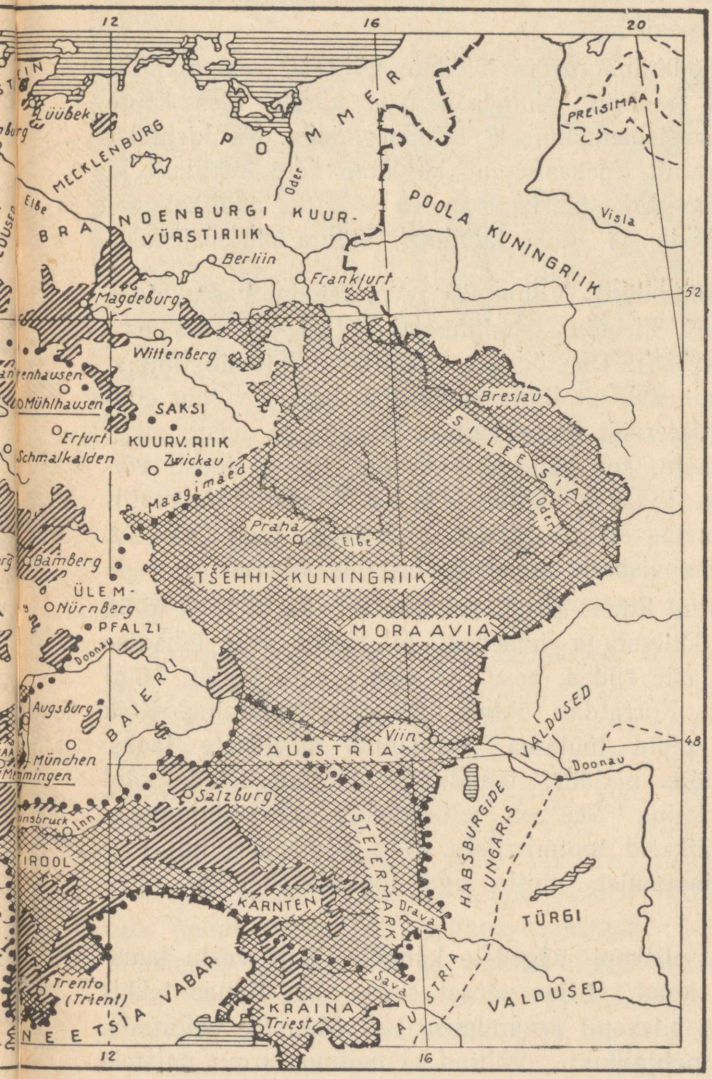
12
16
20
POMMER
Lübeck
MECKLENBURG
Oder
PREUSIMAA
Elbe
BRANDENBURGI KUURVÜRSTIRIIK
POOLA KUNINGRIIK
Visla
Berliin
Frankfurt
52
Magdeburg
Wittenberg
Breslau
SAKSI
KUURV. RIIK
Erfurt
Schmalkalden
Zwickau
Maagdeburg
SILEESIA
Oder
Praha
Elbe
TŠEHHI-KUNINGRIIK
Bamberg
ÜLEM-
Nürnberg
PFALZI
MORAAVIA
Donau
BAIERI
Augsburg
Viin
AUSTRIA
VALDUSED
48
München
Memmingen
Donau
Salzburg
Innsbruck
Inn
STEIERMARK
Drau
HABSBURGIDE UNGARIS
TIROOL
KÄRNTEN
TÜRGI
Trento
(Trient)
VABARNEETSIA
KRAINA
Triest
Save
AUSTRIA
VALDUSED
12
16

vaga. Tuhanded külad põletati maha, kümneid tuhandeid talupoegi piinati ja hukati. Ellujäänud talupoegadele pandi suur sõjamaks peale.

Ehmunud kodanlus ruttas jõledate võitjate ees alandlikult kannuseid teenima. Luther kutsus vürste üles kõige metsikumale arveteõiendamisele talupoegadega. Ta kirjutas: «Las' igaüks raiub, peksab ja kägistab neid avalikult ja salaja, nagu tapetakse marukoeri.» Ta soovitas aadlikel teoorjust suurendada ja kõiki talupoegi muuta pärisorjadeks.

Münsteri kommuun. Viimaseks revolutsiooni vastukajaks oli linnakehvistu ülestõus Madalmaade piiril Münsteri linnas (1533—1535). Ülestõusust osavõtjad kihutasid linnast minema piiskopi, kes oli linna senjöör, haarasid võimu endi kätte ja organiseerisid linna kaitset piiskopi ja teiste vürstide vägede vastu, kes püüdsid piiskoppi aidata uuesti võimule linna üle. Rikas kodanlus põgenes linnast. Linnavalitsuse etteotsa astus endine rätsep Johann Leidenist. Ta osutus silmapaistvalt andekaks organisaatoriks.

Ümberpiiratud linnas pandi kehtima uus kord. Kõik pidid loobuma oma kullast ja hõbedast ja tooma selle ühisesse laekasse. Linlaste riided, pesu ja majakraam jaotati kõigi vahel võrdselt. Korraldati ühine tasuta toitlustamine. Kõik linnaelanikud pidid töötama kommuuni tarviduste jaoks. Kuid eraomandus majade, maade ja tootmisriistade näol säilis endisel kujul. See oli väikekäsitööliste kommunism, kes omasid väikseid tootmisriistu. Nad nõudsid ainult toodete võrdset jaotamist, mitte aga tootmisvahendite ühiskonnastamist.

Linn pani piiskopi vägedele kangelaslikult vastu kuusteistkümmend kuud. Alles pärast seda, kui linnas tekkis nälg, õnnestus piiskopil äraandmise teel Münster vallutada. Linn rüüstati põhjalikult. Võitjad ei heitnud armu naistele

Talupoegade kallaletung rüütlile.

ega lastele. Münsteri kommuuni juhid, nende hulgas ka Johann Leidenist, hukati pärast julmimat piinamist.

Talupoegade lüüasaamise tagajärjed. Revolutsiooni lüüasaamine oli Saksamaale suureks õnnetuseks, mis pidurdas ta arenemist mitmeks sajaks aastaks. Kontrrevolutsiooni võit oli vürstide võit, s. o. suurfeodaalide võit, ja ta kindlustas kauaks ajaks feodalismi ja poliitilise killustatuse domineerimise maal. Peamise revolutsioonilise klassi — talupoegade — lüüasaamine seletub nende puuduliku organiseeritusega, jõuka talurahva kõhklemistega, samuti ka äraandmisega nende eneste hulgast. Linnakehvistu ja mäetöölised olid liiga nõrgad, väikearvulised ja organiseerimatud, et asuda liikumise juhtimisele. Saksa kodanlus reetis alatult ja arglikult revolutsiooni.

Koos oma ideelise juhi Lutheriga ruttas ta vürstide ees põlvili laskuma ja valas kogu oma viha välja purustatud talupoegadele ja linnakehvikuile, kes olid ta ära hirmutanud oma revolutsioonilise väljaastumisega.

§ 4. Mõõduka reformatsiooni kindlustamine.

Lutheri kirik. Revolutsiooni purustamine tõi kasu vürstidele. Mitmed neist ruttasid teostama oma valdustes reformatsiooni sel kujul, nagu tahtis ärahirmunud kodanluse ideeline juht — Luther. Kõigepealt omandati kirikuvarandused.

Kirikupeaks igas reformatsiooni teostanud vürstiriigis tunnistati vürst. Jutlustajad (pastorid) seisid riigiteenistuses. Pastorid pidid õpetama rahvast täpses kokkukõlas ülemuse ettekirjutustega. Lutheri kirik sai niiviisi asutiseks, mis oli täiel määral allutatud vürstile. Kokkukõlas kodanluse nõuetega, kes soovis «odavat» kirikut, kaotas Luther toredad kiriklikud talitused ja lihtsustas jumalateenistuse. Kaotati pühakupildid ja pühakute ning nende jäänuste kummardamine.

Reformatsiooni pooldajaid hakati nimetama protestantideks. Kuid mitte kõik vürstid ei kehtestanud protestantismi. Revolutsioonist eriti ehmunud Lõuna-Saksa vürstid hoidsid kinni vanast usust kui feodaalse korra toest. Aga nemadki ruttasid anastama suurt osa kiriku varandustest. Arakslöönud katoliku vaimulikkond neid selles ei takistanud.

Keisri võitlus vürstidega. Keiser Karl V oli niivõrd seotud sõjas prantslaste ja türklastega ning maadevallutusega Itaalias, et tal ei olnud aega Saksamaa asjadesse end vahele segada. Kuid vürstide võimu ja nende iseseisvuse

tugevnemine viis ta ärevusse kui ähvardus tema keiserlikule kroonile. Kasutades vaheaega sõjas prantslastega hakkas ta oma võimu Saksamaal kõvendama. Siis astusid protestantlikud vürstid tema vastu liitu. Tänu ühe kõige tugevama protestantliku vürsti, Saksi Moritzi reetmisele õnnestus keisril liidu üle võitu saada. See aga viis ärevusse ka katoliku vürstid, kes sugugi ei soovinud keisrivõimu tugevnemist. Protestantlikud ja katoliiklikud vürstid sõlmisid prantslastega liidu oma keisri vastu. Nendega ühines ka «juudas» Moritz. Karl V sai lüüa ja sattus peaaegu Moritzi kätte vangi.

Rahulepingu järgi, mis sõlmiti keisri ja vürstide vahel Augsburgis (1555), oli otsustatud, et igal vürstil on õigus valida seda usku, mida soovib: protestantismi või katolitsismi. Riigialamad aga peavad tunnistama sedasama usku, mis usku on vürst. Hakkas kehtima reegel: «kelle maa, selle usk». See kokkulepe on tuntud «Augsburgi usundirahu» nime all.

Samal 1555. aastal, väsinud kauakestnud ja tulemusteta sõdadest, loobus Karl V troonist. Varsti ta suri. Tema riik jagunes kahte ossa. Austria ja keisrikrooni sai ta vend Ferdinand. Hispaania ühes asumaadega Ameerikas ja valdustega Madalmaades ning Itaalias sai Karl V poeg Philipp II. Neist hakkas hargnema kaks Habsburgide dünastia liini — Austria ja Hispaania Habsburgid.

Saksamaa langus. Vürstide võit keisri üle kinnitas Saksamaal lõplikult poliitilise killustatuse ja feodalismi domineerimise. Kodanlus ei tohtinud häält tõsta. Pealegi algas Saksamaal majanduslik langus, mis viis ta kauaks ajaks tagasi. Peamised kaubateed nihkusid nüüd Atlandi ookeanile ja kulgesid piki Euroopa läänerannikut. Itaalia kaotas endise tähtsuse kui tähtsaim kaubanduslik vahendaja Lääne ja Ida vahel.

Ühtaegu hakkas langema Lõuna-Saksamaa linnade tähtsus, mis omal ajal olid Itaalia kaubanduse najal õitsele löönud. Allamäge käis ka Fuggerite kuulus kauba- ja pangamaja. Lõi kõikuma ka Hansa tähtsus. Tugevnenud riigid, nagu Inglismaa ja Venemaa, sulgesid oma linnades Hansa kontorid ja võtsid Hansalt tema eesõigused kaubanduses.

§ 5. Kalvinism. Katoliiklik reaktsioon.

Reformatsioon teistes Euroopa maades. Kiriklik reformatsioon levis mitte ainult Saksamaal. Ta tungis Inglismaale, Šotimaale, Skandinaavia riikidesse (Rootsi, Taani ja Norrasse), Madalmaile ja Šveitsi.

Mitte igal pool ei olnud kodanlus nii allaheitlik ja arg kui Saksamaal. Väga kindlalt esitas ta oma nõudmised Šveitsis. Seal oli palju linn-vabariike, kus võim oli kodanluse käes; seal võis ta reformatsiooni läbi viia nii, kuidas tahtis.

Kõige kujukama väljenduse leidis kodanlik reformatsioon Calvini (1509—1564) õpetuses, kes elas ja jutlustas Genfis.

Kalvinistid uskusid, et jumalal on väljavalitud isikud, kellele ta annab rikkust maa peal ja paradiisi hauataguses elus, teisi aga määrab ta maa peal vaesusele ja pärast surma igavestele piinadele.

Kalvinistide arvates oli rikkus «jumala armu» avaldus ja rikkad — «jumalast väljavalitud». Seepärast pidasid nad jumala meelepäraseks teoks kõige julmemat vaeste ekspluateerimist ja õigustasid koloniaalset orjust kui «jumalast seatud korda». Peavooruseks nad pidasid kokkuhoidu. Kõike, mis ei võimaldanud kokku hoida ja koguda, pidasid nad patuseks. Nad eitasid lõbusaid mänge, luulet, muusikat, eriti jälita-

sid teatrit. Ihnsus, karmus, igasugune sallivuse ja leebuse puudumine inimeste suhtes — seda pidasid nad nende peavoorusteks, keda «jumal on välja valinud». See oli kapitalistliku akumulatsiooni usund, tekkiva kapitalistide klassi usund.

Calvin.

Calvin andis oma kirikule vabariikliku organisatsiooni vormi, mis oli väga kohane kodanluse võimulpüsimiseks.

Kalvinistliku kiriku valitsemine oli korraldatud järgmiselt: iga koguduse eesotsas seisid jutlustajad ja koguduse vanemad (presbüterid), mispärast kalvinistlikku kirikut kutsutakse mõnikord presbüterlikuks. Kalvinistlikus koguduses kuulus peavõim vanemaile, kuid vanemaiks valiti tavaliselt rikkad ja mõjukad isikud. Seetõttu sattus kalvinistlik kirik juba algusest peale jõuka kodanluse kätte. Ühiste asjade otsustamiseks kogunesid koguduse esindajad nõupidamiseks kongressidele — sinoditele.

Kalvinistid teostasid aktiivset propagandat kogu Lääne-Euroopas. Genfis asutati akadeemia, et ette valmistada eri rahvustele kalvinistlikke jutlustajaid.

Kalvinism muutus Euroopa kodanluse kõige eesrindlikuma ja aktiivsema osa usundiks.

Katoliiklik reaktsioon. Reformatsioon lõhestas Läänemaade

kiriku: katolitsismile läksid kaotsi terved riigid, suurem osa Saksamaast ja Šveitsist, Inglismaa, Šotimaa, Skandinaaviamaad. Ka neis maades, kus valitsus jäi endiselt katoliiklikuks, levisid reformatsioonilised õpetused.

Kuid katolitsism oli ikka veel väga tugev. Katoliku usku olid Saksa keisrid — Habsburgid, ja osa Saksamaa vürste. Katoliku usk oli võimul Hispaanias, kus inkvisitsioon seisis kuningate teenistuses, ja Prantsusmaal, kus kuningas jagas paavstiga kiriku sissetulekuid, ka Itaalias.

Katoliiklased hindasid õieti neid ähvardavat hädaohtu ja asusid otsustavasse võitlusse reformatsiooniga. Seda liikumist nimetatakse katoliiklikuks reaktsiooniks ehk kontrreformatsiooniks.

Jesuiidid. Üheks katoliikliku reaktsiooni tähtsamaks tööriistaks sai mungaordu, mida nimetati «Jeesuse seltsiks» ehk jesuiitide orduks (ladinakeelsest sõnast Iesus = Jeesus). Jesuiitide ordu asutas hispaania hidalgo Loyola; paavst kinnitas selle a. 1540. Loyola oli fanaatiline katoliiklane ja uskus, et katolitsismi võidule aitamiseks kõlbavad ükskõik missugused abinõud. Jesuiitidele omistatakse kõnekäänd: «eesmärk pühitseb abinõud.»

Jesuiidid ei pidanud siirduma kloostrisse. Otse vastupidi — neile oli ette kirjutatud elada seltskonnas, võtta osa ühiskondlikust elust, sisse tungida igale poole, kõikjal omada sidemeid ja eriti püüda võita mõjuvõimsate isikute, valitsejate ja õukondlaste soosingut, et juhtida nende tegevust katolitsismi kasuks. Nende kõige armastatumad abinõud olid: meelitus, altkäemaks, pettus, laim, salakaebused, ähvardused, aga kui tarvis, ka mürk ja põueoda. Jesuiidid ei kandnud mungarüüd ega näidanud millegagi oma kuuluvust ordusse. Kõik orduliikmed olid seotud kõige valjema distsipliiniga. Iga orduliige oli kohustatud pimesi ja vastu-

vaidlemata täitma oma ülemuse käsku. «Kui kirik on määranud, et meile valgena näiv ese on must, me peame otsekohe tunnistama ta mustaks,» öeldakse ordumäärustes.

Need määrused kirjutasid ette igal mungal valmis olla ükskõik mistahes «surmapatuks», kui seda nõuavad ordu huvid.

Jesuiitide kasutada olid määratu suured ressursid. Petttuse ja testamendi võltsimisega omastasid nad rikaste inimeste varandusi, tegelesid spekulatsiooniga ja liigkasuvõtmisega. Jesuiitidel olid suured maavaldused, manufaktuurid, omad laevad, tohutud maa-alad Ameerikas, kus töötasid orjad. Oma rikkuste, sidemete ja distsipliini varal oskasid nad kõikumalöönud katoliku kiriku olukorda kindlustada. Nad võtsid aktiivselt osa «ketserite» hävitamisest katoliiklikes maades. Neid riigivalitsejaid, kes ei tahtnud nende poliitikat toetada, nimetasid nad «türannideks» ja kutsusid üles neid tapma. Eriti hoolitsesid jesuiidid selle eest, et saada enda kätte koolid ja kasvatada noorsugu katoliku usu vaimus.

Teiseks abinõuks katolitsismi tugevdamisel oli julmade inkvisitsioonikohtute kindlale alusele seadmine. Paavstid hakkasid raamatuid ja teadust taga kiusama. Koostati «i n d e x» — raamatute nimestik, millede lugemine oli õigeusklikele katoliiklasile valjusti keelatud. Sinna nimestikku sattusid suurimad teaduslikud teosed.

Muide sallimatuses, vaba mõtte jälitamises ja toores ebausus ei jäänud katoliiklasist maha ka luterlased ja kalvinistid. Calvin käskis arreteerida hispaania õpetlase S e r v e t'i sellepärast, et ta hülgas mõned ristiusu õpetusist. Calvini nõudmisel põletati Servet tuleriidal. Kalvinistid ja luterlased jälitasid ja põletasid mitte vähem agaralt kui katoliiklik inkvisitsioon süütuid inimesi, süüdistades neid «nõiduses».

Absolutistlik monarhia Prantsusmaal.

§ 1. Kuningavõimu tugevnemine.

Kuningavõim ja aadel. XV sajandi lõpul oli kogu Prantsusmaa ühendatud kuninga võimu alla. Kuningal oli nüüd alatine palgaline sõjavägi. Ta ei sõltunud enam feodaalide sõjateenistusest. Ta võttis rahvalt alatist maksu, mida nimetati taille'ks. Ta ei vajanud enam generaalstaate maksuvõtmise loa saamiseks, ja generaalstaate ei kutsutudki enam kokku. Kuningas muutus Prantsusmaal piiramatuks ehk absolutistlikuks monarhiks. Ta kirjutas oma käskkirjades: «Selline on minu tahe.» Arvati, et sellest piisab uue seaduse kinnitamiseks.

Tugevast monarhiast oli huvitatud aadel, kes oli valitsevaks klassiks Prantsusmaal. Tugev monarhia oli temale vajalik selleks, et tema juhtivat seisundit kaitsta ja talupoegade ülestõusud maha suruda. Enamik Prantsuse talupoegi oli selleks ajaks jõudnud end vabaks osta oma senjööride alt. Talupoeg võis lahkuda senjööri juurest. Kui ta aga jäi edasi senjööri maa peale, siis pidi ta viimasele maksma raha, andma ära osa oma lõikusest ja teol käima. Ta oli kohustatud senjööri kohtus oma kohtuasju ajama. Senjöörid leiutasid talupoegade jaoks üha uusi makse ja koormisi. «Vaba» talupoja olukord erines väga vähe pärisorja olukorrast. Talupoegade seas ei lakanud puhkemast senjööride vastu sihitud liikumised; seepärast oli senjööridel väga tähtis omada tugevat valitsust, kes alati oli valmis saatma sõjavägesid aadli eesõiguste kaitseks.

Paljud aadlikud astusid kuninga teenistusse. Suurnikest feodaalidele anti ametikohad õukonnas, kusjuures ei pruuki-

nud midagi teha, ainult vastu võtta kõrget palka ja kingitusi kuningalt ning veeta lõbusat elu kuningakojas Pariisis.

Vaesemad aadlikud said ohvitserikohad sõjaväes. Neis ameteis võisid nad oma rahaasju parandada, sõjas vara kokku riisuda ja palga ning sõdurite toitlustamise arvel kergesti rikastuda.

Nii harjus endine taltsutamatu aadlijõuk kuningaid teenima, vaatama neile kui igasuguste kinkide ja soosingute jagajale.

Kuninga hiilgav õukond ja rohkearvuline sõjavägi aadlikest ohvitserkonnaga läks kalliks maksma. Et raha saada, selleks oli kaks peamist abinõu — maksud ja sõda. Absolutistlik monarhia kehtestas üha uusi makse ja pidas peaaegu lakkamatuid sõdu.

Maksud langesid eeskätt talurahvale, kes oli selletagi rusutud koormistega oma senjööri kasuks. Senjöör ja kuningale laekuvate maksude sissenõudja koorisid ühteviisi talupoegi paljaks. Talupojad vihkasid nii ühtesid kui ka teisi.

Teiseks abinõuks, millega saadi raha õukonna ja sõjaväe jaoks, oli sõda. Juba XV sajandi lõpul tungis Prantsuse kuningas rikka, kuid poliitiliselt killustatud Itaalia kallale, kes näis olevat kergeks sõjasaagiks. Kuid siin põrkas Prantsusmaa vastamisi teise kiskjaga. Karl V, Hispaania kuningas ja Saksamaa keiser, püüdis samuti maid haarata Itaalias. Tema ja Prantsuse kuninga François I vahel puhkes pikaleveniv sõda, mis asjatult kurnas mõlemaid pooli ja laastas kohutavalt Itaaliat.

Kuningavõim ja kodanlus. Absolutistlikku monarhiat toetas ka linnakodanlus. Tugev monarhia ühes tema sõjaliste jõududega oli vajalik kodanlusele, kes halastamatult ekspluateeris töölisi ja väikekäsitöölisi. Kodanlus vajas

tugevat monarhiat ka selleks, et välismaal kaitsta prantsuse kaupmeeste huve.

Kodanlus sai monarhiast ka muud kasu. Selle asemel, et oma ametnike kaudu makse sisse nõuda, võttis valitsus sageli pankuritelt kogu maksusumma ette ja andis pankureile õiguse elanikkonnalt see summa sisse nõuda. Säärast süsteemi nimetati «r e n d i t a m i s e k s». Pankurid võtsid rahvalt rohkem, kui ise olid maksnud valitsusele, nii et maksude rentimine oli üks tähtsamaid abinõusid kodanluse rikastumisel. Selle all kannatas töörahvas, kõigepealt aga talupojad.

Lisaks veel andsid pankurid kuningaile laenuks suuri rahasummasid kõrgete protsentidega. Sellega teenisid nad samuti suurt kasumit, aga kõige eest pidid maksma talupojad, kel tuli selle eest kõrgendatud makse tasuda.

Nii sai prantsuse kodanlus prantsuse rahva arvel absolutistlikult monarhialt oma osa kasu.

Aadlikud ja vaimulikud olid maksudest vabastatud. Kodanlus ei olnud maksuvaba, kuid rikkad kodanlased leidsid mitmeid teid, et maksude maksmisest kõrvale hoida. Absolutistliku monarhia tohutud kulud langesid rahvamassidele ja eeskätt talupoegadele.

Kuningas ja kirik. Valitsevaks usuks Prantsusmaal jäi katoliku usk. Kuningas François I sõlmis paavstiga kokkuleppe, nn. «Bologna konkordaadi». Selle lepingu järgi läks kogu võim kiriku üle kuningale, kiriku tulud aga jaotati kuninga ja paavsti vahel. Kõik kõrgemad vaimulikud määrati ametisse kuninga poolt nimekate aadlike hulgast.

Seepärast peeti Prantsuse kuningat katoliku kiriku kaitsjaks ja ta kandis «kõige kristlikuma kuninga» tiitlit. Säärane tiitel ei takistanud teda liitu astumast muhamedi usku türklastega katoliiklase Karl V vastu. Kui Prantsusmaal hak-

kas protestantism levima, astus kuningas «ketserluse» vastu üles. François I poja Henri II ajal asutati võitluseks «ketserlusega» ja «ketserite» tuleriidal põletamiseks eriline kohtuasutis, nn. «Tulekoda».

Aadli opositsioon. Absolutistlik monarhia Prantsusmaal oli aadli-riik. Aga kaugeltki mitte kõik aadlikud ei pooldanud seda. Küllalt oli säilinud suursenjööre, eriti Lõuna-Prantsusmaal, kes ei tahtnud loobuda feodaalsest iseseisvusest ja tahtsid oma valdustes olla samasugused sõltumatud valitsejad, nagu olid Saksamaa vürstid. Leidus ka väike-aadlike hulgas rohkesti rahulolematuid. Mitte kõigil neist ei õnnestunud kasutoovaid kohti saada kuningateenistuses. Nad vaatasid kadedusega katoliku kiriku rikkustele ja tahtsid need ära võtta. Rahulolematu prantsuse aadli hulgas hakkas levima kalvinism. Kalviniste Prantsusmaal nimetati h u g e n o t t i d e k s. Aadlile, kes ei olnud rahul absolutistliku monarhiaga, andis kalvinism valmis organisatsiooni kirikukoguduste ja sinodite näol. Lõuna-Prantsusmaal hugenotlik aadel moodustas tugeva partei, mis suhtus vaenulikult absolutistlikku monarhiasse ja katoliku kirikusse.

§ 2. Kodusõjad Prantsusmaal.

Hugenottide sõjad. Pärast Henri II surma (1559) olid 30 aasta jooksul troonil üksteise järel tema andetud ja nõrga iseloomuga pojad. Sel ajal algasid uuesti feodaaltülid Prantsusmaal. Esialgu sattus võim ägedate katoliiklaste, Põhja-Prantsusmaa suurimate senjööride hertsogite G u i s e'i d e kätte, kes jälitasid julmalt «ketsereid» ja äratasid s llega hugenottide viha. Sündmused arenesid avalikuks sõjaks katoliikliku aadli, eesotsas Guise'idega, ja hugenotliku aadli vahel, kelle eesotsas seisid kuningliku dünastia sugulased — B o u r b o n'i d. Usundilised tülid olid ainult ajen-

Prantsusmaa hugenottide sõdade ajal.

diks kummastki parteist senjööridele. Tõeliselt püüdsid nad oma iseseisvust taastada ja oma võimu tugevdada. Kodusõda laastas hirmsasti Prantsusmaad. Kumbki sõdija pool kasutas palgasõdureid, peamiselt sakslasi, kes korraldasid

maal rüüstamisi ja röövimisi. Sõtta sekkusid välisriigid, kes püüdsid Prantsusmaad nõrgestada. Hugenotte abistasid Inglismaa ja protestanlikud Saksamaa vürstid. Katoliiklasi toetas Hispaania.

Pärtliöö. Aastal 1572 tehti lepituskatse. Olid määratud hugenottide juhi Henri Borboni pulmad kuningas Charles IX õe Margareetaga. Sel puhul kogunes Pariisi palju aadlikke-hugenotte. Kuid katoliiklased, keda juhtis kuninga ema, kaval ja õel intrigant Katariina Medici, otsustasid juhust kasutada, et teha korraga lõpp hugenottidele.

Ööl vastu 24. augusti, pärtlipäeva eelõhtul, kindlaks määratud kellaajal kostis kõigist Pariisi kirikutornidest kellahelin. Selle märguande peale algas ootamatult tabatud hugenottide kohutav tapmine. Nende majad olid juba eelmisel päeval valgete ristidega ära märgitud. See verepulm on ajalukku jäänud «Pärtliöö» nime all. Samasugune tapmine toimus ka reas provintsilinnades. Tapeti mitu tuhat inimest, kelle hulgas hukkusid ka hugenottide partei silmapaistvad juhid.

Hugenottide liit ja Katoliiklik liiga. Kuid Pärtliöö ainult tigestas hugenotte ja veel enam sütitas kodusõda. Hugenottidest aadlikud moodustasid tiheda liidu, millel oli oma valitsus, oma kassa, kohus ja sõjavägi, omamoodi riik riigis. Vastukaaluks sellele moodustas katoliiklik aadel Katoliku liiga. Eri seisukoha võttis Pariis, kus juhtiv võim kuulus kodanlusele. Pariisi kodanlus pidas tarvilikuks taastada aadlimässudest lõhestatud Prantsusmaa ühtsus. Pariislaste loosungiks oli «üks kuningas, üks usk» (s. o. katoliku usk). Pariislased aga ei usaldanud Katoliku liigat ega ka kuningat, viimast Valois dünastia esindajat, rumalat, kergemeelset ja liiderlikku Henri III-ndat. Ta oli sunnitud Pariisist põgenema. Pariisis kujunes oma eri valitsus. Nii osutus Prantsusmaal üheaegselt neli valitsust: kuningas Henri III,

hertsog Henri Guise, keda Katoliku liiga tahtis kuningatroonile tõsta, Henri Bourbon, keda tahtsid hugenotid kuningana näha, ja lõpuks Pariisi valitsus.

Kolmest Henri'st peagi kaks hukkus. Kuningas tahtis lahti saada Henri Guise'ist, kes temale näis kõige kardetavama võistlejana. Kuninga käsul tapeti Henri Guise reeturlikult. See tigestas äärmuseni Katoliku liigat. Katoliku vaimulikud kutsusid rahvast üles kätte tasuma, ja Henri III tapetigi ühe fanaatilise munga poolt (1589).

Tema surmaga kustus Prantsusmaal Valois'de dünastia (1328—1589). Ainsa troonikandidaadina Prantsuse troonile jäi järele Henri Bourbon.

Henri IV Bourbon. Henri IV-ga algas uus Bourbonide dünastia. Prantsusmaa oli väsinud kodusõdadest, mis kestsid peaaegu 30 aastat. Nii linnad kui ka suur osa aadlist igatsesid rahu ja olid nõus uut kuningat tunnustama. Pealegi algas talupoegade ja linnakehvikute ähvardav liikumine; neid olid ära tüüdanud aadlike kodutülidest tekkinud hädad ja vägivallateod. Kohati tõusid talupojad üles ja hakkasid kõiki aadlikke, nii katoliiklasi kui ka hugenotte, maha tapma. See sundis aadlikke unustama omavahelised lahkhelid ja ühinema uue kuninga ümber.

Vastu pidas ainult Pariis. Pariisi kodanlus kaitses endiselt loosungit «üks kuningas, üks usk» ega tahtnud hugenotti kuningaks tunnistada. Pariis valmistus piiramiseks. Sinna olid kogunenud lepitamatud katoliiklased ja Hispaania sõjaväed. Usuasjus täiesti ükskõikne Henri Bourbon otsustas siis katoliku usu vastu võtta. «Pariis väärib missat,» tähendanud ta sel puhul. Pariis avas talle oma väravad.

Talupoegade ülestõusud. Pärast kodusõdu oli kogu maa laostatud. Kuninglik kassa oli tühi. Maksud ei laekunud, sest talupoegadel polnud, millest neid tasuda. Tööstus ja kaubandus olid täiesti laokil. Röövimine ja vägivallateod

ei lakanud linnades ega külades. Algasid rohkearvulised talupoegade ülestõusud, mis haarasid terveid provintse ja kestsid aastaid. Talupojad kutsusid kõiki astuma nende ridadesse võitluseks ühiste vaenlaste vastu, kelle hulgas esijärjekorras nimetati maksukogujaid. Relvastatud talupojad tungisid kallale aadlike mõisadele ja osutasid visa vastupanu kuninga vägedele. Mõnedes provintsides suruti viimaks ülestõusud maha. Teistes provintsides aga tuli valitsusel teha mööndusi ja talupoegi osast maksudest vabastada.

Kodusõjad ja talupoegade ülestõusud näitasid prantsuse aadlikele, et oma klassivõimu säilitamiseks peab aadel unustama endise iseseisvuse ja kuninga võimust tugevasti kinni hoidma. Kodanlus oli samuti valmis kogu jõuga toetama kuninga võimu, mis ainuüksi suutis maad kaitsta feodaaltülide eest, mis laostasid tööstust ja kaubandust. Tugevas võimus nägi kodanlus kindlat kaitset ka linnakehvistu rahutuste vastu.

Seepärast aadel ja kodanlus toetasid Henri IV-t. Tema ajal tugevnes kuninglik absolutism Prantsusmaal, mis oli kodusõdade ajal kõikuma löönud.

§ 3. Absolutismi tugevnemine Prantsusmaal.

Henri IV poliitika. Henri IV oli osav ja ettevaatlik poliitik ning oskas hästi oludega kohaneda. Võtnud vastu katoliku usu, oskas ta hästi läbi saada ka hugenottidega. Aastal 1598 andis ta N a n t e s'i e d i k t i. Kalvinism kuulutati lubatud usundiks ja hugenottidele anti võrdselt katoliiklastega kõik õigused. Neile anti üle mõned kindlused, milles nad võisid oma garnisone pidada. Neil tingimustel leppisid hugenotid katoliiklasest kuningaga.

Henri IV sai aru, et laostunud talurahvalt ei ole midagi võtta ja et riigikassa ning aadlike huvides tuleb anda

Henri IV.

talle kosumisaega. Seetõttu alandati pisut maksukoormat. Riigi väljaminekuid korraldati ja kuningal õnnestus riigivõlad ära tasuda ning teha isegi mõningaid sääste.

Henri IV valitsus ergutas tööstuse arengut. Henri IV ajal avati palju manufaktuure nii riigi kui ka eraisikute poolt. Nad tegelesid peamiselt toreduseseme-te (siidkangaste, kunstipäraste vaipade, fajansi) tootmisega. Maa hakkas pikkamisi toibuma hädadest, mis talle kodusõjad olid toonud.

Henri sallivus protestantide suhtes äratas jesuiitides lepitamatu vihavaenu. Nad otsustasid ta surmata. Pärast mitmekordset ebaõnnestunud atentaati pisteti ta surnuks jesuiitide poolt läkitatud mõrtsuka poolt (1610).

Generaalstaadid. Kodusõdade ajal kutsuti mitmel korral kokku generaalstaadid, aga seisused ei suutnud omavahel kokku leppida ja generaalstaadid saadeti laiali, tagajärgi saavutamata. Henri IV ei kutsunud kordagi generaalstaate kokku. Uus katse pöörduda generaalstaatide poole tehti 1614. aastal, kui troonil oli Henri IV järglane, alaealine Louis XIII (1610—1643), aga seegi katse ei andnud vähematki tagajärge. Aadlikud olid solvunud, et «kolmanda

seisuse» (kodanluse) esindajad nimetasid seisusi «vendadeks». «Meie ei taha,» teatasid aadlikud, «et kingseppade pojad meid vendadeks nimetavad; meie ja nende vahel on niisama suur vahe, nagu isanda ja toapoisi vahel.» Midagi saavutamata läksid generaalstaadid laiali (1614). Sellest ajast peale ei kutsutud neid enam kokku 175 aasta jooksul, s. o. kuni Prantsuse kodanliku revolutsioonini.

Richelieu.

Richelieu. Absolutistlik monarhia Prantsusmaal sai lõplikult kindla aluse Louis XIII ministri kardinal Richelieu' ajal (tema valitsemisaeg oli a. 1624—1642). Kuningas usaldas kõigis asjus oma ministrit, kes tegelikult muutus Prantsusmaa ainsaks käskijaks. Otsatu auahne ja kaval intrigant Richelieu omas ühtaegu suurpoliitiku talenti, oma eesmärkidest selget ettekujutust ja vankumatut visadust nende taotlemisel. Ta toonitas: «Minu esimeseks eesmärgiks oli kuninga ülevus, minu teiseks eesmärgiks oli riigi võimsus.»

Richelieu hävitas hugenottide poliitilise sõltumatuse. Neilt

võeti ära nende kindlustatud linnad ja lossid. Kuid nende usuvabadus jäeti puutumata.

Richelieu võitles halastamatult feodaalsete senjööride sõltumatuse viimaste jäänustega. Igasuguse omavoli tarvitamise puhul ta arreteeris ja isegi hukkas kõige suursugusemaid võimukandjaid. Ta käskis kõik feodaalide kindlustatud lossid maatasa teha. Surmanuhtlusega ähvardades keelas ta duellid — kahevõitlused aadlike vahel. Aadlikud pidid verd valama ainult kuninga teenistuses olles.

Kuid seda võitlust tõrksa aadliga peeti aadli enese huvides. Tugevdades aadli-riigi ühtsust ja võimsust kõvendas Richelieu aadli võimu teiste klasside, kõigepealt talurahva üle. Rahva kohta ta ütles: «Rahvas on muul, kes, harjunud raskusega, läheb kauakestvast puhkusest rohkem raisku kui tööst.» Maksud tõusid tema ajal mitmekordseks. Talupoegkond oli ruineeritud. Kõigis Prantsuse provintsides muutusid talupoegade ja linnakehvistu ülestõusud alatiseks nähtuseks. Kuid need summutati metsiku julmusega. Ülestõusnute vastu saatis Richelieu palgasõdureid-välismaalasi, sest arvas, et need tunnevad vähem halastust. Meeleheitele viidud talupoegade ülestõusud lõppesid massiliste hukkamistega, aga maksukoorem kasvas pidevalt.

Keskvalitsuse võimu kindlustamiseks hakkas Richelieu provintsidesse saatma ametnikke, keda nimetati intendantideks (s. o. ülevaatajateks). Neid määrati ametisse alamast seisusest ja nad sõltusid täiesti valitsusest. Neile anti vähehaaval kogu võim kohtadel. Intendandid hävitasid pisitasa kohapealsete senjööride võimu, linnade iseseisvuse ja provintside omavalitsuse. Prantsusmaa muutus tsentraliseeritud bürokraatlikuks monarhiaks.

Et riigikassa tulusid suurendada, soosis Richelieu kaubandust ja tööstust. Ta läkitas saatkondi Venemaale, püüdis

sõlmida kaubanduslikke sidemeid Idamaadega. Sellest oli kasu prantsuse kaupmeestel ja manufakturistidel.

Oma välispoliitikaga püüdis Richelieu nõrgestada Prantsusmaa naabreid — Hispaaniat ja Saksamaad. Kardinal, s. o. kõrgeim võimukandja katoliku kirikus, katoliikliku kuninga minister Richelieu toetas protestantlikke Saksa vürste katoliikliku keisri vastu, andis toetussummasid protestantliku Taani ja Rootsi kuningatele, et nad sõdiksid keisriga. Usk ei olnud kunagi kardinal Richelieu'l takistuseks, et teostada poliitikat, mis tema arvates on Prantsusmaa monarhia võimsuse kindlustamiseks hädatarvilik. Tema ajal hakkas Prantsusmaa etendama kõige tähtsamat osa Euroopa rahvusvahelises poliitikas.

Mazarini ja fronde. Richelieu (1642) ja peatselt ka Louis XIII surma (1643) järel algasid Prantsusmaal uuesti segadused. Uus kuningas Louis XIV oli alles laps ja võim sattus kavala itaallase, kardinal Mazarini' kätte, kes jätkas Richelieu' poolt alustatud kuningavõimu kõvendamise poliitikat. Mazarini siiski ei julgenud talitada nii järsult nagu Richelieu ja tegutses rohkem kavaluse ja äraostmise teel.

Mazarini' ajal tekkis viimane aadlike ülestõus kuningavõimu vastu. Seda ülestõusu nimetati «fronde'iks», s. o. lingumänguks. Ülestõusnud aadlikud ei taotlenud riigipööret, nad mõtlesid ainult sellele, kuidas riisuda ja kiskuda valitsuselt rohkem raha ning aukohti. Mazarini ostis aristokraatia heldete kinkidega ära ja niiviisi sai ta fronde'i lõpetada.

Prantsuse aadlikud ei astunud enam kuningavõimu vastu välja. Saanud rikkalikke kingitusi ja kartes lihtrahva ülestõusu, toetasid nad nüüd truult kuninga absolutismi.

Nii muutus Prantsusmaa XVII sajandi keskel piiramatu (absolutistliku) kuningavõimuga aadli-riigiks. Säärane riigi-

kord püsis rahvamasside ja kõige rohkem talurahva halastamatu ekspluateerimise najal. Kodanlus sai rohkesti kasu feodaal-absolutistlikust korrast ja oli valmis teda toetama.

XXI peatükk.

Inglismaa XVI sajandil ja XVII sajandi algul.

§ 1. Kapitalismi arengu algus Inglismaal.

Manufaktuurid. Tööstuse arengult seisis Inglismaa XVI sajandil ühel esimesel kohal Euroopas. Inglismaa oli ammust ajast kuulus oma hea villa poolest. Seda villa veeti suurtes hulkades teistesse maadesse, eriti Flandriasse ja Itaaliasse, kus sellest valmistati paremaid sorte kalevit. Aga Inglismaalgi hakkas arenema oma kalevitööstus. Inglased leidsid kasulikuma olevat omal maal villa ümber töötada ja valmis kalevit välja vedada. Kalevitootmine levis peamiselt maal, külades. Rikkad kaupmehed ostsid külameistritelt kalevi üles ja saatsid suurte partiidena välismaale. Külameistrid sattusid täielikku sõltumusse kalevi ülesostjatest. Ülesostjad hakkasid ise villa ostma ja andsid selle külameistritele ümbertöötamiseks. Tööriistad anti meistritele samuti ülesostjate poolt. Valmis kalev läks tervenisti ülesostjale. Meistrid said oma töö eest ainult viletsat palka. Sel kombel kalevi ülesostja muutus kaupmehest manufaktuuri — suurettevõtte peremeheks, kus töötas mitusada meistrit.

Tööstuslikku ettevõtet, kus meistrid ei tööta koos ühises ruumis, vaid igaüks omas kodus, nimetatakse detsentraliseeritud manufaktuuriks.

Et parem oleks meistrite töötegemise järele valvata ja neid sundida võimalikult rohkem töötama, hakkasid manufaktuuride peremehed ehitama suuri hooneid, kus pidi toimuma kogu tööprotsess.

Selliseid ettevõtteid nimetati *tsentraliseeritud manufaktuurideks*. Nad erinesid hilisematest vabrikutest ainult sellega, et neis töö tehti käsitsi, ilma masinaid rakendamata.

Nii muutus külakäsitööline palgaliseks tööliseks. *Manufaktuurid olid kapitalistlikud ettevõtted.* Manufaktuuride töölised töötasid peremeeste — kapitalistide — jaoks. Neil puudus omandiõigus tootmisvahenditele, nagu see oli käsitöölistel. Nad müüsid oma töötajõudu kapitalistile. Kõik nende poolt toodetud saadused läksid kapitalisti omandusse.

XVI sajandil hakkas Inglismaal levima kapitalistlik tootmisviis, hakkasid kujunema uued klassid — kapitalistid ja palgatöölised.

Tarastamised. Kapitalistliku tööstuse areng tõi kaasa suuri muudatusi ka põllumajanduses. Suuresti tõusis nõudmine villa järele. Lambakasvatus hakkas tooma suurt kasumit ja oli kasulikum kui põlluharimine. Inglise aadlikud hakkasid oma põllumaad jätma lammastele karjamaaks. Sellest oli neile veel vähe; nad hakkasid talupoegi nende talunditest välja ajama, et neilt äravõetud maa muuta karjamaaks lammastele. Talupoegade maatustumisega kaasnesid vägivald ja toorused. Talupojad aeti ühes perekonnaga oma kodudest välja, kus nad olid mitu põlve elanud. Tühjenesid terved külad. Äravõetud maad muutusid mõisniku omanduseks. Neid piirati taradega ja muudeti karjamaaks. Seepärast säärased maade anastused ja talupoegade maatustumine on saanud nimeks *tarastamised*.

Verine seadusandlus. Maalt äraaetud talupojad ei suutnud kohe tööd leida. Suurte salkadena hulkusid nad ringi Inglise maanteedel, paludes armuandi. Valitsus kuulutas kõik töötatöölised hulkuriteks, kes meelega hoiduvad tööst kõrvale. Pandi kehtima julmad seadused, mida Marx nimetas «veriseks seadusandluseks ekspropriieeritute vastu». Õnnetud inimesed, kellelt vägivaldselt võeti ära peavari ja elatisvahendid, kuulutati kurjategijateks; töötatöölisi häbimärgistati tulise rauaga, peksti piitsaga, müüdi orjaks, mõisteti isegi surma. Sääraste julmade abinõudega taheti sundida neid tööle asuma kõige madalama palga eest.

Inglise töölised tõusid mitmel korral üles oma julmade rõhujate vastu, kuid valitsus surus need ülestõusud halastamatult maha. Kõige visama iseloomuga oli 1549. aastal Robert Ket'i ülestõus Ida-Inglismaal, kus oli eriti palju tarastamisi. Talupojad nõudsid tarade hävitamist, äravõetud kogukonnamaade tagasiandmist, lambakasvatuse piiramist. Valitsus saatis ülestõusust osavõtnud talupoegade vastu palgasõduritest väesalgad. Viimased purustasid talupoegade väed. Algas metsik arveteõiendamine. Talupoegi poodi sadade kaupa. Ülestõusu juhile Robert Ket'ile määrati piinarikas surm.

Nii tekkis Inglismaal uus, kapitalistlik tootmisviis.

§ 2. Kuninga absolutism ja reformatsioon.

Tudorite absolutism. Aadlikele ja kodanlusele oli vajalik tugev riigivõim, mis oleks aidanud neil koorida ja ekspluateerida talupoegi ja töölisi, mis oleks maha surunud rahvaliikumised ja oleks kaitsnud Inglismaa kaubanduslikke huve välismaal. Seepärast nii aadel kui ka kodanlus toetas uut Tudorite dünastiat, mis tuli Inglise troonile pärast Roosidesõda (1485). Nagu Prantsusmaal, nii ka Inglismaal hak-

kas kehtima kuninga piiramatu võim. Tudorite aega (1485—1603) nimetatakse Inglise absolutismi ajastuks. Ent erinevalt Prantsuse kuningatest, kes hoidusid generaalstaatide kokkukutsumisest, Tudorid valitsesid parlamendi kaasabil. Vana feodaal-aadel oli enamasti Roosidesõjas hukkunud. Uus aristokraatia, kes istus lordide kojas, oli loodud kuninga autasustamiste teel ja sõltus täiesti kuningast. Alamkojas istusid aadli ja kodanluse esindajad, kes ei tülitsenud, nagu Prantsusmaal, vaid olid seotud ühiste huvidega. Erinevalt prantsuse aadlist, kes elatus talupoegade feodaalkoormistest, riigikassa tühjendamisest ja sõjaröövist, elatus inglise uus aadel sissetulekutest, mida andis lambakasvatus, villa- ja muude põllumajandussaaduste müük. Ta oli huvitatud Inglise tööstuse ja kaubanduse arengust, see aga sidus teda kodanlusega. Nii aadel kui ka kodanlus olid ühteviisi huvitatud töörahva riisumisest ja orjastamisest ning selleks oli neile vaja valitsuse abi.

Seepärast parlament kuulas kõigis asjus kuningaid ja oli neile igal pool toeks.

Reformatsioon Inglismaal. Esimene Tudorite dünastiast kuningas oli rahaahne ja kitsi Henry VII (1485—1509). Ta purustas lõplikult tõrksate feodaalide jäänused, kes olid veel eluga pääsenud Roosidesõjast, ja võttis nende maad endale. Ta poeg Henry VIII (1509—1547), julm, kapriisne ja pillav türann, kuid osav ja kaugelenägev poliitik, teostas Inglismaal reformatsiooni. Inglise reformatsioon seisnes kiriku täielikus alistamises kuningale. Henry VIII nõudel võttis parlament vastu seaduse, millega paavsti võim kiriku üle kaotati ja kirikupeaks kuulutati kuningas. Kuningas sulges kõik kloostrid ja konfiskeeris nende määratu suured valdused. Olles alati rahahädas laskis ta need valdused müügile. Inglismaal algas ennekuulmatu spekuleerimine konfiskeeritud maadega ning suurem

osa neist läks kaupmeeste ja tööstu rite kätesse. Ostnud maa, muutusid nad aadlikeks; nad ajasid kloostri-talupojad maadelt ära või ekspluateerisid neid veel julmemalt kui endised isandad. «Anglikaani» kirik muutus riigikirikuks. Kõik inglased pidid olema anglikaani usku, vastasel korral jälitati neid nagu riiklikke kurjategijaid. Hakkasid loitma tuleriidad, millel põletati katoliiklasi ja kõiki neid, kes ei tahtnud tunnistada kuningat kirikupeaks.

Kaubanduse ja tööstuse areng püstitas uusi ülesandeid Inglismaale ta välispoliitikas. Inglased kohtusid tugeva vastasega merel — Hispaania impeeriumiga. Tudorite ajal olid vahekorrad Hispaaniaga tähtsaimaks Inglise välispoliitika küsimuseks. Inglismaa feodaalsed ringkonnad otsisid endile tuge feodaalselt Hispaanialt, püüdes Inglismaad Hispaaniale lähendada. Kaubandus-tööstuslikud ringkonnad ja uusaadel nõudsid aga otsustavat võitlust Hispaania vastu.

Hispaania oli katolitsismi peamiseks kantsiks Euroopas. Seepärast Hispaania vaenlased — kodanlus ja uusaadel — olid katoliku usu vastased, aga Hispaania poolehoidjad — feodaalid — tahtsid Inglismaal katoliku usku taastada. Lühikeseks ajaks neil õnnestuski seda teha. Nad sobitasid abielu Henry VIII tütre Mary, kes sai troonile aastal 1553, ja Hispaania troonipärija, pärastise kuninga Philipp II (keiser Karl V poja) vahel. Mary Tudor taastas katoliku usu Inglismaal. Kuninga tahtele kuulekas parlament palus paavstilt alandlikult andestamist. Nüüd hakati tuleriitadel reformatsiooni pooldajaid põletama. «Ketserite» julma jälitamise eest sai Mary hüüdnimeks «Verine». Kuid valitsus ei söandanud kloostrimaid tagasi võtta spekulantidelt, kes olid need maad üles ostnud.

Pärast Mary surma, uue kuninganna Elisabethi ajal (1558—1603) asus Inglismaa otsustavalt võitlusteele Hispaaniaga ülevõimu eest meredel. Samal ajal kuninganna ja par-

lament taastasid uuesti anglikaani kiriku. Nüüd hakati Inglismaal jällegi katoliiklasi hävitama.

Mitte üksnes katoliiklasi ei jälitatud. Inglise kodanluse hulgas levis Calvini õpetus. Tema poolehoidjaid nimetati Inglismaal puritaanideks (ladinakeelsest sõnast purus — puhas). Nad tahtsid «puhastada» anglikaani kirikut, s. o. reformeerida teda Calvini õpetuse kohaselt ja vabastada ta orjalikust allumusest kuningale.

Kuninganna Elisabeth.

Inglismaal levisid veel säärased usundilised õpetused, mis eitasid igasugust riigikirikut ja nõudsid usuühingute täielikku sõltumatust. Neid kutsuti «independentideks» (sõltumatuiks).

Selliste õpetuste poolehoidjail tuli end varjata tagakiusamiste eest. Paljud neist olid sunnitud Inglismaalt põgenema.

§ 3. Kaubanduspoliitika.

Merekaubandus. Tudorite ajal kasvas kiiresti Inglise merekaubandus. Inglise laevadel veeti inglise kaupu, eriti inglise kalevit, kõikidesse Euroopa sadamatesse. Inglise kaupmehed ilmusid ka Balti merele, võisteldes siin hansalastega, ja Vahemerre, kus nad võistlesid itaalia kaupmeestega. Valitsus toetas igati laevaehitust ja meretagust kaubandust ning

toetas välismaal inglise kaupmeeste huve. Hansa kaupmeestelt võeti ära nende eesõigused Inglismaal ja nende kontor Londonis suleti.

Kaubanduslikuks läbikäimiseks välismaadega loodi kaubakompaniid. Neist kompaniidest võtsid osa mitte ainult rikkad kaupmehed, vaid ka aadlikud. Inglased võtsid aktiivselt osa ka uute kaubateede otsimisest. Erinevalt hispaanlastest ja portugallastest otsisid nad põhjapoolset teed Indiasse ja Hiinasse. Juba aastal 1497 ületas Cabot Atlandi ookeani põhjaosa ja avastas Põhja-Ameerika mandri.

Aastal 1552 asus Inglismaalt teele kolm laeva, otsides teed Indiasse ringi ümber Aasia põhjaranniku. Kaks laeva hukkus, aga kolmas laev Chancellori juhtimisel jõudis Severnaja Dvina suudmeni. Chancellor läks siit Moskvasse, külastas tsaar Ivan Groznõid ja sai temalt loa kauplemiseks Vene riigiga.

Inglismaal asutati 1554. aastal «Kompanii kauplemiseks Moskva, Pärsia ja põhjamaadega» ehk lühidalt — «Moskva kompanii». Vene valitsus andis sellele kompaniile vaba sissesõidu loa oma maale ja õiguse tollivabalt kaubelda. Kujunesid korrapärased diplomaatilised ja kaubanduslikud suhted Venemaaga. Venemaalt veeti välja metsamaterjali ja kanepit, mida läks tarvis inglise laevaehitusele. Venemaa kaudu lootsid inglased kaubanduslikku ühendust pidada Kaukaasia, Kesk-Aasia ja Iraaniga. Tekkis rida kompaniisid kauplemiseks Türgi, Maroko ja Lääne-Indiaga. Asutati kompanii kauplemiseks Guineaga, kust loodeti kulda välja vedada, samuti ka musti orje müügiks Ameerikale. Kõige rikkamaks säärastest kompaniidest sai aastal 1600 asutatud «Ida-India kompanii», kes sai monopoliõiguse kaubelda Indiaga. Enamik neist kompaniidest ühendas kaubanduse meriröövi ja riisumisega.

Võitlus Hispaaniaga. Mida suuremaid edusamme tegi Inglise kaubandus, seda möödapääsematumaks sai kokkupõrge Hispaaniaga. Inglased riisusid Hispaania rannikumaid ja Hispaania asumaid Ameerikas, tungisid kallale Hispaania laevadele, püüdsid tabada hõbedalaevastikku. Eriti teravnes võitlus Hispaaniaga kuninganna Elisabethi ajal. Kuninganna soosis inglise meriröövleid ja sai neilt osa saaki endale. Igal pool toetas Elisabeth Hispaania kuninga vaenlasi. Hispaania kuningas Philipp II omakorda organiseeris oma saadikute ja salakuulajate kaudu vandeseltse Inglise kuninganna vastu.

Neisse vandeseltsidesse oli segatud Šoti kuninganna Mary Stuart. Mary Stuart oli äge katoliiklanna. Kui Šotimaal teostus reformatsioon ja võimule tulid kalvinistid, pidi ta põgenema Inglismaale. Elisabeth hoidis teda vahi all. Inglismaa katoliiklased lootsid Hispaania abiga kukutada troonilt kuninganna Elisabeth ja tema asemele panna Mary Stuart. Pärast mitme säärase vandeseltsi paljastamist käskis Elisabeth Mary Stuarti hukata.

Philipp II otsustas teha lõpu tüütavale vaenlasele. Ta hakkas Inglismaa vallutamiseks ettevalmistusi tegema. Aastal 1588 asus teele Inglismaa poole suur laevastik, mida nimetati «Võitmatuks armaadaks». Selles laevastikus oli 131 laeva, 7500 liiget laevade meeskonnas ja 17 000 sõdurit. Kuid suurejooneline ekspeditsioon lõppes täieliku nurjumisega. «Võitmatu armaada» osalt hävitati kergemate ja liikuvamate Inglise laevade poolt, osalt hukkus tormis. Ainult tema haletsemisväärsed riismed jõudsid Hispaaniasse tagasi. «Armaada» hukkumine andis raske löögi Hispaania võimsusele meredel ja nihutas Inglismaa esimesele kohale Euroopa mereriikide peres.

Parlamendi opositsioon. XVI sajandi lõpuks olid Inglise kodanlus ja uusaadel niivõrd rikastunud ja tugevnenud, et

nad enam ei vajanud hooldamist tugeva kuningavõimu poolt. Inglise kuningad aga mõtlesid, et nad võivad edaspidigi valitseda piiramatu võimuga nagu Prantsuse ja Hispaania kuningad. Kuid Inglise kuningaid takistas selles parlament. Selles esindatud kodanlus ja uusaadel tahtsid omamoodi maad valitseda ja välispoliitikat juhtida. Nad tahtsid, et kuningas alluks parlamendile. Seepärast algaski kuninga ja parlamendi vahel võitlus võimu pärast.

Kokkupõrked parlamendi ja kuningavõimu vahel algasid juba kuninganna Elisabethi ajal, eriti teravaks muutusid need aga tema järglaste ajal.

Stuartide dünastia. Elisabethi surmaga lõppes Tudorite dünastia. Inglise troonile astus Šoti kuningas James I Stuart, Mary Stuarti poeg. Ta valitses a. 1603—1625.

Rumalavõitu ja lobiseja James armastas kõnelda kuningavõimu piiramatusest ja kadestas Euroopa tugevaid ainuvalitsejaid. Ta kõvendas puritaanide tagakiusamist, sest need olid piiramatu kuningavõimu vastased. Paljud alamkoja liikmed olid puritaanid ja astusid välja valitsuse kirikupoliitika vastu.

Iga aastaga halvenesid parlamendi ja kuninga vahelised suhted. Parlamendi erilise rahulolematuse kutsus esile kuningliku valitsuse rahanduspoliitika. Parlament keeldus uusi makse kinnitamast.

James'i järglase kuningas Charles I (1625—1649) ajal saavutas võitlus parlamendi ja kuninga vahel äärmise teravuse. Terve rea kokkupõrgete järel saatis kuningas aastal 1629 parlamendi laiali ja valitses 11 aastat piiramatu võimuga.

Kuninga lähimaks nõunikuks sai krahv Strafford. Strafford soovitas igasuguse vastupanu murda ja halastamatult jälitada kuninga poliitilisi vastaseid. Straffordi mõttekaaslaseks oli Canterbury peapiiskop Laud. Tema ajal täitusid vanglad puritaanidega, neid karistati piitsutamisega,

häbimärgistati tulise rauaga, neil kisti ninasõõrmed lõhki ja lõigati kõrvad ära.

Valitsus seadis parlamenti kokku kutsumata sisse aina uusi makse. Rahvas hakkas nurisema. Inglismaal oli revolutsioon kätte jõudmas.

XXII peatükk.

Madalmaade revolutsioon.

§ 1. Madalmaad Hispaania võimu all.

Madalmaad ja Hispaania. Madalmaad olid Lääne-Euroopa rikkamaid maid. See väike maa, mis hõlmas nüüdisaegse Belgia, osa Prantsusmaad, Luksemburgi ja Hollandi, oli tihedalt rahvastatud. Seal oli üle 300 linna ja 6500 küla. Madalmaade linn Antverpen muutus XVI sajandil Euroopa ja asumaade kaubanduse peamiseks keskuseks. Madalmaade kodanlus arendas laialdast kaubandust. Maal arenesid suured kapitalistlikud manufaktuurid, mis ekspluateerisid palgatööliste ja väikeste külakäsitööliste tööjõudu.

Säärane oma majandusliku arengu poolest eesrindlik maa allus ühele kõige mahajäänumale Lääne-Euroopa maadest — Hispaaniale. Madalmaad kuulusid Karl V keisririigi koosseisu. Troonist loobudes jättis ta Hispaania ühes tema asumaadega ja Madalmaad oma pojale Philipp II-le.

Hispaania kuningas ja aadel elatusid peamiselt Madalmaade arvel. Maksud Madalmaadest tõid Hispaaniale 8—9 korda rohkem tulu kui Ameerika ühes sealsete kulla- ja hõbedakaevandustega.

Philipp II. Philipp II oli nürimeelne, piiratud mõistusega inimene. Ta uskus fanaatiliselt, et taotelles absolutismi ja katolitsismi võitu ta täidab jumala tahet. Ta tahtis oma kabi-

Philipp II.

neti seinte vahelt valitseda oma määratu suurt riiki. Sünge ja seltsimatu inimesena ta ei tundnud ega arvestanud elu, ei sallinud mingisuguseid vastuvaidlusi ja ajas kõiki asju lõpmatu kantseleilise kirjavahetuse teel. Nii «ketseritega» kui ka poliitilise vabaduse pooldajatega õiendas ta arveid inkvisitsiooni kohtu abil; inkvisitsioon hävitas ühelt poolt katolitsismi ja absolutismi vastaseid, teiselt poolt aga rikastas kuninglikku kassat, sest kaks kolmandikku hukatute varandusest läks kuningale ja üks kolmandik kirikule. Philipp II vihkas Madalmaid seepärast, et nad kasutasid laialdast omavalitsust, ja teiseks sellepärast, et seal hakkas levima «ketserlus». Madalmaade kodanlus kaldus kalvinismi. Rahvahulkades levisid õpetused, mis nõudsid usuvabadust ja kogu ühiskondliku korra reformeerimist võrdõiguslikkuse alusel.

Philipp II lootis, et pärast «ketserluse» ja poliitilise vabaduse mahasurumist Madalmaades suudab ta sealt veel suuremaid tulusid saada.

Temale omase totra kangekaelsusega hakkas Philipp II oma programmi ellu viima. Kõikjale kõrgematele kohtadele Madalmaades hakkas ta ametisse määrama hispaanlasi. Ta hakkas julmalt jälitama kõiki, keda kahtlustati «ketserluses». Algasid massilised juurdlused, hukkamised, tuleriidal põle-

tamised. Kuid oma julma poliitikaga saavutas kuningas ainult seda, et kutsus kõigis Madalmaade ühiskonnaklassides esile protesti. Madalmaade rahulolematu aristokraatia saatis kuninga juurde delegatsiooni, kes aga midagi ei saavutanud. Väikeaadel sõlmis salaliidu võitluseks inkvisitsiooniga ja hispaanlastega.

§ 2. Revolutsioon Madalmaades.

Revolutsiooni algus. 1566. a. sügisel puhkes maal laialdane rahvaliikumine, mis oli suunatud katoliikluse ja Hispaania ülemvalitsuse vastu. Rahvas hakkas tungima katoliku kirikuisse ja hävitama neis pühakupilte, raidkujusid ja kaunistusi.

Hertsog Alba. Philipp II otsustas tegutseda halastamatult. Madalmaile saadeti fanaatiline ning julm hertsog Alba ühes Hispaania sõjaväega. Ta kehtestas maal metsiku terrori. Madalmaile jõudmise järel asutas Alba otsekohe kohtu, nimega «Rahutuste Nõukogu», mida rahvas nimetas «Verenõukoguks». Algasid julmad hukkamised. «Verenõukogu» ohvrite arv ulatus üle 8000 inimese.

Albal polnud eesmärgiks mitte üksnes revolutsioonilise liikumise ja «ketserluse» väljajuurimine, vaid ka Hispaania kuninga kassa täitmine. Terrori all kannatas kõige enam kõrgaadel ja rikas kodanlus. Konfiskeeritud varandused ja rahatrahvid tõid hispaanlastele määratu suuri rahasummasid. Alba kehtestas Madalmaades kõrged maksud kaubandusele, mis täiesti laostasid kaupmehi ja tööstureid. Kaubandus jäi soiku, manufaktuurid sulgesid oma uksed, tuhanded inimesed jäid ilma tööta.

Jõukad kodanikud püüdsid põgeneda välismaale. Põgenes Saksamaale ka Oranje Wilhelm, Madalmaade rikkaim ja mõjuvõimsaim maaomanik, kes oli rahulolematu

aadli tunnustatud eestvedaja. Välismaal hakkasid Madalmaade emigrandid palkama oma sõjaväkke relvastatud mehi võitluseks hispaanlastega.

Partisanisõda. Rahvas alustas Hispaania vägede vastu partisanisõda. Ühed läksid metsadesse ja ühinesid seal «metsagöösidega» («göösid» tähendab «närukaelad»: see oli Madalmaade revolutsioonääride hüüdnimi) salkadeks. Nad andsid hispaanlastele ootamatuid lööke. Veel kardetavamad olid hispaanlastele teised partisanid — «meregöösid», kes sõdisid nii merel kui ka rannikumail. Merel oli madalmaalane omas elemendis. Meregöösid ei andnud rahu hispaanlastele ega neile madalmaalastele, kes hoidsid hispaanlaste poole. Madalmaadesse hakkasid saabuma sõjaväed, kes olid Madalmaade emigrantide poolt värvatud.

Hertsog Alba.

Põhja-Madalmaade ülestõus. Varsti oli maa kogu põhjapoolne osa sõjast hispaanlaste vastu haaratud. Oranje Wilhelm kuulutati põhjaprovintside valitsejaks (1572). Siia hakkasid kogunema kõik Hispaania võimu vastased.

Alba saatis sõjaväed ülestõusu maha suruma. Ta karistas julmalt nende linnade elanikke, mis tal läks korda vallutada. Kuid vastupanu üha enam tugevnes. Kui hispaanlased piirasid sisse Leideni, siis elanikud purustasid tammid ja ava-

sid lüüsid, mis kaitsesid maad mere üleujutuse eest. Hispaanlastel tuli kiires korras taganeda. Ärritunud ebaõnnestumisest, kutsus Philipp II Alba Madalmailt ära. See aga ei tähendanud muudatusi poliitikas. Kuningas endiselt ei teinud mingisuguseid mööndusi. Hispaanlased laastasid maad kohutavalt, isegi neis maakondades, mis ülestõusust osa ei võtnud. Nii riisusid hispaania soldatid tühjaks Lõuna-Madalmaade rikkaima linna — Antverpeni. Linna parim osa põletati maha. 8000 inimest tapeti. Paljud piinati surnuks, välja pressides neilt raha ja väärtesemeid. Hispaanlaste sõjasaak küündis miljonitesse kuldnatesse. Antverpen ei suutnud enam kunagi sellest löögist toibuda. Hispaanlaste märatsemine ja eriti Antverpeni rüüstamine kutsusid esile meelepahatormi kogu maal. Lõunapoolsed provintsid ühinesid põhjapoolsetega ja moodustasid ülemadalmaalise liidu (1576).

Suursugune hispaanlane.

Lõunapoolsed provintsid. See liit osutus lühiajaliseks. Lõuna-Madalmaade rahvahulgad, eriti linnatöölised ja käsitöölised võtsid hispaanlastevastase võitluse juhtimise enda kätte. Nad hakkasid linnades korraldama komiteesid linna-

valitsuse juhtimiseks ja sõja otstarveteks maksude kogumiseks, tõrjudes linnavalitsusest eemale arglikke ja kõhklejaid aadlikke ja kodanlasi.

Siis aadlikud, kodanlus ja lõunaprovintsides tugev katoliku vaimulikkond eelistasid alistuda metsikule hispaania vägivallatarvitajale, et aga vabaneda hirmust rahvavõimu ees. Nad astusid välja rahvakomiteede vastu ja avaldasid nõusolekut uuesti alistuda Philipp II-le.

Põhjapoolsete provintside liit. Vastukaaluks sellele sõlmisid põhjapoolsed provintsid a. 1579 liidu (nn. Utrechti uniooni). Nad tõotasid «ühineda igaveseks, nagu moodustaksid nad ühe provintsi», ja võidelda hispaanlaste vastu. Varsti selle järel kuulutasid nad Philipp II troonilt kukutatuks. Põhjapoolne rikas kodanlus tahtis uue riigi etteotsa seada kuninga ning pidas kõige sobivamaks kandidaadiks Oranje Wilhelmi. Kuid aastal 1584 langes Oranje Wilhelm jesuiitide poolt palgatud mõrvari käe läbi. Põhja-Madalmaades hakkas siis kehtima aristokraatlik vabariik, mille eesotsas seisis rikas kodanlus. Nii jagunesid Madalmaad kahte ossa. Põhjapoolne osa moodustas iseseisva riigi. Lõunapoolne osa, tänu aadli, kodanluse ja vaimulikkonna reetmisele, jäi Hispaania kuninga võimu alla.

Uuel riigil, mida hakati nimetama «Ühendatud provintsideks» ehk «Hollandi vabariigiks» (tähtsama provintsi nime järgi), tuli veel kaua võidelda Hispaaniaga oma sõltumatuse eest. Olles seotud sõjategevusega inglaste vastu ja vahelesegamisega Prantsusmaa sisetülidesse ei suutnud Hispaania toime tulla Hollandi vabariigiga. «Võitmatu armaada» hukkumine halvendas Hispaania rahvusvahelist seisundit. Aastal 1609 kirjutati Hispaania ja Hollandi poolt alla vaherahulepingule, millega Hispaania tunnustas uue riigi iseseisvust.

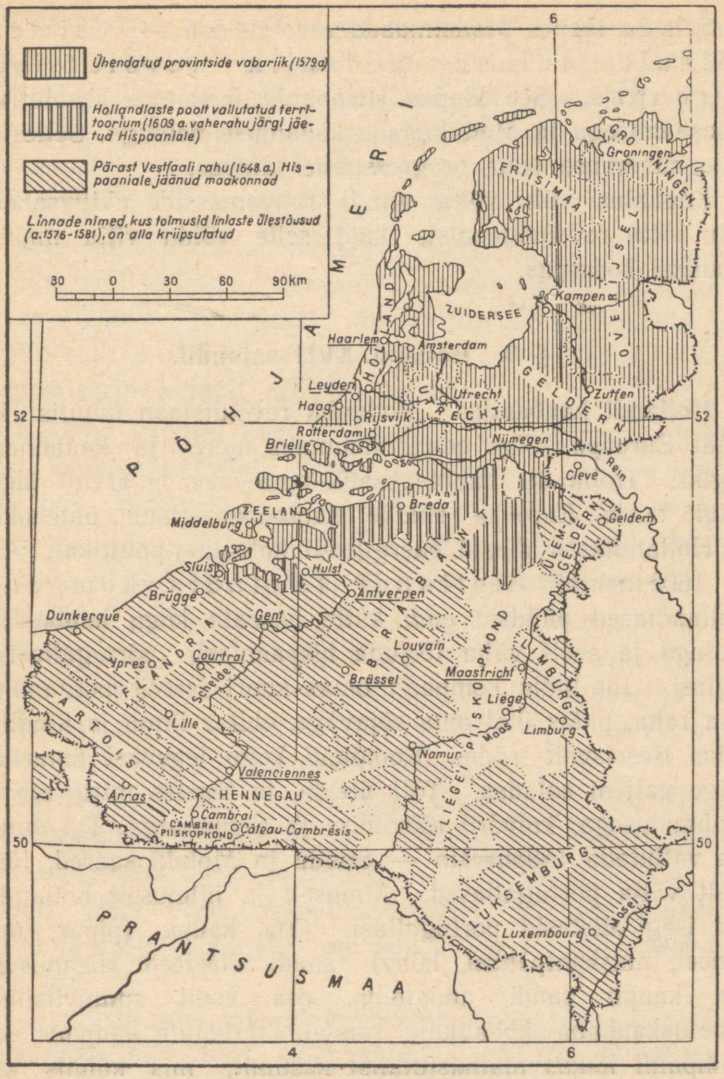

Madalmaade revolutsioon XVI saj.

Sellega lõppes Madalmaade revolutsioon — esimene võidule tulnud kodanlik revolutsioon Euroopas. See lõppes Hispaania feodaalse absolutismi lüüasaamisega ja Madalmaade kodanluse võiduga. Selles on selle sündmuse suur progressiivne tähtsus.

Kodanlus võis võita ainult rahvamasside aktiivse osavõtu tõttu revolutsioonist, kuid selle võidu vilja maitses ainuüksi kodanlus.

§ 3. Holland XVII sajandil.

Hollandi kaubandus. Kodanlik revolutsioon muutis Hollandi Euroopa kõige eesrindlikumaks mere- ja kaubandusriigiks. Hollandi kaubalaevastik oma laevade arvult ületas kõigi teiste Euroopa riikide kaubalaevastikud ühtekokku.

Hollandlased ajasid energiliselt koloniaal-poliitikat. Aastal 1602 asutati Hollandi Ida-India kompanii. Hollandlased püüdsid endi kätte haarata kogu kaubandust Indiaga ja sealt välja tõrjuda hispaanlasi, portugallasi ja inglasi. Ida-India kompanii omas suurt iseseisvust, müntis oma raha, pidas ülal oma sõjaväge, ehitas linnu ja kindlusi, pidas iseseisvalt sõdu. Kompanii kogu tegevust ümbritses kõige valjem saladus. Tõtt ütelda, ta tegeles mitte niivõrd kaubandusega, kuivõrd röövimise ja riisumisega. Tal õnnestus vallutada Indoneesia — Sunda ja Moluki saared, lüües sealt välja portugallased. Ahnuselt ja julmuselt hollandlased isegi ületasid portugallasi. Osa kaupu (pipar, nelk, kaneel, muskaatpähkel, kohv) saadi otseteed riisumisega; osa kaupu saadi andamina, osa võeti sunniviisiliselt vahetuskaubana kohalikule rahvale tarbetute kaupade eest. Kompanii lõikas muinasjutulist kasumit, mis küünis kuni 1000%-ni. Et hindu kõrg l tasemel hoida, põletas kompanii tohutud hulgad kõige väärtuslikumaid vürtse. Rahvast hävi-

tati barbaarselt või t hti orjadeks. Olid korraldatud istandused, kus tööjõuks olid orjad. Marx ütleb: «Hollandi koloniaalmajanduse ajalugu — Holland oli aga XVII sajandil kapitalistlik mustermaa — pakub täiel määral võrreldamatut reetmiste, äraostmiste, mõrvade ja alatuste pilti» (Marx ja Engels, Teos., XVII k., lk. 822).

Holland astus kaubanduslikku suhtlemisse Hiina ja Jaapaniga. Hollandlased hakkasid esimestena hiina teed Euroopasse tooma. Ameerikas anastasid hollandlased mõned Antilli saared, kus nad rajasid suhkruroo-istandused. Ka siin ekspluateeriti julmalt orjade tööjõudu.

Holland kauples kogu Euroopaga. Suur tähtsus oli Hollandi kaubandusel Balti mere äärsete maade ja Vene riigiga. Hollandi kaupmehed kasutasid kaubanduslikke eesõigusi Venemaal ja vedasid siit välja Lääne-Euroopasse teravilja, kanepit, tõrva, mastipuid, karusnahku ja muid kaupu.

Hollandi majanduselu keskuseks oli Amsterdam. XVII sajandi alguses oli selles linnas 100 000 elanikku. Amsterdami tähtsus ei piirdunud ainult kaubanduse ja töös-tusega, vaid siin asusid ka kõige rikkamad ja oma läbikäikudelt suurimad pangakontorid Euroopas.

Tööliste ekspluateerimine. Klassivastuolud olid Hollandis teravamad kui teistes Euroopa maades. Kuskil polnud säärasel suurel arvul proletaarlasi. Tööpäev oli pikk, aga tööpalk väga väike. Manufaktuurides rakendati laialdaselt naiste ja laste tööjõudu, see aga surus tööpalga veel rohkem alla.

«Hollandi rahvamassid kannatasid juba 1648. a. rohkem ülemäärase töö tõttu, olid vaesemad ja kogesid julmemat rõhumist kui kogu ülejäänud Euroopa rahvamassid,» ütleb Marx (Marx ja Engels, Teosed, XVII köide, lk. 824).

Poliitiline kord. Kuskil ei omanud kodanlus sellist võimu kui Ühendatud provintsides. Linnades kuulus kogu võim suurkodanlusele. Tema saatis saadikud provintsistaatidesse ja generaalstaatidesse, kes pidasid oma istungeid Haagis. Generaalstaadid juhtisid välispoliitikat, sõja-, mere- ja rahaasjandust ning nimetasid kõrgemaid ametnikke. Generaalstaatide täidesaatvaks organiks oli riiginõukogu, kelle eesotsas seisis a s e v a l i t s e j a. Ta oli ühtlasi sõjajõudude juhatajaks.

Peaaegu alati olid a s e v a l i t s e j a d Oranje soost. Neile vaadati kui pärilikele presidentidele.

Ühendatud provintsides valitses kodanlik-aristokraatlik kord. Kuid teiste maade kodanlusele, kes ägas feodaalsete monarhiate ikke all, näis Holland eeskujuliku vabadustemaana.

Põhja-Madalmaad kujunesid keskkohaks raamatutrükkimisele ja raamatukauplemisele, mis koondusid Leideni ja Amsterdami linna.

Laialdase leviku osaliseks said a j a l e h e d. Nad mitte üksnes ei toonud kaubanduslikke ja poliitilisi uudiseid kõigist Euroopa osadest, vaid arutasid ka mitmesuguseid poliitilisi küsimusi, mis lugejaid erutasid.

Hollandis jäi püsima avar ususallivus kõikide konfessioonide suhtes. Hollandisse põgenesid teistest maadest tagakiusatud «ketserid», puritaanid Inglismaalt, hugenotid Prantsusmaalt, juudid Hispaaniast.

Lõuna-Madalmaades, mis jäid Hispaania võimu alla, algas langus. Suurem osa kodanlusest, võttes kaasa oma kapitalid, emigreerus Hollandisse. Antverpen kaotas oma endise tähtsuse, loovutades selle Amsterdamile. Euroopa eesrindlikust ja rikkaimast maast muutusid Lõuna-Madalmaad Hispaania riigi teisejärguliseks provintsiks.

Venemaa ja Poola XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel.

§ 1. Venemaa paljurahvuseliseks tsentraliseeritud riigiks muutumise algus.

Keskvõimu tugevnemine Venemaal. Ivan III (1462—1505), Vassili III (1505—1533) ja Ivan IV (1533—1584) ajal ühendati Vene riigiga viimased Kirde-Venemaa iseseisvad vürstiriigid. 1547. aastal laskis Ivan IV end pidulikult tsaariks kroonida. Tsaari tiitlit peeti võrdseks keisri tiitliga, kuninga tiitlist kõrgemaks. Säärase tiitli võtmisega tahtis Ivan IV näidata mitte ainult seda kõrget kohta, mis kuulus Vene riigile teiste riikide seas, vaid ka tõsta kõrgemale Vene valitseja võim siseriigis. Venemaal tugevnes keskvõim nagu terves reas teistes Euroopa maades (Prantsusmaal, Inglismaal, Hispaanias). Nagu teistes maades, nii ka Venemaal tugev monarhia toetus aadlile ja linlastele. Aadlikud olid tugevast keskvõimust huvitatud, et alistada endile talupoegi, kelle töövaevast nad elatusid. Aadlikke meelitasid laialdased maa-alad lõunas ja idas, mida oleks tulnud veel vallutada, ja selleks läks samuti vaja tugevat riigivõimu. Aadlikud moodustasid riigis peamise sõjalise jõu. Nemad said riigilt maad («teenismõisad») ja selle eest olid kohustatud ratsaväes teenima ning tsaari kutsel ilmuma sõjaväkke koos oma relvastatud meestega. Venemaal oli aadel seisuslikult «teenistus-aadel», kuna Prantsusmaal ja Inglismaal olid aadlikud juba ammu vabad sunduslikust feodaalteenistusest ja valdasid maad, ilma et selle eest oleks mingisuguseid kohustusi kandnud. Linlased, kaupmehed ja käsitöölised vajasid samuti tugevat tsaarivõimu, mis kaitseks

Ivan Groznõi.

nende kaubandust ja avaks sellele uusi teid. Linlased olid valmis rahaliste vahenditega tsaari toetama.

Tsaarivõim lasus raske koormana rahvastiku peamassil — talupoegadel. Aadli huvides suurendas tsaarivalitsus mõisnike võimu talupoegade üle, piiras talupoegade vaba üleminekut ühe mõisniku juurest teise juurde, pärisorjastas talupoegi. Talurahvale langesid rasked riigimaksud. Talupojad kannatasid tsaari rahaahne ja müüdava bürokraatia altkäemaksude all. Ent ka talurahvale oli tarvis tugevat riigivõimu, mis oleks suuteline Venemaad kaitsma vaenlaste eest, kes riisusid ja laostasid talupoegade majapidamisi ja viisid vangidena kaasa mitmeid tuhandeid talupoegi.

Vaenulikult suhtusid tugevasse tsaarivõimusse suurfeodaalid — vürstid ja bojaarid, kes kahetsesid taga oma kaotsiläinud sõltumatust ja tahtsid seda tagasi saada. Nende plaanid olid kahjulikud kogu Vene riigile, sest niisugused plaanid võisid nõrgestada Venemaad ja viia teda iseseisvuse kaotamiseni.

Vene riigi pakiliseks ülesandeks oli võitlus suurfeodaalidega, vürstide ja bojaaridega ning nende püüetega rebida Venemaa uuesti tükkideks.

Välispoliitilised ülesanded. Venemaa oli ümbritsetud kardetavate vaenlastega. Idas ja lõunas olid alatasa ähvardamas endise Kuldhordi riismed — Kaasani, Astrahani ja Krimmi khaaniriigid. Kaasani ja Astrahani käes oli Volgatee — peamine kaubatee Ida-Euroopas, mis viis Kaspia merele, Taga-Kaukaasiasse, Iraani ja Kesk-Aasiasse. Krimmist ilmusid alalõpmata röövjõugud, kes laastasid riigi lõunaosa, ajasid vene inimesi vangidena kaasa, et neid orjaturgudel müüa. Krimmi tatarlaste kätte sattusid tähtsaimad kaubapunktid Idamaadega kauplemiseks, pärast seda kui need olid XV sajandil tatarlaste poolt itaallastelt ära võetud. Tatari khaanidele ilmus uus vägev kaitsja — Türgi sultan. Krimmi khaan oli tema vasall. Endise Tana asemele oli Doni suudmealal asutatud tugev Türgi kindlus Azov, mis sulges venelastele tee Aasovi ja Mustale merele. Türgi suurriik, mis oli oma võimu tipul, püüdis oma mõju alla saada Astrahani ja Kaasani, haarata Vene riik nii lõunast kui ka idast ja siis ta vallutada. Vene maade kohal hõljus Türgi vallutusoht.

Sõjad Idas. Ettenägelik poliitik ja suur strateeg Ivan IV suunas tugevnenud Vene riigi esimesed löögid Volga vallutamisele. Aastal 1552 vallutati pärast piiramist tormijooksuga Kaas n. 1556. aastal hõivasid Vene väed Astrahani khaaniriigi. Volga oli nüüd kogu ulatuses Vene riigi käes. Ümberhaaramisoht, mis ähvardas türklaste poolt, oli nüüd kõrvaldatud.

Volga vallutamise tagajärjed olid väga suured. Vene kolonisatsioonile avanesid viljarikkad maad Volga ääres ja teinepool Volgat. Vabanesid kaubateed Volga kaudu. Tekkis rida kaubalinnu: Samara, Saratov, Tsaritsõn. Edukamalt

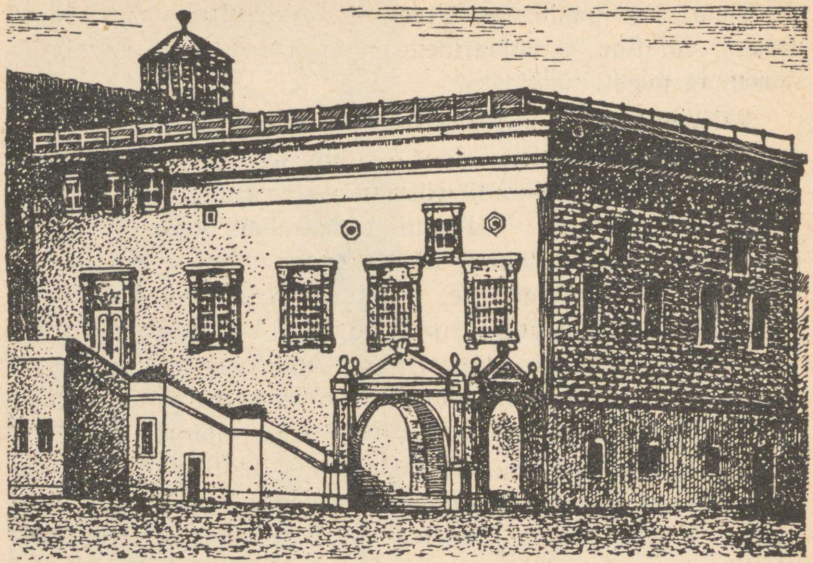

Kandiline palee Moskvas.

hakkas maade koloniseerimine nihkuma lõunasse, steppi, nn. «metsikule väljale». Avanes tee Uuralisse ja Siberisse, uutesse, senitundmatuisse kohtadesse, mis pakkusid loendamatuid rikkusi.

Volgamaa vallutamisega hakkas Vene rahvusriik muutuma paljurahvuseliseks riigiks: tema koosseisu kuulusid nüüd tatarlased, marid, tšuvašid, udmurdid, baškiirid, nogailased.

Võitlus tee pärast Läände. Kohe selle järel asus Ivan IV valitsus teise tähtsaima välispoliitilise ülesande lahendamisele. Venemaa vajas Läänega otseste kaubanduslike ja kultuuriliste sidemete taas jaluleseadmist. Lääne-Euroopa, olles varjatud Venemaaga asiaatide sissetungi eest, jõudis kul-

tuuri ja eriti tehnika alal Ida-Euroopast ette. Venemaa, kes üle kolmesaja aasta oli suunanud kõik oma jõud võitluseks tatari ikke vastu, oli oma arengus Lääne-Euroopast maha jäänud. Sellest mahajäämusest võitu saada oli Vene riigile tungivaks vajaduseks. Läänepoolsed Venemaa naabrid, kes ta Balti merest ära lõikasid, nagu Poola-Leedu riik, sakslased (endine Mõõgavendade ordu, mida nüüd tavaliselt nimetati Liivi orduks), rootslased, kartsid Venemaa tugevnemist ja veeretasid meelega takistusi ette tema suhtlemisele Lääne-Euroopaga. Need maad ei lasknud läbi Venemaale strateegilise tähtsusega kaupu (eriti metalle), sõjaspetsialiste, insenere, arhitekte, asjatundjaid mäetööstuses, keda Venemaa eriti vajas. Liivimaal ähvardati surmanuhtlusega igaüht, kes tegi katset üle tema piiri Venemaale pääseda.

Kaasani kreml.

Venemaa ees seisis ülesanne — läbi murda see müür, mis eraldas teda Läänest. Kõige nõrgemaks kohaks selles müüris oli Liivimaa. Liivi ordu oli täiesti lagunemas. Iga parun tundis ennast iseseisva valitsejana. Esialgu püüdsid

venelased diplomaatiliste läbirääkimiste teel sundida Liivimaad, et ta lääne-euroopa meistreid läbi laseks Venemaale. See katse ei andnud tulemusi. Siis läksid Vene väed üle Liivimaa piiri. Algas Vene-Liivi sõda (1558—1583).

Sidemed Inglismaaga. Vähe aega enne Vene-Liivi sõda kujunesid alatised sidemed Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel Valge mere ja Põhja-Jäämere kaudu. Chancellori ekspeditsioon saabus Inglismaalt Severnaja Dvina suudmesse. Chancellor külastas Moskvat. Inglismaal asutati «Moskva kompanii». Ivan IV taotles tihedate sidemete kujunemist Inglismaaga. Kuid tee Arhangelski ja Valge mere kaudu, ehkki see oli Venemaale tähtis, oli ainult õrnaks niidiks, mis sidus teda Läänega. See põhjatee oli raskustega seotud ja laevatatav ainult kolm kuud aastas. Esmajärjekordseks ülesandeks Vene riigile jäi üle — läbi murda Balti mere rannikule.

Vene-Liivi sõda. Algul arenes Vene-Liivi sõda Venemaale edukalt. Venelased hõivasid Narva, Tartu (Jurjevi) ja vallutasid peaaegu kogu Liivimaa. See tegi rahutuks Poola- ja Rootsimaa. Nad ruttasid Liivi ordu maid omavahel jaotama. Osa läks Poolale, teine osa — Rootsile. Nõrga Liivimaa asemel seisid nüüd Venemaa vastas tugevad vaenlased: Rootsi ja Poola-Leedu riik. Sel ohtlikul silmapilgul kutsus Ivan Groznõi kokku Maakogu (Zemski sobor) vaimulikkonnast, bojaaridest ning aadlike ja linlaste esindajaist. Maakogu pooldas sõja jätkamist (1566).

Feodaalne reaktsioon. Vahepeal hakkasid Venemaal end liigutama feodaalse reaktsiooni jõud. Suurfeodaalid, vürstid ja bojaarid vaatasid vaenulikult tsaarivõimu tugevnemisele. Nad kartsid tsaarivõimu kõvenemist ja seepärast ei soovinud võitu Liivi sõjas. Nad hakkasid kodumaad reetma ja vaenlaste poole üle jooksma. Ühe vene armee pealik vürst Kurbski — põgenes Leetu ja sai Poola kuningalt autasuks suuri

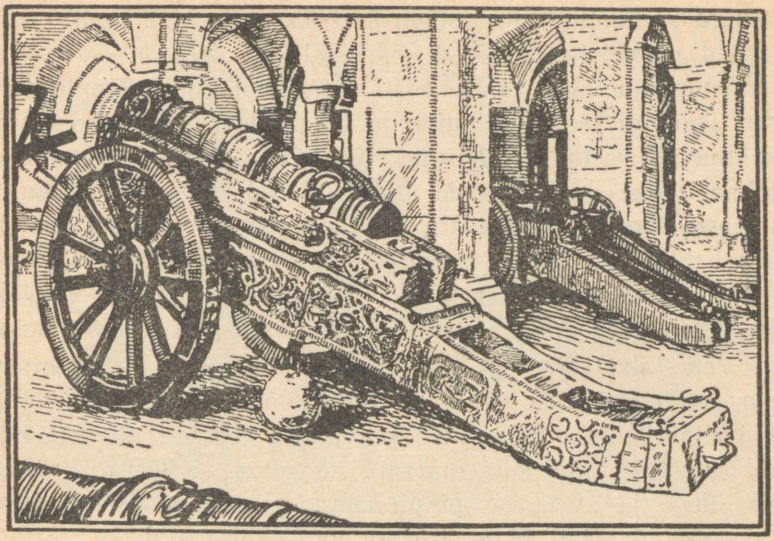

XVI sajandi suurtükk.

maavaldusi. Ta asus juhtima üht Poola-Leedu armeed, mis tegutses Venemaa vastu. Paljastati reetmine ka Moskva linnas. Bojaarid astusid Ivan IV poliitika vastu avalikult üles. Mõned neist olid nõus pigemini andma võimu Poola kuningale kui sallida Ivan IV isevalitsuslikku poliitikat. Leedu alla tahtis end anda Novgorod, mille bojaarid ja kaupmehed suhtusid Moskva valitsevasse võimusse vaenulikult.

Opritšnina. Siis asus Ivan Groznõi otsustavalt bojaaride reetmist maha suruma ja ühtaegu riigis kõiki feodaalse killustatuse jäänuseid hävitama. Selle eesmärgiga asutati opritšnina. Oma isiklikku, erivaldusse (sõnast опричь — eri) eraldas Ivan Groznõi rea maakondi, kus asusid endiste osastisvürstide suurimad feodaalvaldused. Neilt suurfeodaalidelt võeti nende valdused ja nende asemele asundati vähese

maaga aadlikud, kelle ustavuses tsaar võis kindel olla. Viimased moodustasid erilise «opritšnikute» korpuse.

Suurfeodaalide vastu võeti tarvitusele halastamatu terror. Hävitati terved vürstide ja bojaaride sugukonnad, keda kahtlustati reetmises. Hirmus rüüstamine pandi Novgorodis toime. Väike- ja kesk-aadel ning linlased (possaadielanikud) toetasid Groznõi poliitikat. Suurfeodaalid olid purustatud ja ära heidutatud. Pärast seda ei olnud enam opritšnina vajadust. Rahva hulgas äratasid opritšnikud pahameelt omavoli ja röövimisega, ning aastal 1572 kaotas Ivan ära opritšnina.

Vene-Liivi sõja lõpp. Opritšnina saavutas põhijoontes oma eesmärgi. Ta kõvendas tsaari võimu ja tsentraliseeritud riigi jõudu. Vene väed saavutasid rea uusi võite Liivimaal. Kuid riigi jõud olid ära kurnatud võitluses suurfeodaalidega ja ülisuurtes pingutustes, mida nõudsid peaaegu lakkamatud sõjad Ivan Groznõi valitsemise ajal.

Ivan IV-l ei õnnestunud oma üritust lõpule viia. Aastal 1575 valiti Poola troonile silmapaistev väejuht Stephan Báthory. Tema reorganiseeris Poola armee, suurendas oma sõjaväge poola ja ungari palgasõduritest üksustega, täiendas suurtükiväge. Ta tungis vene maadesse, vallutas Polotski ja piiras sisse Pihkva. Ühteaegu temaga asusid pealetungile rootslased. Nad hõivasid Narva ja vallutasid Karjala.

Ivan Groznõil tuli rahu sõlmida Poola ja Rootsiga ning pidi loobuma Liivimaast. Katse purustada müür, mis lahutas Venemaad Lääne-Euroopast, ebaõnnestus. Vene riik ei olnud veel küllalt tugev, et selle ülesandega toime tulla.

Kasakad. Ebaõnnestunud Vene-Liivi sõda andis end valusasti tunda vene rahvale, eriti talurahvale, kes pidi varustama aadlikke sõjas, kandma rasket maksukoormat ja kannatama laastava sõja all. Terved maakonnad jäid inimtühjaks. Isandate ja tsaarivalitsuse rõhumise eest põgenesid

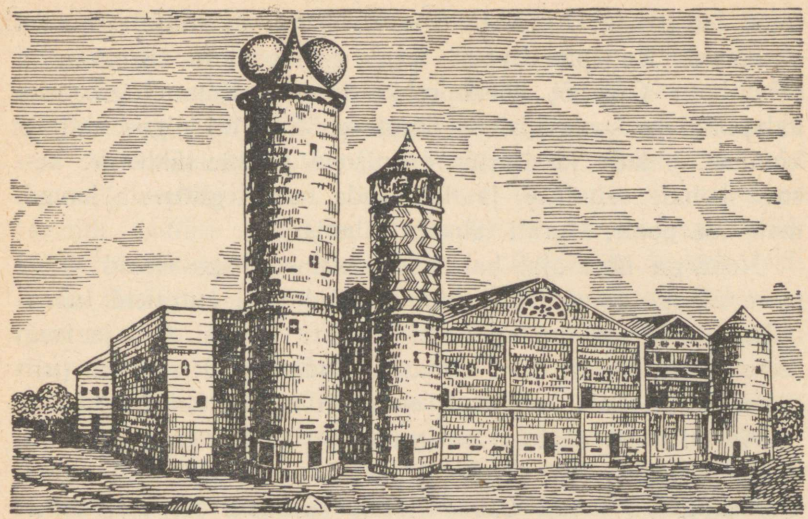

Stroganovide elumaja Solvõtšegodskis.

talupojad vabadele maadele, iseäranis Doni äärde. Seal elasid juba ammust ajast inimesed, kes otsisid vaba elu. Neid kutsuti «kasakateks». Kasakad sooritasid julgeid röövretki Krimmi khaaniriiki, sõdisid türklastega. Nad hoidsid seotuna türklaste ja tatarlaste jõude ning varjasid Vene riiki nende kallaletungi eest. Moskva valitsus aitas Doni kasakaid vilja, raha ja sõjamoonaga.

Ivan IV ajal ilmusid vabad kasakad ka Tereki jõele. Kasakad avardasid vene rahva asustusala ja kaitsesid Venemaa piire.

Uurali ja Siberi koloniseerimine. Vene kolonisatsioonile avanesid Ivan IV ajal uued suured maa-alad Volgamaal, Volgataguses, Uuralis ja Siberis. Alates XVI sajandi teisest poolest algas maakuulamine, koloniseerimine ja tohutu suurte senitundmatute maa-alade kasutuselevõtmine Uuralite

taga. Suurt osa Uurali ja Siberi rikkuste kasutuselevõtmisel etendasid kaupmehed Stroganovid. Stroganovid said Ivan Groznõi käest rohkesti maid Kama jõgikonnas kalapüügi ja soolatööstuse õigusega. Neil oli õigus ehitada kindlusi, pidada kindlustes garnisone ja suurtükiväge, kutsuda kohale asunikke ja laiendada oma tegevusala kaugemale ida poole, Uurali taha ja Siberisse.

Nendega ühel ajal hakkasid venelased, kes elasid Valge mere ääres (pomoorid), käima teisel pool Uuraleid karusnahku hankimas, sõites paatidel Kara mereni, Obi ja isegi Jenissei suudmeni. Nad ehitasid kindlustatud asulaid (ostrožki) ja nõudsid kohalikelt elanikelt maksu karusnahkades.

Aastal 1581 saatsid Stroganovid Uuralite taha ekspeditsiooni kasak Jermak Timofejevitši juhtimisel. Uuralitagused maad Lääne-Siberis kuulusid sel ajal Siberi khaaniriigile, mis oli üks Kuldhordist eraldunud osa. Tatarlased kogusid maksu (jassakki) kohalikelt kütisuguharudelt. Siberi khaan Kutšum püüdis osutada vastupanu väikesele kasakate salgale, kuid venelastel olid tähtsaks eeliseks tulirelvad. Kohalikud suguharud ei toetanud Kutšumi ja nõustusid võitjaile jassakki maksma.

Jermak teatas tsaar Ivan Groznõile Siberi khaaniriigi vallutamisest. Jermaki salgale saadeti appi tsaari sõjaväge. «Uus Siberimaa» lülitati Vene riigi koosseisu. Edasist teekonda ida suunas, Ida-Siberisse jätkasid «tööndusinimesed», kes läksid karusnahkade poolest rikkaid maid otsima. Nende kannul liikusid sõjaväesalgad, kes ehitasid uusi kindlustatud linnu. Väikearvulised uljaspeade jõugud tungisid üha kaugemale tundmatuile maile, ületasid laiu, võimsaid jõgesid, mida eurooplased polnud näinud, läbisid lõpmatuid, seni tundmatuid metsi. Siberisse sööstsid Euroopa-Venemaa talupojad ja jäid asuma põllutööks kõlvulistel kohtadel.

Ivan IV isiksus. Ivan Groznõi isiksus avaldas suurt mõju

kaasaeglastele. See oli suure mõistusega ja tugeva, kuigi distsiplineerimatu tahtega isik. Ta oli sügavalt veendunud oma kutsumuses purustada bojaaride poliitiline vandenõu („крамола"), tõsta kättesaamatule kõrgusele tsaari võim ja viia Venemaa kuulsuse ja võimsuse kõrgeimale astmele. See oli aadlike tsaar. Kõik, mis ta tegi, oli esijoones tarvilik aadlike huvidele. Teda toetas ka kaupmeeskond. Bojaarid vihkasid ja kartsid teda. Bojaaride keskelt lasti lendu ebaõiglane Ivani kui mõttetult julma despoodi iseloomustus. Ivani julmus oli sihitud nende vastu, kelles ta nägi riigivaenlasi. Välismaalased, kes on kirjutanud Venemaa üle, jutustavad silmakirjaliku meelepahaga Groznõi julmustest, halvasti aru saades nende poliitilisest tähendusest. Umbusklikkuse ja julmuse puhangud, mida Ivan hiljem kibedalt kahetses, kahvatuvad absolutistliku Lääne-Euroopa tegelaste julmuste ees, Louis XI argliku ja reeturliku viha, Henry VIII metsikute kapriiside, Philipp II või Alba hingetu, külma õeluse ees. Novgorodi rüüstamine oli tarbetult julm, kuid märksa kohutavamad olid Pärtliöö ja hispaanlaste metsikused Antverpenis.

Boris Godunov. Groznõi poliitikat jätkas bojaar Boris Godunov, kes oli täisvõimuline valitseja nõrgamõistusliku tsaari Fjodor Ivanovitši ajal (1584—1598); pärast lastetu Fjodori surma valiti Boris Maakogu poolt troonile ja valitses aastast 1598 kuni 1605. Olles auahne ja kaval, väga tagasihoidlik ja ettevaatlik, jätkas ta võitlust suurfeodaalidega ja kindlustas aadli seisundit. Samal ajal püüdis ta tugevdada Venemaa rahvusvahelist olukorda. Ta sõdis edukalt Rootsiga ja võitis rootslastelt tagasi rea Soome lahe ääres anastatud vene linnu, kindlustas lõunapiire Krimmi tatarlaste vastu, püüdis arendada Valge mere kaudu kaubandust Lääne-Euroopaga. Peale inglaste hakkasid sinna sõitma Hollandi, Prantsusmaa ja Taani kaupmehed. Godu-

nov püüdis säilitada sidemeid Taga-Kaukaasia maadega. Juba tsaar Fjodori ajal pöördus Iraani ja Türgimaa poolt ahistatud Gruusia abisaamiseks Venemaa poole. Kahheetia kuningas Aleksander tunnistas end Vene tsaari vasalliks.

Talupoegade olukorra halvenemine. Godunov oli tark ja kaugenägelik valitseja, aga tal oli palju vaenlasi. Teda vihkasid suurfeodaalid — vürstid ja bojaarid, keda ta jälitas. Tema vastu oli suunatud üha kasvav rahvamasside ärritus. Kaitstes aadli huve suurendas riik järjest enam talurahva ekspluateerimist.

Aadli huvides piirati talupoegade kohavahetuse õigust ühe päevaga aastas (jüripäev), hiljem oli see õigus ajutiselt kaotatud ja viimaks võeti hoopis ära. Mõisnikele anti õigus põgenenud talupoegi üles otsida ja enese juurde tagasi nõuda. Talupoegade ekspluateerimine üha tugevnes.

XVI sajandi jooksul kasvas tugevasti teoorjus. Valitsus hakkas pärisorjadeks muutma selliseid inimesi, keda varem peeti vabadeks. Kõik see kutsus talurahvas esile rahutusi. Talupojad olid tigestunud tsaar Borisi valitsuse aadlipoliitikaga. Palju talupoegi põgenes oma mõisnike juurest lõunasse ja läände, Poolaga piirnevatesse maadesse ja Doni äärde. Rahva rahulolematus suurenes veelgi nälja-aastail, mis algasid Boris Godunovi valitsemise lõpul. Talupoegade hulgas puhkesid ülestõusud.

Rahva rahulolematust Venemaal kasutas ära Poola. Poola panid tahtsid Venemaad endile alistada.

§ 2. Panide võimutsemine Poolas XV—XVII sajandil.

Poola šlahta ja talurahvas. Pärast uniooni Leeduga (1385) ja pärast Saksa (Teutooni) ordu purustamist muutus Poola üheks suurimaks ja tugevaimaks riigiks Euroopas.

Saksa ordu oli sunnitud tunnustama enda vasallsõltuvust Poolast ja loovutama Poolale rea oma maid, nende hulgas Gdanski (Danzigi), tähtsaima sadama Balti merel.

Poola magnaadid ja väikeaadlikud (šlahta) alustasid nüüd suureulatuslikku kaubandust põllumajandussaadustega, mida vajas Lääne-Euroopa. Läänemaist hakkasid kaupmehed Poolasse sõitma, et kokku osta vilja, lina, kariloomi, nahku ja metsa. Aadlile lubati saaduste tollivaba väljavedu. Vilja väljavedu Gdanski kaudu kasvas XV sajandi lõpust XVII sajandi keskpaigani 10-kordseks.

Kõik see avaldas tugevat mõju Poola talupoegade seisukorrale. Soovides saada võimalikult rohkesti põllumajandussaadusi müügiks, hakkasid panid ja väikeaadlikud oma majapidamist talumaade arvel laiendama, kõvendasid talurahva pärisorjuslikku ekspluateerimist ja suurendasid teoorjust. Sageli olid talupojad kohustatud mõisniku kasuks töötama 5 päeva nädalas. Talupoegade seisukord halvenes kogu XVI sajandi jooksul. XVII sajandil muutus poola «hlop» (talupoeg) mõisniku omandiks. «Bõdlo», s. o. tööloom, — nõnda nimetasid talupoegi põlastavalt poola panid.

Poola poliitiline killustatus. Poolas ei kujunenud tugevat tsentraliseeritud võimu nagu Venemaal, Inglismaal, Prantsusmaal ja Hispaanias. Peapõhjus seisis selles, et Poola oli haaranud endale palju maid idas, kus elas ukraina ja valgevene rahvas.

Poola panid anastasid ja orjastasid ka Galiitsia-Venemaa. 1385. aastal Leeduga sõlmitud unioon avas poola panidele tee Leedu riigi koosseisu kuulunud ukraina maade anastamiseks ja orjastamiseks.

1569. aastal, osalt hirmust Vene relvade edu ees Liivimaal, saavutasid poola panid veelgi tihedama Poola ja Leedu üheks riigiks ühinemise (nn. L u b l i n i u n i o o n). Selle ühine-

mise üheks tingimuseks oli ukraina maade otsene allutamine Poolale, kuna nad varem olid Leedule allunud. Ukrainas tekkisid suured feodaalsed valdused. Ääremaade magnaadid, suurte asustatud maade omanikud, ei andnud võimalust Poola keskvalitsusel tugevneda ja aitasid kaasa riigi killunemisele, mille tulemuseks olid korratused ja anarhia. Ukraina magnaatide hulgas leidus nii poolakaid (Kalinowski'd, Potocki'd) kui ka poolastunud ja katoliseerinud endiste vene vürstide järeletulijaid (Ostrowski'd, Wišniowiecki'd). Leedus tekkis valgevene maa-alal rida magnaatide suurvaldusi, mis kuulusid poola või poolastunud leedu ja vene aristokraatiale (Radziwill'id, Sapieha'd).

Poola tõelisteks peremeesteks olid suurpanid — magnaadid, kellede valduses oli kümneid linnu ja sadu külasid. Igaüks neist võis välja panna terve armee ja pidas ülal õukonda, mis ei jäänud maha kuninga omast. Panidele oli keskvalitsuse nõrkus kasulik. Selles nõrkuses nad nägid aadli «kuldset eesõigust». Kuningas ei tohtinud s e i m i nõusolekuta ühtegi uut seadust anda. Seim koosnes senatist, kus istusid tähtsaimad magnaadid ning kõrgem vaimulikkond, ja «saadikute tarest», kuhu kogunesid seimikute — väikeaadli kohalike kogude esindajad.

Tormakas ja distsiplineerimatu šlahta oli asjalikuks tööks kõlbmatu. Šlahta ei olnud kuningaile kuulekas. Juhtus, et sõjakäigu ajal aadlikud äkki kuningale teatasid, et nad ei soovi enam sõda jätkata.

Kui Jagelloonide dünastia lõppes (1572), muutusid kuningad Poolas valitavaiks. Kuninga valis aadli üldkoosolek, kuhu kogunes mitukümmend tuhat magnaati ja väikeaadlikku. Valitud kuningas pidi alla kirjutama lubadusele mitte rikkuda aadli eesõigusi. Juhul, kui kuningas rikkus seda lubadust, vabanes šlahta kuulekusest kuningale ja tal oli õigus alata tema vastu ülestõusu. Nii panid kui ka šlahta ei lasknud

keskvõimul tugevneda, kartes, et see võiks nende omavoli piirata.

Poola jäi feodaalselt killustatud riigiks, milles valitses piiramatult aadlike omavoli. Kogu võim riigis oli käputäie magnaatide käes, kelledest sõltus rohkearvuline šlahta.

Ukrainlaste ja valgevenelaste rahvuslik rõhumine. Poola magnaatide ja šlahta võimu all elasid poolakad, ukrainlased, valgevenelased, leedulased, juudid, sakslased, tatarlased. «Rzeczpospolita» (s. o. vabariik), nagu Poola šlahta oma riiki nimetas, koosnes omavahel nõrgalt seotud, mitmest rahvusest elanikkonnaga maadest.

Poolas valitses rahvuslik ja usuline rõhumine. Ukrainlaste ja valgevenelaste poolastamiseks püüdis poola aadel neid katoliku usku pöörata. Aastal 1596 kuulutati Brestis välja u n i o o n, s. o. Poolas asuva õigeusu kiriku allutamine Rooma paavstile.

Uniooni läbiviimise ja poolastamise poliitikat teostasid visalt ning julmalt jesuiidid, kellel oli Poolas määratu suur mõju.

Panid pärisorjastasid ukraina ja valgevene talupoegi, sundisid neid teol käima.

Zaporožje Setš. Rahvusliku ja usulise tagakiusamise ning panide rõhumise eest põgenes rahvas lõunasse, «metsikule väljale». Dnepri alamjooksul, «kärestike taga» («За порогами») tekkis sõltumatu ja sõjakas Zaporožje kasakkond, nn. Zaporožje Setš, keda kartsid nii poola panid kui ka Krimmi tatarlased, samuti ka türklased. Paatides ületasid nad Musta mere ja riisusid Väike-Aasia rannikuala. Ukrainlased ja valgevenelased vihkasid sügavalt oma rõhujaid — poola panisid, katoliku vaimulikkonda ja jesuiite. Nad ei unustanud oma ühtekuuluvust vene rahvaga. Seda ühtsust mäletas ka vene rahvas.

§ 3. Talupoegade sõda ja Poola-Rootsi interventsioon Venemaal.

Vale-Dimitri. Poola panid unistasid sellest, et liita Poolaga Venemaa, nagu oli liidetud Leedumaa ühes valgevene ja ukraina maadega. Nad püüdsid oma huvides ära kasutada rahva rahulolematust, mis oli kuhjunud Boris Godunovi valitsuse vastu. Nad tõid välja isehakanud tsaari, kes nimetas end Ivan IV-nda nooremaks salapäraselt hukkunud pojaks Dimitriks. Valetsaari toetasid poola panid, kuningas Sigismund III, kellele Vale-Dimitri lubas anda osa vene maid, ja jesuiidid, kes lootsid, et Venemaa allutatakse paavstile. Vale-Dimitri siirdus salaja katoliku usku. Venemaal leidus suurfeodaalide, vürstide ja bojaaride hulgas küllaltki selliseid, kes kadedusega vaatasid pealt poola magnaatide sõltumatust ja omavoli ning oleksid tervitanud samasuguse korra kehtestamist Venemaal, nagu see oli Poolas.

Vale-Dimitri kogus endale sõjaväe poola ja leedu šlahta ja Zaporožje kasakate hulgast. Temaga ühinesid osa Doni kasakaid ja ülestõusnud talupojad. Talupojad lootsid, et Vale-Dimitri vabastab neid raskest koormast, mis neile Godunovi valitsus oli peale pannud. Paljud bojaaridest, kes vihkasid Godunovi, läksid üle Vale-Dimitri poole. Vojevoodid loovutasid linnad ilma lahinguta. Sel ajal suri parajasti tsaar Boris. Tema surm aitas otsustavalt kaasa sündmuste käigus Vale-Dimitri kasuks. Viimane sõitis pidulikult Moskvasse ja kuulutati tsaariks (1605). Vale-Dimitri võitis tänu talupoegadele ja kasakaile. Nad said aga petta. Vale-Dimitri oli poola panide käsilane; panid aga olid talurahva ja kasakkonna verivaenlased. Vale-Dimitri sõltuvus Poolast tuli varsti avalikuks ja kutsus Vene rahva kõigis klassides esile üldise rahulolematuse. Mais 1606 puhkes Moskvas ülestõus. Vale-Dimitri tapeti. Bojaarid tõstsid troonile ühe suurima Vene feodaali — vürst Vassili Šuiski.

Ivan Bolotnikovi ülestõus. Kuid alanud rahvaliikumine kasvas üle linna- ja külaelanikkonna laiade hulkade üldiseks ülestõusuks oma rõhujate vastu. Ülestõus puhkes mitmes riigiosas. Kõige jõulisemalt arenes ta Ivan Bolotnikovi juhtimisel a. 1606—1607.

Ülestõusnud jõudsid juba Moskva alla. Ainult suure vaevaga õnnestus Šuiski valitsusel ülestõus maha suruda. Tsaari käsul uputati Bolotnikov. Šuiski valitsus viis lõpule võidu ülestõusnud talupoegade üle hukkamistega ja uute käskkirjadega pärisorjuse kohta.

Poola interventsioon. Vahepeal tõid poola panid välja uue valetsaari, lastes lendu jutu, nagu oleks Vale-Dimitri pääsenud eluga. Venelased nimetasid teda lihtsalt «vargaks». Kuid peagi otsustas Poola valitsus diversioonide asemel valetsaaridega üle minna otsesele interventsioonile. Kuningas Sigismund III piiras sisse Smolenski. Šuiski tagandati troonilt ja bojaarid, kes olid võimu enda kätte haaranud, avasid Moskva Kremli väravad poolakaile. Moskva sattus interventide võimusesse. Pärast pikaajalist kangelaslikku kaitset oli Smolensk sunnitud Sigismundile alistuma. Rootslased hõivasid reeturlikult Novgorodi. Poolakad ja nende poolehoidjad käitusid Moskvas jultunult. Nad kavatsesid kuulutada kuningas Sigismundi Venemaa tsaariks ja tegid ettevalmistusi Vene riigi alistamiseks panide-Poolale.

Näis, et riik on hukkumise ohus. Maal hulkusid ringi poolakate ja igasugu «õelate inimeste» jõugud, röövides ja riisudes rahvast. Kaasaeglase sõnade järgi «algas säärane julm aeg, et inimesed ei lootnud enam pääsemist, peaaegu kogu Venemaa oli jäänud tühjaks.»

Interventsiooni purustamine. Üleskutse kodumaa vabastamiseks lähtus Nižni-Novgorodi possaadi-inimestelt. Liikumise etteotsa asus maavanem Kuzma Minin. Maakaitseväe ülemaks määrati vürst Požarski. Minini

ja Požarski maakaitseväkke astus üha uusi jõude, mitte ainult venelasi, vaid ka tatarlasi, marisid, tšuvašše ja udmurte. Maakaitsevägi liikus Moskva peale. Oktoobris 1612 kapituleerisid Kremlis end kindlustanud Poola väed. Tänu Venemaa rahvaste ja eeskätt vene rahva visale vastupanule ning mehisusele purustati vaenlaste interventsioon.

§ 4. Vene riik XVII sajandi esimesel poolel.

Venemaa pärast interventsiooni. Maakogu valis uue tsaari — Mihhail Fjodorovitš Romanovi (1613—1645). Pärast hirmsat vapustust ja laastamist Poola-Rootsi interventsiooni poolt vajas Venemaa kõige enam hingetõmmet selleks, et oma haavu ravida ja koguda uut jõudu. Seepärast oli Vene valitsus sunnitud Rootsiga ja Poolaga rahu sõlmima.

Rootsiga tehti r a h u S t o l b o v a s (1617); rahulepingu järgi andsid rootslased Novgorodi tagasi, kuid jätsid endile Laadoga ümbruse ja Neeva suudmeala. Poolaga sõlmiti v a h e r a h u D e u l i n o s (1618), mille põhjal Poolale läksid põlised vene maad — Severski- ja Smolenskimaa.

Kui rasked need tingimused ka ei olnud, sai Vene riik hingetõmbeaega, mida ta nii hädasti vajas. Temale oli kasuks see, et ta vastaste — Rootsi ja Poola — vahel oli käimas võitlus Balti mere ranniku pärast. Selles võitluses hakkas Venemaa toetama Rootsit oma peavaenlase — panide-Poola — vastu.

Vene riigil seisis ees suur ülesanne — taastada purustatud rahvamajandus. Palju külasid oli jäänud inimtühjaks, mitmed linnad seisid varemeis. Põllud olid metsunud. Tapmised ja riisumised röövjõukude poolt kestsid maal edasi.

Kaubanduslikud sidemed maa üksikute osade vahel ja välismaaga olid katkenud.

Sel Venemaale raskel ajal omasid suurt tähtsust Maakogud. Neist võtsid osa kõrgeim vaimulikkond, bojaarid ja aadli ning kaupmeeskonna esindajad.

Pikkamisi toibus kaubandus. Pärast Mihhail Fjodorovitši valimist seati jalule diplomaatilised ja kaubanduslikud sidemed Inglismaaga, Hollandiga, Türgiga ja Saksa keisririigiga. Richelieu' valitsus saatis Venemaale oma agente, püüdes Venemaa kaudu korraldada kaubanduslikke sidemeid Idamaadega, eriti Iraaniga. Moskvast sai suurim kaubanduslik keskus, üks suurimaid Euroopa linnu. Vene kaupmeeskond kogus enda kätte suured kapitalid. Moskva kaubasellid ilmusid Lääne-Euroopa linnadesse, Hiinasse ja Iraani. Venemaal hakkasid tekkima manufaktuurid, eriti rauavalmistamistööstuse alal, millel oli suur tähtsus maa kaitse suhtes. Tulas avati rauavalmistamistehased, mis kasutasid kohapealset rauamaaki. Võeti tarvitusele abinõud sõjaliste jõudude tugevdamiseks: suurendati alatist streletside väge, formeeriti võõramaalaste poolt väljaõpetatud ratsaväe- ja jalaväepolgud.

Pingutades kõiki oma jõude hakkasid linnade ja külade töötajad laostatud majandust taastama. Tühjenenud maakohad asustusid uuesti, sööti jäänud põllud künti üles, taastati purustatud külasid ja linnu.

Valitsus püüdis majandust taastada ja riigikorda kindlustada. Kuid ta püüdis taastada *pärisorjuslikku* majandust ja kindlustada *aadli*-riiki. Seepärast kogu taastamise raskus langes töörahva õlgadele, eeskätt talurahvale, keda rõhusid nii pärisorjuslikud koormised kui riiklikud maksud.

Aadlikud olid eriti sellest huvitatud, et kindlustada oma maid tarviliku tööjõuga, et mitte lasta talupoegadel ära põgeneda kasakate juurde, Siberisse ja võõrastesse pärus-

maadesse. Seepärast püüdsid nad talupoegi lõplikult maa külge kinnistada. Sedasama taotles ka valitsus, et kindlustada endale aadli sõjaväeteenistust ja mitte lasta maksumaksjatel ära põgeneda. Aadlikud taastasid oma hävitatud majandust, nõudes talupoegadelt ülisuuri koormisi. Hoolimata kõigest valjusest põgenesid talupojad riigi ääremaadele, otsides vaba elu. Kasvas kasakkond Doni ja Uurali jõel. Talurahvas oli rahutu. Olid valmimas uued talupoegade ülestõusud.

Tsaar Aleksei Mihhailovitši (1645—1676) valitsemise algul puhkes rida ülestõuse Venemaa linnades. Maksuraskuste ja valitsuse agentide ning feodaalide rõhumise all kannatasid linna elanikkonna töötavad massid mitte vähem kui talupojad.

Aastal 1648 kutsus valitsus Maakogu kokku, milles enamiku moodustasid aadlikud ja kaupmehed. Maakogu töötas välja «Sobornoje uloženie», Vene riigi seaduste kogu. «Uloženie» kinnitas lõplikult talupojad nende omanikele ja kaotas ära igasugused kitsendused põgenenud talupoegade otsimiseks. Linna väikekaupmehed ja käsitöölised kinnistati oma linna külge, neile keelati ära elukoha vahetamine.

«Uloženie» oli tsaari isevalitsusliku võimu ideest läbi põimitud. Pärast 1653. aastat Maakogusid enam kokku ei kutsutud. Venemaal hakkas kujunema päris-orjuslik absolutistlik monarhia.

Vasakkalda-Ukraina taasühendamine. Vahepeal arenesid Ukrainas suursündmused. Panide katseile pärisorjastada ukraina rahvast osutas viimane otsustavat vastupanu. Ukraina talupojad ja linlased hoidsid alal rahvusliku kultuuri, isaisade keele ja usu ega vandunud alla panide, Poola valitsuse ja jesuiitide katseile Ukrainat orjastada, katoliseerida ja poolastada. Rea veriste ülestõusudega vastasid nad suurenenud rõhumisele. Ukraina ülestõusude keskuseks sai

Perejaslavli raada.

Zaporožje Setš. Aastal 1630 puhkes ukraina rahva ülestõus valitud hetmani Taras Fjodorovitši juhtimisel. Selle ülestõusu surus Poola valitsus maha. Ent ülestõusud järgnesid üksteise järel. Rahva seas kõneldi, et tuleb abisaamiseks pöörduda Moskva poole. Vastuseks rahva ülestõusudele võtsid Poola valitsus ja panid tarvitusele metsikud hukkamised ja uued tagakiusamised. Säärased survevahendid ainult tigestasid rahvast.

Aastal 1648 algas kogu Ukrainas üldine ülestõus Zaporožje kasakaväe hetmani Bogdan Hmelnitski juhtimisel. Algul arenes ülestõus võidukalt. Hmelnitski saavutas rea hiilgavaid võite Poola vägede üle. Hiljem aga, kui kasakaile appitulnud Krimmi khaan nad reetis, said ukraina väed lüüa. Algasid uued hukkamised ja ukraina maade anastamised panide poolt. Siis hakkasid ukraina

talupojad massiliselt Vene riigi piiridesse üle kolima. Hmelnitski pöördus Vene valitsuse poole ettepanekuga ühendada Ukraina Vene riigiga. Moskvas kokkukutsutud Maakogu (1653) otsustas ühendada Ukraina Venemaaga ja kuulutada sõda Poolale. Jaanuris 1654 Hmelnitski poolt Perejaslavlis kokkukutsutud kasakate «raada» otsustas üksmeelselt ühendada Ukraina Vene riigiga. Ukraina lülitus Vene riigi koosseisu autonoomse osana hetmaniga eesotsas, kelle valisid kasakate vanemad ja kinnitas ametisse tsaar.

Selle järel alanud sõda Poolaga oli sõjaks mitte ainult Ukraina, vaid ka Valge-Venemaa eest. See pikaleveninud sõda lõppes 1667. aastal Andrussovo vaherahuga, mille järgi Venemaa sai endale Smolenski- ja Severskimaa ühes Ida- (Vasakkalda-) Ukrainaga kuni Dnepri jõeni. Venemaa valdusse jäi ka Kiievi linn, mis asub Dnepri parempoolsel kaldal. Ülejäänud Ukraina ja Valge-Venemaa osad jäid veel kauaks ajaks poola panide võimu alla.

Lõhestatud klassivõitlusest ja rahvuslikest vastuoludest ning aadli omavolist, vapustatud lakkamatuist ülestõusudest, piiratud tugevatest naabritest, kaldus panide-Poola kiiresti langusele.

XXIV peatükk.

Kolmekümneaastane sõda ja rahvusvaheline olukord XVII sajandi keskel.

Saksamaa langus XVI sajandil ja XVII saj. algul. XVII sajandi esimesel poolel kisti peaaegu kogu Euroopa pikaajalisse sõtta, mis sai nimeks «Kolmekümneaastane sõda». Keskse koha selles sõjas omavad sündmused Saksamaal. Pärast talupoegade ülestõusu purustamist a. 1525 kaldus Saksamaa kiiresti langusele.

Linna piiramine XVII sajandil.

Talupoegade ekspluateerimine suurenes, teo- ja pärisorjus langesid veelgi raskemini rahva õlgadele. Võitsid ainult suurfeodaalid — vürstid, kes mõtlesid ainult oma valduste ja sissetulekute suurendamisele.

Saksamaa lagunes lõplikult reaks feodaalseiks vürstiriikideks, kes omavahel alatasa seisid vaenujalal. Hakkas soikuma väliskaubandus, üha enam nõrgenesid sidemed maa üksikosade vahel.

Keisri võim ulatus tõeliselt ainult Habsburgide pärusmaa — Austria — üle. Kasutades türklaste kallaletunge ungarlastele ja tšehhidele, liitsid Habsburgid oma valdustega veel Tšehhimaa ja osa Ungarit.

Austria Habsburgide soost keisrid olid niisama ägedad katoliiklased nagu Hispaania Habsburgid. Hispaania ja Austria olid Euroopas katoliikliku reaktsiooni peakeskusteks.

Austria Habsburgid ei lakanud unistamast oma võimu levitamisest üle kogu Saksamaa ja viimase alistamisest katolitsismile. Selles toetasid neid agaralt jesuiidid.

Ülestõus Tšehhimaal. Saksamaa vürstide vastu olid keisrid jõuetud, kuid oma Austria valdustes jälitasid nad vihaselt «ketsereid». Kindlustades katoliku usku lootsid nad oma võimu kindlustada. Nende jälitamised tabasid ka Tšehhimaa hussiite.

Aastal 1618 tõusid tšehhid keisri vastu üles. Jesuiitide õpilane keiser Ferdinand II, olles andnud tõotuse kõikjal hävitada «ketsereid», suunas tšehhide vastu sõjaväe, mis purustas tšehhi sõjaväe Praha lähedal Valgemäe lahingus (1620).

Võitjate arveteõiendamine Tšehhimaaga oli kohutav. Mõnes kohas ei säilinud endisest elanikkonnast üht kolmandikkugi. Tšehhi aadel osalt hävitati, osalt aeti maalt välja, kuna tema maad jagati keisri pooldajaile, peamiselt sakslastele. Talupoegi koormati raske teoorjusega uusmaaomanike kasuks. Maale paiskus hulgana jesuiite. Nad ei hävitanud ainult «ketserlust», vaid püüdsid ka tšehhi rahvuslikku kultuuri välja juurida ja tšehhe saksastada. Halastamatult hävitasid nad kõik tšehhikeelsed raamatud. Jesuiitide kätte läks Praha ülikool. Maad tabas täieline langus. Unarusse jäid ta rikkalikud kaevandused.

Taani väljaastumine. Keisri võit tekitas rahutust protestantlikes vürstides Saksamaal. Nad kartsid, et neid tabab tšehhide saatus. Nad sõlmisid liidu Taani kuninga Kristian IV-ga. Taanit abistasid rahaga Inglismaa, Prantsusmaa ja Holland, kes kartsid keisri tugevnemist. Värvanud nende rahaga suure sõjaväe, alustas Taani aastal 1625 sõjategevust.

Sel keisrile raskel silmapilgul tuli talle appi rikas suurmaaomanik Wallenstein, kes oli tšehhi aadlilt konfiskee-

W llenstein.

Gustav Adolf.

ritud mõisu üles ostes määratu rikkaks saanud. Ta tegi ettepaneku organiseerida omal kulul suure palgasõduritest armee. Ferdinand hakkas sellest ettepanekust meelsasti kinni.

Wallensteinis ilmnesid silmapaistvad organisaatori ja väejuhi anded. Lühikese ajaga kogus ta 50 000-mehelise sõjaväe. Palgasõduritest puudust ei tuntud. Maata jäänud talupojad ja tööta käsitöölised hakkasid palgasõdureiks. Sõja ajal ühinesid palgasõduritega laastatud linnade ja külade elanikud, kel ei jäänud muud üle kui teisi riisuda. Wallensteini armee sai kuulsaks oma julmusega ja riisumisega.

Aastal 1626 hõivasid Wallensteini väed Balti mere ranniku ja purustasid taanlased ning nende Saksa protestantidest liitlased. Taani kuningas oli sunnitud sõlmima rahu (1629).

Näis, et keiser on juba lähedal oma eesmärgi saavutamisele. Kuid see uus keisrivõimu tugevnemine kujutas hädaohtu mitte ainult Saksamaa protestantlike, vaid ka katoliik-

like vürstide iseseisvusele. Nende pealekäimisel saadeti Wallensteini armee laiali.

Rootsi väljaastumine. Sel ajal astus keisri vastu välja uus vaenlane — Rootsi. Rootsit toetas kardinal Richelieu, kes pidas Saksa keisrivõimu tugevnemist Prantsusmaale hädaohtlikuks. Ta astus läbirääkimistesse Rootsiga ja lubas Rootsi kuningale Gustav Adolfile suurt iga-aastast toetust rahas, kui ta keisri vastu välja astub.

See väljaastumine sobis Rootsi huvidega. XVII sajandil oli Rootsi muutunud tähtsaks jõuks Põhja-Euroopas. Ta ajas maadeahnitsemise poliitikat. Rootslaste valduses oli peaaegu kogu Balti mere rannik. Nad võtsid Liivimaalt ära Eestimaa ja Venemaalt Stolbova rahulepingu järgi Laadoga piirkonna ning Neeva suudmeala. Poolalt vallutasid nad Liivimaa. Soome oli nende valduses XII sajandist saadik. Rootsi ise tegeles vähe kaubandusega, kuid tänu oma maadevallutustele sai ta suuri tollimakse teiste maade laevadelt, mis kauplesid Balti mere sadamatega. Balti mere saksa ranniku vallutamine oleks andnud rootslaste lätte kogu Balti mere kaubandusest saadavad tollid. Seepärast nõustus Gustav Adolf meelsasti Richelieu' ettepanekuga. Rootslastel oli sel ajal Lääne-Euroopas parim sõjavägi, mis koosnes mitte palgasõdureist, vaid vabadest talupoegadest, kes olid sõjaväkke kutsutud väeteenistuskohustuse alusel. Gustav Adolf kehtestas sõjaväes valju distsipliini. Ta täiustas jalaväe lahingutaktikat. Tema sõdurid tulistasid kolm korda selle aja jooksul, mil vastane tulistas ühe korra. Tema täiendas sõjaväge kerge ja liikuva suurtükiväega ja võttis tarvitusele uue rivikorra ratsaväe rünnakutel. Endise raskepärase ja sügava kiilrivi asemele, mis traavi sõitis, seadis ta ratsaväe väikese sügavusega hargrivisse ja peale-

tung toimus galopis. Tema ratsaväe hoogsad rünnakud otsustasid tihti lahingu tulemuse.

Suvel 1630 maabus Gustav Adolf Saksamaal ja saavutas rea hiilgavaid võite. Hädaoht ähardas Austria pealinna Viini. Keiser oli sunnitud uuesti pöörduma Wallensteini poole. Wallenstein nõudis keisrilt hiiglasuurt tasu ja õigust talitada oma heaksarvamist mööda kõigi maadega, mis ta vallutab. Ta kogus kiiresti suure sõjaväe. Lützeni juures aastal 1632 toimus lahing mõlema kuulsa väejuhi armeede vahel. Rootslased võitsid, kuid Gustav Adolf sai lahingus surma.

Sõda kestis edasi. Wallenstein püüdis hoida oma suurt armeed, pidas salajasi läbirääkimisi rootslastega, keisrile sellest teatamata. Keiser hakkas oma väejuhti rohkem kartma kui rootslasi. Keisri poolt äraostetud ohvitserid sepitsesid vandenõu Wallensteini surmamiseks ja tapsidki tema.

Pärast Gustav Adolfi surma kaotas Rootsi armee peagi endise distsipliini ja muutus samasuguseks röövjõuguks nagu Wallensteinigi sõjavägi. Nii Rootsi kui ka keisri väed riisusid ja laastasid halastamatult Saksamaad.

Prantsusmaa, Hispaania, Poola ja Venemaa osavõtt sõjast. Nüüd segas end Prantsusmaa avalikult sõtta. Tema sõjaväed laastasid kohutavalt kogu Edela-Saksamaad.

Kolmekümneaastasest sõjast võtsid osa peaaegu kõik Euroopa riigid. Saksa keisri liitlasteks olid reaktsioonilised katoliiklikud maad — Hispaania ja Poola. Selle liidu tugevdamisest võtsid aktiivselt osa jesuiidid. Hispaania abistas keisrit oma vägedega. Muuseas püüdis veel Hispaania endist võimu tagasi võita ja Hollandit uuesti alla heita. Poola sõdis keisri vastasega — Rootsiga — ja aitas keisrit sõdurite ja moonaga.

Venemaa mureks oli nõrgestada oma peavaenlast — panide-Poolat. Seepärast abistas ta pärast Stolbova rahu

Rootsimaad, varustades teda vilja ja salpeetriga, mida vajati püssirohu valmistamiseks.

Vestfaali rahu. Saksamaad olid kohutavalt laastanud nii rootslased, prantslased kui ka saksa palgasõdurite jõugud. Aga saksa vürstid ja aadlikud said varsti tasu kõigi kaotuste eest. Nad said maa riisumisest kasu. Kasutades maalaastamist võtsid nad ära talupoegade maad ja sundisid talupoegi veel suuremal määral tegu tegema. Kolmekümneaastane sõda soodustas pärisorjuse tugevnemist Saksamaal.

Sõda lõppes Vestfaali rahuga (1648). Prantsusmaa sai osa Elsassi, rootslased said Oderi, Elbe ning Weseri suudme-alad. Sel kombel Saksamaa tähtsaimate laevatavate jõgede suudmed sattusid rootslaste kätte. Aga sõja kõige tähtsamaks tagajärjeks oli saksa vürstide täieliku keisrist sõltumatuse tunnustamine. Nad said õiguse sõlmida välisriikidega iseseisvalt liite ja lepinguid. Saksamaa lagunes 296 väikeseks riigiks, kui jätta arvestamata nn. riigiruütlite maad (üle 1000), mis faktiliselt olid ka sõltumatud. Vestfaali rahu tähistas niisiis vürstide täielikku võitu keisri üle. Saksa vürstid muutusid vähehaaval piiramatuiks ainuvalitsejaiks. Matkides Euroopa suurte riikide valitsejaid, ümbritses end igaüks neist kalliksmineva õukonnaga, formeeris oma sõjaväe ja ekspluateeris halastamatult oma alamaid.

Rahvusvaheline olukord XVII sajandi keskel. Sõjast nõrgestatuna väljusid ka keisri liitlased. Hollandlased hävitasid Hispaania laevastiku. Hispaania pidi lõplikult loobuma oma nõudlustest Hollandi suhtes. Poola kaotas suurema osa oma Balti mere rannikualast, mis läks nüüd rootslaste valdusse. Tugevaima löögi Poolale andis seejärel Ukraina rahva ülestõus ja tema taasühendamine Venemaaga.

See-eest aga võitsid Prantsusmaa ja Rootsi. Prantsusmaa rahvusvaheline seisund tugevnes. Ta mitte ainult et sai tähtsaid territoriaalseid juurdelõikeid, vaid sai kasu ka oma naabrite — Saksamaa ja Hispaania — nõrgenemisest.

Tugevnes ka Venemaa, ühendades endaga Vasakkalda-Ukraina. Nõrgenenud ja üha enam langusele kalduv panide-Poola ei tähendanud temale enam kuigi suurt hädaohtu.

Itaalia langus. Sügavas languse olukorras XVII sajandil viibis Itaalia. Selle kunagi rikkaima Euroopa maa kaubandus jäi soiku. Türklaste võimuletulek Vahemere idaosas ja Põhja-Aafrikas õõnestas Vahemere kaubanduse. Tähtsamad merekaubanduse teed siirdusid nüüd Atlandi ookeani äärde ja kulgesid Itaaliast mööda. Itaalia riigid olid üksteisega vaenujalal. Suur osa Itaaliast oli vallutatud välisriikide poolt. Maa üldisele langusele pani krooni pähe pöörane katoliiklik reaktsioon. Iga vaba mõtte kiirt jälitasid halastamatult paavst ja inkvisitsioon. Rahvast hoiti sügavas harimatuses. Kunagi kõige rikkam ja haritum Euroopa maa, oli Itaalia nüüd üks vaesemaid ja mahajäänumaid maid.

Türgimaa langus. Langusele kaldus ka tohutu suur Türgi impeerium. Ta püsis ainult vallutuste ja julma vägivalla najal allaheidetud rahvaste üle. Vallutused tõid loendamatuid rikkusi sultanile ja türgi aristokraatiale. Kuid enamik türklasi ühes alistatud maade elanikkonnaga moodustas ekspluateeritavate talupoegade kihi. Türgi suurnikud võistlesid üksteisega losside ja parkide toreduselt ja õukonna hiilguselt. See toredus nõudis määratu suuri ressursse, mida hangiti maksudest, mis lasusid üha raskemini töötava rahvastiku õlgadel. Juba Suleiman Toreda valitsuse ajal algasid talupoegade ja linnakehvistu rahutused.

Türgis valitses sõjaline despotism. Türgi riigipeaks oli sultan — kaliif. Tema võim oli piiramatu. Kõiki, alates tähtsamaist võimukandjaist ja lõpetades kehvikutega, loeti «sultani orjadeks». Iga alama elu ja varandus sõltus sultani tujust. Kuid sultanid ise sattusid sõltuvusse oma kaardiväest — janitšaridest. Janitšarid said sultaneilt rikkalikke kinke ja nende pealikud rikastusid kiiresti. Janitšarid tõstsid sageli sultaneid troonile ja kukutasid neid oma soovi järgi.

Osmani impeeriumi sõjaliseks jõuks olid peamiselt feodaalid, kes said maid, kohustusega ilmuda sultani kutsel sõtta ja tuua endaga kaasa teatud arv sõdureid. Vastumeelselt ilmusid nad sultani kutse peale sõjaväkke, hoidudes igal võimalikul viisil sõjaväeteenistusest kõrvale. Liiga kõrged tollimäärad õõnestasid Türgi kaubandust. Kaubandus langes ka sellepärast, et Ameerika ja India meretee avastamine asetas tähtsamad kaubateed Vahemerelt Atlandi ookeanile.

XVI sajandi lõpuks lakkasid türklaste vallutussõjad. Koos sellega katkes saagi juurdevool, mis oli rikastanud sultanit ja Türgi aristokraatiat. Oma toreda eluviisi jätkamiseks asusid nad makse suurendama ja töötajaid tugevamini ekspluateerima. Despootlik valitsemine ja maksude kogumine nõudsid tervet ametnike armeed, kes altkäemaksu võtmise ja väljapressimistega veelgi suurendasid laiadel rahvakihtidel lasuvat survet. Kõik see õõnestas järk-järgult Osmani impeeriumi vägevuse aluseid.

Türgi ikke all kannatavad rahvad Balkani poolsaarel ja Taga-Kaukaasias hoidsid visalt oma rahvuslikku kultuuri alal. Nende visa vastupanu Türgi võimule lõi kõikuma Osmani impeeriumi, mis püsis ainult vägivalla ja julmuste najal. Türklaste poolt rõhutud rahvad vaatasid lootusega tugevneva ja suureneva Ida-Euroopa riigi — Venemaa — poole.

Tehnika, teaduse ja kunsti tõus XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel.

Tehnika areng. Feodaalse korra juures arenes tehnika väga aeglaselt. Pärisorjad külades ja käsitöölised linnades töötasid põlvest põlve samasuguste tööriistadega ja samade võtetega kui nende isad ja vanaisadki. Tsunftireeglid isegi keelasid otseselt ära igasugused tehniliselt täiuslikumad tööriistad. Kuid alates XVI sajandist (Itaalias isegi varem) hakkab täienema tehnika nii tööstuses kui ka põllumajanduses.

Suuri edusamme tegi põllumajandus Inglismaal ja Hollandis. Suurmaapidajad loobusid vanadest põlluharimisviisidest ja hakkasid üle minema vanaaegselt kolmeväljasüsteemilt mitmeväljasüsteemile. Nad parandasid kariloomade tõuge ja täiustasid põllutööriistu. Kõik see suurendas põllumajanduse tulusid. Kuid kõigist neist parandustest oli kasu ainult suurmajapidamistes. Talurahvas vaesus ja laostus, mõisnikud võtsid ära tema maad.

Suuri muudatusi toimus metallurgias. Alates XV sajandist võetakse kasutusele kõrgahjud (malmisulatusahjud) suurte rauamaagi koguste sulatamiseks. Et neis ahjudes temperatuuri tõsta vajaliku kõrguseni, oli tarvis suuri lõõtsu, mis rakendati tegevusse vesirataste abil. Vesimootoreid kasutati ka mäetööstuses šahtidest maagi ülesvinnamiseks.

Täiustused valamistöödes võimaldasid valada suuri piiramissuurtükke, mida laaditi malmkuulidega või kartetšiga. Täiustati ka püsse. Esialgu olid püssid väga rasked; nendega võis tulistada erilise hargi pealt, kusjuures laeng süüdati põlema tahiga. XVI sajandil ilmusid kergemad ja käsitsemiseks hõlpsamad, tulekivilukuga püssid. XVII sajandil hakati

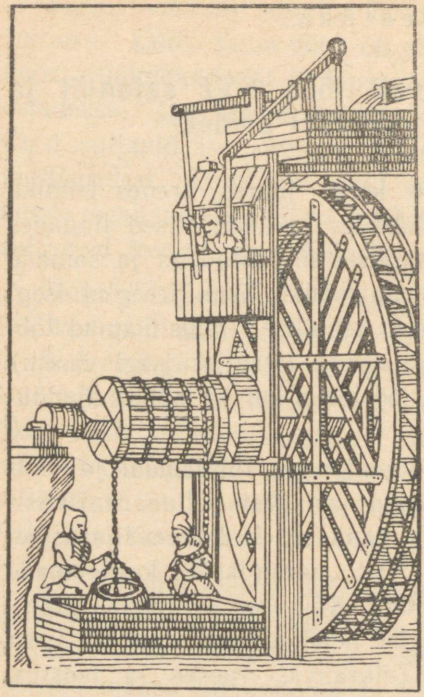

Vesimootor.

tulekivilukuga püsside külge tääke kinnitama.

Suuri edusamme tegi meresõit. Hollandis ja teistes maades hakati ehitama suuri ja tugevaid laevu kuni 1000 tonni ja veel suuremaidki, mis kõlbasid kaugeteks ookeanisõitudeks. Töötati välja keeruline purjestiku-süsteem, mis võimaldas sõita igasuguse tuulega. Kompass oli juba varem tuntud. Meresõidul hakati tarvitama täpset kella (kronomeetrit), pikksilma, sekstanti — vahendit, mille abil võis määrata kindlaks laeva asukoha ulgumerel. Hakati koostama täpseid, kaardivõrguga varustatud kaarte.

Uued maadeavastused. Eurooplaste laevad sõitsid kõikidel meredel ja ookeanidel, otsides uusi allikaid rikastumiseks. Sääraste reiside puhul avastati rida uusi maid. XVII sajandi keskel hollandlane T a s m a n, uuides Austraalia rannikuala, avastas Tasmaania, Uus-Meremaa, Tonga ja Fidži saared. Samal ajal tungisid vene tööndusla sed ja kasakad läbi uurimata maadesse Põhja-Aasias. Nende poolt uuriti läbi ja avati vene kolonisatsioonile Ida-Siberi mõõtmatud maa-alad. P o j a r k o v uuris Amuuri jõgikonda kuni mereni. Pärast teda püüdis Amuurimaad vene kolonisatsiooniks omandada

Nikolaus Kopernikus.

Giordano Bruno.

Habarov. Kasakas Semjon Dežnev avastas XVII sajandi keskel väina, mis eraldab Aasia Ameerikast (hiljem nimetati see Beringi väinaks).

Kopernikus. Inimesed õppisid paremini tundma planeeti, millel nad elavad; nad hakkasid isegi hoopis teisiti tema asetust maailmaruumis ette kujutama. Suur poola õpetlane Nikolaus Kopernikus (1473—1543) tegi suurima avastuse, mis muutis täiesti teissuguseks kõik keskaegsed ettekujutused astronoomias. Ta tõestas, et Maa tiirleb ümber oma telje ja koos teiste planeetidega liigub ümber Päikese. See mõte vilksatas juba mõnel vana-aja teadusemehel, kuid ainult geniaalse oletusena. Kopernikus esimesena tõestas oma teooriat, arvutades välja planeetide liikumise. See avastus kummutas kiriku õpetuse, mis väitis, et Maa on universumi keskus. Kopernikus tõestas, et Maa on ainult üks taevakehadest. Kopernikuse avastus oli rängaks hoobiks kiriklikule maailmavaatele ja tasandas teed teaduslikule, materialistli-

kule maailma-mõistmisele. Kopernikus kartis kiriku poolt tagakiusamist ja alles oma surma eel söandas trükki anda oma teose «Taevakehade tiirlemisest». Luther irvitas mürgiselt Kopernikuse õpetuse üle. Katoliku kirik kandis ta teose keelatud raamatute nimekirja ja jälitas raevukalt kõiki õpetlasi ja mõtteteadlasi, kes pooldasid Kopernikuse õpetust.

Bruno. Kirikul aga ei õnnestunud teaduse arengut seisma panna. Suur filosoof Giordano Bruno (1548—1600) andis Kopernikuse õpetuse alusel uue pildi maailmaruumist. Ta õpetas, et maailmaruum on lõpmatu ja täis loendamatuid maailmasid. Meie poolt nähtavad tähed on keskusteks säärastele maailmadele, mis sarnanevad meie päikesesüsteemiga. Ta õpetas, et kogu universum allub ühtedele ning samadele muutmatuile seadustele, aga mitte jumala tahtele, nagu õpetas kirik. Kirik jälitas Brunot. Tal tuli Itaaliast põgeneda. Ta rändas Šveitsis, Prantsusmaal, Inglismaal, Saksamaal, Tšehhimaal, kaitstes kõikjal oma ideid.

Naasnud Itaaliasse, sattus ta inkvisitsiooni küüsi. Seitse aastat veetis ta vanglas, kuid ei nõustunud oma vaateist taganema. Kiriku otsusel ta põletati tuleriidal Roomas a. 1600. Ta tuhk heideti Tiberisse.

Galilei. Kirik jälitas ka suurt itaalia õpetlast Galilei'd (1564—1642). Galilei hakkas esimesena uurima taevaruumi pikksilma abil, mis suurendas ligikaudu kümnekordselt. Tema ees avanes uus m ailm. Esmakordselt tehti kindlaks tähtede hiigelkaugus Maast. Kuu osutus mägedega ja kraatritega kaetuks. Linnutee jagunes suureks hulgaks tähtedeks. Avastati Jupiteri trabandid. Taevas nähti suurel arvul varem tundmatuid tähti. Kõikidest oma avastustest kirjutas Galilei raamatus pealkirjaga «Tähesaadik». See raamat avaldas sügavat muljet kaasaegla,tele. Nad ütlesid: «Nagu Kolumbus avastas uue mandri, nõnda avastas Galilei uue universumi.» Kuid Galilei teaduslikud teened ei piirdu ainult tema

astronoomiliste vaatlustega. Tema uuris füüsiliste kehade liikumisseadusi ja rajas aluse teaduslikule mehaanikale. Uurimistööd astronoomia ja mehaanika alal veensid Galileid, et Kopernikuse õpetus on õige. Siis astus tema vastu välja katoliku kirik. Seitsmekümneaastane kuulus õpetlane vangistati, sunniti põlvitades lahti ütlema Kopernikuse õpetusest ja tal keelati edaspidi Maa tiirlemisest kõnelda ja kirjutada.

Galileo Galilei.

Vesalius. Harvey. Suuri edusamme saavutas inimese loomuse uurimine. Madalmaalane Vesalius (1514—1564) rajas anatoomia kui teaduse. Laipade lahkamise põhjal kirjutas ta suure töö «Inimese kehaehitusest», mis oli varustatud ilusate joonistega. Kirik ei jätnud tedagi rahule. Hispaania inkvisitsioon mõistis ta surma ja ainult Philipp II vaheleastumine päästis ta surmast tuleriidal. Philipp II asendas surmanuhtluse palverännakuga Jeruusalemma. Tagasiteel Vesalius haigestus ja suri. Inglise arst Harvey (1578 kuni 1625) uuris vereringet, mille esimesena oli avastanud Servet (kes põletati tuleriidal Calvini nõudel). Harvey toonitas, et ta on uurinud vereringet «mitte teiste poolt kirjutatud raamatute lugemisega, vaid arvukate lahkamiste abil, toetudes faktidele».

Francis Bacon. Inimesed õppisid järk-järgult loodust tundma ja tema jõude enesele alistama. Endine inimese abi-

tus temale tundmatute loodusjõudude ees andis aset uhkele mõistuse ja teaduse jõu tunnustamisele. Ühtaegu lõi kõikuma usund, mis oli rajatud hirmule tundmatute jõudude ees ja kiriku autoriteedi pimesi usaldamisele. Uut suhtumist teadusesse väljendas kuulus inglise filosoof Francis Bacon (1561—1626). Bacon tõestas, et teadmiste õigeks allikaks on materiaalse maailma, looduse tundmaõppimine. Teaduse areng viis usundilise maailmavaate juurest materialistliku maailmavaate juurde.

Ühiskondlikud õpetused. Suured muudatused, mis toimusid ühiskondlikus elus XVI—XVII sajandil, uute klasside — kodanluse ja tööliste — väljaastumine, rahvahulkade kannatused kutsusid esile selle aja parimates inimestes soovi rahva rõhumise põhjusi selgitada ja leida abinõud ühiskondliku ebaõigluse parandamiseks. Erksaimad isikud nägid ühiskondlike pahede peapõhjust eraomandis. Suur revolutsionäär Thomas Müntzer osalt juba nägi ette tuleviku sotsialistlikku ühiskonda ja püüdis oma ideaali teostada.

Suured mõtlejad püüdsid kujutada ideaalset ühiskondlikku korda, kus puudub eraomand.

Thomas Morus. Inglise humanist Thomas Morus (1476—1535) kirjutas aastal 1516 raamatu, pealkirjaga «Riigi parimast korraldusest ja uuest saarest Utoopiast».

Morus kujutas eredalt seda hirmsat viletsust, mida kannatasid inglise talupojad XVI sajandil «tarastamiste» ja lambakasvatuse arengu tagajärjel. Ta kirjutas: «Lambad söövad ära inimesi, laastavad põlde, maju ja külasid.» Ta kirjeldas, kuidas talupoegi kihutatakse nende maadelt minema, jäetakse ilma igasuguse elatisvahendita, muudetakse hulkureiks; kusagil pole neil leida tööd, ja kui nad varastavad, et mitte nälga surra, siis nad puuakse üles. Need, kes töötavad, elavad vaesuses, logardid aga upuvad toredusse. Selle põhjus peitub eraomandi võimus. Eraomandi puhul püüab

igaüks võtta endale kõik, mida suudab, ja kogu riigi rikkus satub ahnete ja ebaausate kätesse.

Vastandina säärasele ülekohtusele ühiskondlikule korrale kujutab ta õnnelikku elu fantastilisel saarel «Utoopia», kus puudub eraomand ja kõik inimesed on võrdsed.

Thomas Morus.

Sel saarel on kõik kohustatud töötama. Tööpäev on piiratud 6 tunniga. Kõik, mis on toodetud käsitööna või põllumajanduses, läheb üldiseks kasutamiseks. Iga perekond saab kõike, mis talle tarvis läheb, ühiskondlikest ladudest või ühiskondlikult turult. Vaba ja rõõmus töö annab suures külluses saadusi, ja seetõttu saab igaüks kõike, mida vajab. Mõistusele, vastastikusele toetusele ja üldkasule rajatud «Utoopia» ühiskonnas puuduvad need hädad ja viletsused, mis tumestavad eurooplaste elu. Seal valitsevad üksmeel ja õnn.

Thomas Morus on sügavalt läbi mõtelnud, kuidas korraldada ühiskonda, mis ei tunne eraomandit. Ta on õigesti kujutanud mõningaid kommunistliku ühiskonna jooni. Kuid rohkemat ta ei võinud ette näha, eriti tehnika suurt tõusu, mehaanilise suurtootmise arengut. Seepärast esineb tema ettekujutuses ideaalsest ühiskonnast selline joon, nagu orjus. Orjad pidid tegema eriti raskeid ja ebameeldivaid töid. Morus ei võinud ette näha proletariaadi arengut tulevikus ega võinud teada, et tee kommunismile läheb proletaarse revolutsiooni kaudu. Ta ei teadnud, kuidas teostada elus tema poolt kujutatud ideaalne kord, seepärast ta nimetaski oma õnneliku saare «Utoopiaks» (mis kreeka keeles tähen-

dab «mitte kusagil»). Utoopiaks hakati pärastpoole nimetama iga ideaalse ühiskondliku korra kirjeldust, mis ei olnud elus teostatav.

Thomas Morus oli Henry VIII ajal lordkantsleri tähtsal kohal ja kuninga isiklik sõber. Kuid ta keeldus kuningat kirikupeaks tunnustamast ja sellepärast ta hukati.

Campanella. Ideaalset ühiskonda, mis ei tunne eraomandit, kujutas samuti itaalia mõtleja Campanella (1586 kuni 1639) oma raamatus «Päikeselinn». Campanella sündis Lõuna-Itaalias, kus valitsesid hispaanlased. Feodaalne rõhumine ja rahva vaesus olid siin suuremad kui mujal Itaalias. Campanella tegi ettevalmistusi rahvahulkade ülestõusuks hispaania ikke vastu. Leidus aga reetureid, ja vandenõu paljastati. Campanellat piinati julmalt ja ta suleti vanglasse, kus veetis 27 aastat. Kuid vangla ja piinamine ei murdnud tema vaimu. Vanglas olles ta kirjutas raamatu «Päikeselinnast».

Nagu Morus, nii kujutab Campanella oma raamatus inimeste õnnelikku elu, kus ei tunta eraomandit: kõik inimesed töötavad, töö on auväärne ja üllas asi. Kuid raskeimaid töid, nagu kraavikaevamine, teevad sõjavangidest orjad. Kõik elavad koos suurtes mugavates elumajades. Lapsi kasvatab riik. Algharidust antakse näitliku meetodi järgi. Kõik majade seinad Päikeselinnas on kaunistatud joonistega, mis kujutavad loomi, taimi, mineraale, geomeetrilisi kujundeid, käsitööriistu, geograafilisi kaarte, suurte isikute portreesid. Joonised on varustatud lühikeste seletustega värssides. Lapsed omandavad jalutades kasulikke teadmisi. Campanella pani suurt rõhku kehalisele kasvatusele, võimlemis- ja spordiharrastusile.

Thomas Morus ja Campanella olid utoopilise sotsialismi esindajaid. Alles XIX sajandil panid Marx ja Engels aluse teaduslikule sotsialismile, mis ei baseeru ole-

tustel ja fantaasial, vaid teaduse tulemustel ning on teostatud praegu meie maal.

Muudatused ja vapustused, mis toimusid sel ajal inimkonna elus, kajastusid suurte kirjanike loomingus.

Cervantes. Suurim Hispaania kirjanik oli Cervantes (1547—1616), geniaalse romaani «Don Quijote» autor. Vaene hidalgo Don Quijote tahtis XVI sajandi Hispaanias taas elustada rändrüütlite vägitegusid, millest ta oli lugenud vanades rüütliromaanides. Vana hobusekronuga, roostetanud ja katkises raudrüüs läheb ta rändama. Tema eesmärk on õilis — ta tahab kaitsta nõrku ja rõhutuid, karistada õelaid ja ülekohtusi. Kuid ta elab oma fantaasia-maailmas, astub võitlusse tuuleveskitega, pidades neid kurjadeks hiiglasteks, ründab lambakarja, pidades seda vaenlase armeeks. Ta ei suuda aru saada, et rüütliaeg on läinud juba minevikku. Kõik «vägiteod», mis ta sooritab õigluse jaluleseadmiseks, lõpevad halenaljakate äpardustega, talle osaks langeb ainult pilget ja peksu.

Cervantes maalib kujuka pildi selleaegse Hispaania elust, kus Don Quijote ei leia endale kohta. Kuid samal ajal seisab naljakas ja poolnõdrameelne, aga vapper, heasüdamlik ja suuremeelne rändrüütel moraalselt märksa kõrgemal kui need toored kelmid, silmakirjateenrid ja logelejad võimukandjad, kellega tal tuleb kokku puutuda. Cervantese romaan on satiir mitte ainult väljasurnud rüütliseisuse, vaid ka kaasaegse elu kohta. Peegeldades negatiivsete joontega Hispaania kõrgemate klasside ahnust, kõrkust ja silmakirjalikkust, Cervantes kaastundmusega kujutab inimesi lihtrahva hulgast, näidates nende headust, inimlikkust ja tervet mõistust. Cervantese romaan on avaldanud hiigla mõju maailmakirjandusele. Seda loevad innukalt ka meie aja inimesed.

Shakespeare. Tolle aja inimesed armastasid teatrietendusi, ja teater oli Euroopas armsamaks meelelahutuseks.

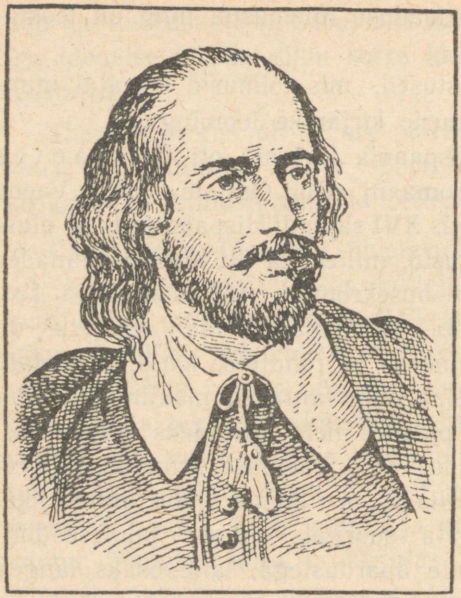

Shakespeare.

Teatrid olid oma ehituselt ja seadelt väga lihtsad. Neil oli tavaliselt ovaalne kuju, keskelt, kus meie teatrites asetseb parterr, ilma katuseta. Katusega olid kaetud ainult rõdud, millest madalamal asusid loožid. Parterril seisis publik püsti. Parterril ja ülemisel rõdul olid väga odavad kohad, kättesaadavad vaestele. Etendusi anti päevavalgel. Dekoratsioone ei olnud. Puudus eesriie, mis eraldab lava saalist.

Selline oli ka Londoni teater «Globus», kus lavastati geniaalse draamakirjaniku Shakespeare'i (1564—1616) teoseid. Shakespeare'i suurus peitub tema sügavas inimhinge tundmises. Ta toob pealtvaatajaile silmade ette sadade viisi mitmesuguseid inimese iseloomusid. Shakespeare on ühteviisi suurejooneline nii ajaloolistes draamades kui ka lõbusates komöödiates, kuid kõige kõrgemal seisab ta tragöödiais, kus kujutab võimsa mõtte ja tugeva tahtega inimeste vapustavat hingelist võitlust («Hamlet», «Othello», «Kuningas Lear», «Macbeth»). Shakespeare seisis oma aja humanistliku hariduse tasemel. Ta pöördus peamiselt demokraatliku publiku poole, kelle käes oli enamik kohti teatris. Ta kirjutas elavas rahva keeles. Shakespeare'i geniaalsed teosed ei

vanane ega kao lavalt käesolevalgi ajal. Erilist armastust omab Shakespeare nõukogude teatris.

Velázquez. Hiilgava õitsengu saavutas maalikunst. XVII sajandi kunstnike seast paistavad eriti silma hispaanlane Velázquez (1599—1660) ja hollandlane Rembrandt (1606—1669). Nad mõlemad olid suured kunstnikud-realistid. Velázquez oli õukonna kunstnik. Kuid see ei takistanud teda andmast oma halastamatult tõetruuduselt erakordseid portreesid väljasurevatest Hispaania kuningatest ja printsidest, intrigeerivatest õukondlastest, õnnetutest kojanarridest, kelle inetus pakkus lõbu logelevale ülemkihile. Ta maalis ka rea pilte rahva elust. Tema kuulus maal «Ketrajad» kujutab vaibakudumise manufaktuuri külastamist õukonnadaamide poolt. Selles maalis antakse terav kontrast vaeste naistööliste ja jõudeelu esindajate — suursuguste daamide — vahel.

See maal kujutas esmakordselt Euroopa maalikunsti ajaloos manufaktuuritööliste tööd.

Rembrandt. Hollandi kunstnikud näitasid oma žanrimaalidel ja portreedel rikastunud kodanluse täissöönud ja enesega rahulolevat elu. Kunstnikud kujutasid kodanluse koduse miljöö mugavusi. Selle aja maalidelt vahivad vaatlejale otsa täissöönud kodanluse endaga rahulolevad näod.

Kuid Hollandi maalikunstnike seas oli ka teine suund. Mõned kunstnikud säilitasid Madalmaade kodanluse revolutsiooniajastu sõjakat vaimu. Sääraste hulgast paistab silma suur kunstnik ja graveerija Rembrandt (1606—1669). Rembrandti pildid on täis sügavaid mõtteid ja dramatismi. Peene meisterlikkusega kujutab ta kogu inimelamuste mitmekesisust: viha, rõõmu, kurbust, kannatust. Eriti head on Rembrandti portreed. Rembrandti tähtsamaks võtteks on valguse ja varju kasutamine. Valgustuse abil oskas ta anda kujudele ja nägudele haruldase reljeefsuse.

Olivarez'e portree. *Velázquez.*

Ainult oma elu esimesel poolel omas Rembrandt menu kaasaeglaste hulgas. Mida tõsisemaks ja sügavamaks ta looming muutus, seda vähem vastas see hollandi kodanluse maitsele. Rembrandt suri üksildasena ja unustatuna.

Rembrandt.

Ebausk ja julmus. XVI—XVII sajandil astus Euroopa ühiskond suure sammu edasi kultuuri arengu teel. Kuid kõik need vaba inimmõtte ja inimese loomingu saavutused olid alles vähestele kättesaadavad. Mitte ainult rahvamassid ei olnud kirjaoskamatud ja harimatud, vaid ka aadli ja kodanluse kõrgeimad ringkonnad viibisid toore eelarvamuse ja religioosse ebausu võimuses. Vanglad, piinamised ja tuleriidad ootasid neid, kes rajasid teed teaduslikule maailmavaatele. Isegi haritud inimesed uskusid nõiamooride ja nõidade olemasolu. Õpetlased kirjutasid traktaate selle üle, kuidas neid paljastada ja hävitada.

Kõigis Lääne-Euroopa maades loitsid tuleriidad, milledel põletati «nõiamoore», «nõidu» ja «ketsereid». Laialt levisid alkeemikute ja astroloogide sonimised. Paljud riigivalitsejad pidasid tarvilikuks kõigis tähtsamates asjades nõu pidada oma astroloogidega — tähtede järgi ennustajatega. Wallenstein vedas kõigil oma sõjaretkedel kaasas

astroloogi ega alanud lahingut enne, kui oli temaga nõu pidanud.

Ebainimlik julmus iseloomustab selleaegset kohut. Nii kirikukohus — õudne inkvisitsioon — kui ka kuninglikud kohtud rakendasid juurdluse juures jälki, rafineeritud piinamist, määrasid süüdimõistetule piinarikka surma.

Raskelt lasusid veel Euroopa kohal toorus, harimatus, ebausk. Kuid juba lõid punetama teaduse, inimlikkuse, vaba kunsti koidukiired. Tolle aja parimad inimesed nägid kaugel ees, ehkki ebaselgelt, paistvat ühiskonna äärisjooni, milles ei esine klassivahesid ega seisuste vaheseinu, ei eksisteeri eraomandit ja kõik hakkavad tööle üldise hüve heaks ning loovad uue kultuuri, mis on rajatud õiglusele, teadusele ja humaansusele.

Venemaa kultuur XVI—XVII sajandil. XVI—XVII sajandil jõuab Lääne-Euroopa teistest maailma maadest ette. Seal hakkavad kujunema kapitalistlikud suhted. Tema laevad künnavad vagusid kõikidel meredel ja ookeanidel. Ta asutab oma kolooniaid maakera kaugemates paikades. Tehnika, teaduse ja kunsti arengult seisab ta maailmas esikohal. Lääne-Euroopa maade hulgas olid kõige eesrindlikumad Holland, Inglismaa ja Prantsusmaa. Venemaa jäi oma arenemises Lääne-Euroopast maha. Mongoli ike, mis kestis sajandeid, kauakestev võitlus hirmsa vaenlasega, mis nõudis rahva kõigi jõudude pingutamist, pidurdasid tema kultuuri kasvu. Kui Venemaa kukutas mongoli ikke ja muutus iseseisvaks ning tugevaks riigiks, ei saanud ta vahetusse ühendusse astuda eesrindliku Lääne maadega. Venemaa kiire kasv hirmutas tema naabreid, ja nad püstitasid Venemaa vastu kunstliku müüri, et nõrgestada tema jõudu ja pidurdada tema arengut. Rootsi, Poola ja Türgi lõikasid Venemaa ära eesrindliku Lääne maadest ja ei lasknud teda Balti mere ja Musta mere äärde. Kuid hoolimata kõigist neist takistusist arendas Vene-

maa välja oma rahvusliku kultuuri ja levitas oma kultuurilist mõju mahajäänud idarajoonides. Vene inimesed õppisid tundma ja asustasid määratu suuri tundmatuid maa-alasid Volgataguses ja Siberis, arendasid põlluharimist seal, kus varem tunti ainult küttimist ja primitiivset karjakasvatust, otsisid maake, rajasid teid, ehitasid linnu. Venemaal tegi suuri edusamme sõjatehnika. Tulirelvad ilmusid Venemaal juba Dimitri Donskoi ajal. XVI—XVII sajandil oskasid vene meistrid valada hiiglaslikke piiramissuurtükke. Tsaar Fjodor Ivanovitši ajal valati tuntud hiigelsuurtükk. XVII sajandil asutati Tulas relvatehas.

Moskva oli mitte ainult poliitiline, vaid ka Vene riigi kultuuriline keskus. Teda kaunistasid kirikud, mis olid vene meistrite poolt ehitatud. Vassili Blažennõi (Õndsa Vassili) kirikut, mis oli ehitatud Kaasani vallutamise mälestuseks, iseloomustab ilus ja omapärane ehitusviis täitsa rahvuslikus stiilis, sõltumata bütsantsi mõjudest. Kõrge täiuslikkuse saavutasid Moskva puunikerdajad, kes kaunistasid kirikuid ja paleesid. XVI sajandi keskpaiku algab Moskvas raamatute trükkimine; kõigile on tuntud Moskva esitrükkali Ivan Fjodorovi nimi. Hiljem jätkas Ivan Fjodorov oma tegevust Valge-Venes ja Ukrainas. Vene riigis loeti sel ajal peamiselt usundilise sisuga raamatuid. Ent ilmus teoseid ka poliitilistel ja majanduslikel teemadel. Poliitiliseks kirjanikuks oli tsaar Ivan Groznõi. Oma läkitustes reetur Kurbskile õigustas ta oma karmust bojaarkonna suhtes ja selgitas oma arusaamist tsaarivõimu tähtsusest. Vastuseks saadetud kirjades väljendas Kurbski feodaalse aristokraatia poliitilisi ideid.

XVI sajandil oli koostatud «Domostroi» — juhend perekonnaeluks ja majapidamiseks. Domostrois kajastub selle-aegne karm elu-olu, kus perekonnapea oli täisvoliline isand oma naise, laste ja holoppide üle.

Kuid Venemaal leidus ka julgeid eesrindlikke mõtlejaid,

kes teravalt arvustasid pärisorjusele rajatud ühiskondlikku korda. XVI sajandi poliitilised kirjanikud (Feodossi Kossoi, Matvei Baškin) astusid pärisorjuse vastu üles, kuulutasid inimeste võrdsust, sõltumata rahvusest ja usundist. Moskvas ilmus rida ajaloosisulisi teoseid; nende hulgas on tuntuim «Astme-raamat» (Степенная книга), mis sisaldab Vene riigi ajaloo, alates riigi tekkimisega Vladimir Svjatoslavitši ajal kuni XVI sajandi teise pooleni. Käsitlus kulgeb vürstide valitsemise järjekorras, kusjuures ühe vürsti valitsemisaega vaadeldakse kui astet ehk järku («степень»), millest tuleneb ka raamatu nimetus. Ajaloosisulised teosed püüdsid näidata Moskva riigi kui Bütsantsi keisririigi ja Kiievi riigi järeletulija ülemaailmset tähtsust.

Moskvas tunti huvi lääne-eurooplaste maadeavastuste vastu ning tõlgiti maateaduslikke raamatuid vene keelde. Koostati Venemaa geograafilisi kaarte. Boris Godunovi ajal valmistati Vene riigi «Suur joonis». Tehti kaarte vastavastatud Siberi maadest.

Moskvasse asus elama õpetlasi Türgimaa poolt rõhutud Serbiast, Bulgaariast, Kreekamaalt ja Ukrainast, kus poola panid ja jesuiidid lämmatasid Ukraina rahvuslikku omapära. Moskvas leidsid need õpetlased uue kodumaa.

Moskva kunst lakkas tegelemast ainult usundiliste teemadega. Ilmus portreemaal. Maalikunst muutus üha enam realistlikuks. Suurim maalikunstnik XVII sajandil oli Semjon Ušakov. Ušakov ja tema õpilased seadsid oma ülesandeks maalida loomutruult, «elavalt», s. o. loodust matkides.

Pärast hävitavat lööki, mis tabas vene kultuuri mongolite vallutusretke ajal, tegi see kultuur suuri samme edu poole. Aga ta jäi veel ikka maha Lääne-Euroopa kultuurist, mis võis vabalt areneda Venemaa kaitse all, kuna viimane võttis endale peamised löögid, mis tulid Aasiast.

Venemaa pakilisemaks ülesandeks jäi — purustada see vaenuline müür, mis lahutas teda Lääne-Euroopa eesrindlikest maadest.

XXVI peatükk.

Kapitali esialgne akumulatsioon. Uue aja algus.

Väiketootjate ekspropriieerimine. Ajajärku XV sajandi lõpust kuni XVII sajandi keskpaigani nimetatakse hiliskeskajaks. Selles ajavahemikus jäi feodalism ikka veel valitsevaks korraks, kuid eesrindlikes Lääne-Euroopa maades hakkas ta lagunema ja hakkas kujunema kapitalistlik kord.

Kapitalistlik kord kindlustus julmimate vägivallategude ja koletislike kuritegude teel. Selle maksmapanemisel on ojadena voolanud inimveri.

Feodaalaegne talupoeg oli päriisori, kuid tema valduses olid jaosmaa ja tootmisriistad. Käsitöölisel feodaalaegses linnas oli oma töökoda ja omad tööriistad. Alates XV sajandi lõpust algab talurahva grandioosne ekspropriieerimine, mis Inglismaal toimus kõige täielikumal kujul. Suur hulk talupoegi aeti vägivaldselt oma jaosmaadelt minema ja muudeti proletaarlasteks, kel peale oma tööjõu muud midagi ei olnud. Et mitte nälga surra, olid nad sunnitud oma tööjõudu müüma kapitalistidele ja kaelas kandma ekspluateerimisiket. Talupoegade ekspropriieerimine toimus vägivaldselt, maata jäänud talupoegade kaela kukkus halastamatu verine seadusandlus. Nõnda loodi palgatööliste kaadrid kapitalistlikule tööstusele ja kapitalistlikule põllumajandusele. Palgatööliste kaadrid täienesid samuti sellide ja väikemeistritega, kes jäid ilma oma tootmisriistadest ja sattusid sõltumusse manufaktuuride omanikest.

Kodanluse rikkuse kasv. Ühtaegu sellega kasvas kodanluse rikkus. Kodanluse rikkus tekkis veriste kuritegude teel. Tähtsaimat osa selle tekkimises etendas asumaade röövellik ekspluateerimine eurooplaste poolt, kes elustasid taas halvimad orjuse vormid ja hävitasid terved suguharud. Suurt rikkust tõi orjadega kauplemine. Mitte vähem kasu ei toonud tööliste ebainimlik ekspluateerimine manufaktuurides. Lõpuks kogus kodanlus suurt rikkust, andes kõrgeprotsendilist laenu riigivalitsejaile. Need laenud pressiti hiljem halastamatult rahva käest välja üha kasvava maksukoorma näol.

Feodaalajastu väiketootja ekspropriieerimist ja kodanluse rikkuse kasvu nimetas Marx «kapitali esialgseks akumulatsiooniks».

Pärisorjusest vabastamine ei vabastanud rahvast ekspluateerimisest. Feodaalne ekspluateerimine üksnes asendus kapitalistliku ekspluateerimisega.

Kodanlus ja ühiskonna progress. Võrreldes feodalismiga oli kapitalism progressiivne kord. Feodaalajastu väiketootmine asendus kapitalistliku suurtootmisega. Hakkasid kiiresti arenema tehnika ja teadus. Feodalism temale omase väiketootmisega, tehnika pikaldase arenemisega, vaenulikkusega uuenduste vastu muutus takistuseks inimkonna progressiivsele arengule. Feodalism oli orjapidamiskorraga võrreldes progressiivne kord, kuid ta muutus reaktsiooniliseks korraks, kui tema asemele tuli kapitalism.

Kodanlus oli tol ajal progressiivne klass. Ta soodustas feodalismi lagunemist ja langemist. Progressiivse klassina ta võitles reaktsiooniliste jõududega — feodaalse usundi ja kirikuga, lõi progressiivse teaduse ja kultuuri. Kuid samal ajal oli kodanlus ekspluateerijate klass, ta ekspluateeris ja alistas endale rahvamassid. Tehnika progress tõi kasu ainult kodanlusele. Aja jooksul muutus kodanlus peamiseks takistuseks ühiskonna, tema tööstuse, põllumajan-

duse ja kultuuri edasisele arengule. Luues oma kodanlikud usundid — luterluse ja kalvinismi, valmistas kodanlus ühes sellega uued ahelad vabale mõttele ja uued vahendid töörahva orjastamiseks.

Kodanlikud revolutsioonid. Pärisorjusliku talurahva ja linna töörahva hulkade võitluse feodaalide ja feodaalse riigi vastu kasutas ära kodanlus. Rahva jõududega püüdis kodanlus feodaalidelt ja feodaalselt riigilt võimu ära kiskuda ja enda kätte võtta. Kuid sealjuures vihkas kodanlus rahvast ja kartis, et rahva ülestõusud võivad suunduda ka kodanliku ekspluateerimise vastu.

Esimeseks kodanlikuks revolutsiooniks Euroopas oli Suur Talupoegade sõda Saksamaal aastal 1525. See revolutsioon aga ebaõnnestus, sest kodanlus lõi kartma rahva ülestõusu ja kapituleerus häbistavalt feodaalide ees. 1525. aasta revolutsiooni lüüasaamine tõi võidule feodalismi Saksamaal.

Esimene võidukas kodanlik revolutsioon Euroopas oli Madalmaade revolutsioon. Ta tõi võidu Põhja-Madalmaade kodanlusele. Võit saavutati rahva jõul, aga kogu võiduvili läks kodanlusele.

Teine võidukas kodanlik revolutsioon toimus Inglismaal XVII sajandi keskel. Sel revolutsioonil oli veel suurem ajalooline tähtsus kui Madalmaade revolutsioonil. Ta mõju oli tunda kogu maailma-ajaloo käigus. Inglise revolutsiooniga algab uus ajajärk inimkonna ajaloos — Uus aeg.

Sõnade rõhutamine ja hääldamine.

Abd-ur-Rachmān (apdurrahmaan)
Act (akt)
Afanássi
Afganistán
Akbar
Akka
Alarich
Alba (alva)
Albí
Albilane
Albrecht
Alcabala (alkavála)
Aldebáran (ka Aldebarán)
Aleksánder
Alexios (aléksios)
Alfred
Ali-ibn-Sína
Alkuin
Alláh
Amsterdám
Anabaptístid
Anagni (anánji)
Andréas
Andrussóvo
Anjou (anžuu)
Ankara
Annam
Anši
Aquino (akvíno)
Aristóteles
Arkóna
Arras (arás e. araa)
Artašír
Aserbaidžán
Asiénto
Azincourt (azänkuur)
Attila
Auguste (ogü'st)
Augústulus
Aurangzéb
Avicenna (avitsénna)
Avignon (avinjón)
Azóv

Babék
Babúr
Bacon (beikön)
Bágdad
Bajasíd
Bálkan
Ball (bol)
Banco (bánko)
Barbaróssa
Barcelona (barseloona)
Basiléios
Bátu
Belisários
Bérgen

Béring
Bérnhard
Beteigeuze (beteigeúse)
Biskáia
Boccaccio (bokátšo)
Bogdán
Bologna (bolónja)
Bonhomme (bonóm)
Bonifatius (bonifaatsius)
Borgia (bórdža)
Bouillont (buijón)
Bourbon (burbón)
Bouvines (buvín)
Brahma (braama)
Bramánte
Brándenburg
Brénner
Bretagne (bretánj)
Briel (briil)
Británnia
Brítlased
Brunelleschi (bruneléski)
Brúno
Brü'gge
Buonarótti
Burbage (bööbidž)
Burgúndia
Bõ'dlo
Bütsánts
Byzantion (bütsántion)

Cadiz (kádis)
Caesar (tseesar)
Calais (kalee)
Calvin (kalvín)
Cambridge (kéimbridž)
Campanella (kampanélla)
Canossa (kanóssa)
Canterbury (käntöböri)
Capet (kapee)
Câteau-Cambrésis (katoo kambresii)
Cavalier (kavaljee)
Cervantes (servántes)
Cesare (tšesáre)
Cevennid (sevénnid)
Champagne (šampánj)
Chancellor (tšäntšelör)
Charles (prants. šarl)
Charles (ingl. tšaalz)
Chlodovech (hlódoveh)
Chosroes (hosróes)
Christoph (krístof)
Cid (sid)
Ciompi (tšómpi)
City (síti)
Clemens (klémens)
Clement (klemán)
Clermont (klermón)
Colbert (kolbäär)
Compiègne (kompjénj)
Constantinus (konstantiinus)
Cook (kuk)
Córdoba (kórdova)
Corneille (kornéi)
Corpus (kórpus)
Cortes (kórtes)
Cortés
Cosimo (kosímo)
Crécy (kressii)
Cromwell (krómuõl)
Croquant (krokán)

Dakikí
Damáskus
Danzig (dántsih)
Dánte
Decamerone (dekameróne)

Dekhan (dékan)
Délhi
Descartes (dekárt)
Déžnev
Diaz (días)
Dígerid
Don Juan (don huán)
Don Quijote La Mancha'st (don kihhóte lamántšast)
Džebé
Dunkerque (dönkérk)
Dviná
Dünástia

Edéssa
Edward (éduord)
Edíkt
Egéuse
Einhard
Élbe
Elisabeth (eliisabet)
Élsass
Erásmus
Essex (éssöks)
Étienne (etjén)
Éufrat

Fairfax (föörfäks)
Férdinand
Fídži
Firdúsi
Firenze (firéntse)
Flándria
Florida (flóridö)
Francis (fraansis)
Franche-Comté (franš-kontee)
François (franssuaa)
Frántsisklased
Frésko
Friedrich (friidrih)
Fronde (frond)
Fúggerid

Gaismáyr
Galiléi
Gálitš
Gállia
Gánelon
Gánges
Gargantua (gargantüaa)
Gascogne (gaskónj)
Gaudry (godrii)
Géiserich
Génua
George (džoodž)
Géro
Ghasna (gásna)
Gibráltar
Giordano (džordaano)
Glóbus
Gottfried (gótfriid)
Gótthard
Granáda
Gregórius
Gresham (grésem)
Grü'nwald
Guillaume (gijoom)
Guiscard (giskaar)
Guise (güiiz)
Gúpta
Gútenberg

Hábeas
Hábsburg
Hámburg
Hannóver
Hánsa
Hárold

Harvey (haavi)
Hásting
Hastings (heistings)
Hedžás
Hédžra
Héinrich
Henri (prants. anrii)
Henry (ingl. hénri)
Hermandad (ermandaad)
Hidalgo (idálgo)
Hidejóši
Hierárhia
Híldebrand
Hmelnítski
Holmogórõ
Hómeros
Hsian (šjan)
Huáng
Hudson (hádsön)
Hugenótid
Hugue (üüg)
Hulagú-khaan
Humanism

Igor
Independént
Indikopleustes
Indulgénts
Innocentius (innotsséntsius)
Interrégnum
Isabélla
Isólde

Jacquerie (žakrii)
Jacques (žak)
James (džéims)
Janitšárid
Jaques (žak)
Jean (žan)
Jeanne d'Arc (žandárk)
Joánn
Johánn
John (džon)
Joseph (józef)
Juan (huán)
Július
Junta (húnta)
Justiniánus
Jüán

Kalidáša
Kálka
Kapetíngid
Kára
Kárdinal
Karle (karl)
Karlowitz (kárlovits)
Karolíngid
Kátarid
Kéldid
Képler
Kolúmbus
Komnénos
Konstantz (konstánts)
Kónstantin
Kopérnikus
Koréa
Kósmas
Kosmínski
Kossóvo
Krákov
Ktesiphon (ktésifon)
Kúnersdorf
Kyríllos

Lahore (löhoor)
Lancaster (lä'nköstör)
Langobárdid

Laon (lan)
La Rochelle (larošél)
Las Navás de Tolósa
Laud (lood)
Law (loo)
Lear (liir)
Lechi (léhhi)
Legnano (lenjáno)
Léibnitz
Léiden
León
Leonardo da Vinci (leonárdo da vintši)
Lepánto
Lipány
Liverpool (líverpul)
Livre (livr)
Loire (luaar)
Lombárdia
Lorenzo (loréntso)
Lothar (lootar)
Lótring
Louis (luii)
Louisiana (luiziaana)
Loyola (lojoola)
Ludwig (lúdvihh)
Lúksemburg
Luzern (lutsérn)
Luther (lúter)
Lyon (lión)

Macbeth (mákbet)
Machiavelli (makjavéli)
Madras (madráss)
Magalhães (magaljáiš)
Magyari (mádjari)
Mahmúd
Maire (määr)
Makao (makáu)
Manchester (mäntšester)
Mándžud
Marcel (marsél)
Marco (márko)
Margaréta
María
Mármara
Marseille (marséi)
Marston Moor (maastn muur)
Martéll
Mártin
Mary (meeri)
Mazarini (mazariini)
Mázdak
Mayor (mäiör)
Medici (méditši)
Méka
Merovíngid
Methodios (metoodios)
Michelangelo (mikelándželo)
Michele Lando (mikel lándo)
Mínin
Mississípi
Mogács (móhaatš)
Molière (moljäär)
Molúkid
Móngolid
Montfort (monfoor)
Mórgarten
Morískid
Mórus
Móslem
Muchammad (muhámad)
Múhamed
Murád
Murillo (muríljo)
Mústafa
Mühlhausen (müülhausen)
Mü'nster

Müntzer (mü'ntser)
Nánking
Nantes (nant)
Nárses
Naseby (néizbi)
Navárra
Névski
Newton (njuutn)
Níka
Nikítin
Nikoláus
Normándia
Normánnid
Norwich (nooridž)
Nóvgorod
Nü'rnberg

Obscuri (obskúri)
Óder
Odoáker
Olég
Óliver
Ómar
Oránje
Ordonnánts
Órḳhan
Orléans (orleán)
Ósman
Ótto
Óttokar
Oxford (óksford)

Palaiólogos
Pantagruel (pantagrüél)
Pantalóne
Pártia
Patalipútra
Péiping
Péking
Petrarca (petrárka)
Philipp (hisp. fílip)
Philippe (prants. filíp)
Pippin (pipiin)
Pizarro (pisáro)
Poitiers (puatjee)
Pólo
Pondichéry (pondišerii)
Porphyrogennetos (porfürogénnetos
Pórtugal
Požárski
Práha
Presbü'terlus
Pržemysl (pšemõ'sl)
Pride (praid)
Prokópios
Provence (provánss)
Ptolemáios
Púškin
Putney (pátni)

Rabelais (rablee)
Racine (rassín)
Rádža
Ráffael
Ravénna
Reconquista (rekonkísta)
Rembrandt (rémbrant)
Renessánss
Residénts
Richard (rítšard)
Richelieu (rišeljöö)
Robert (prants. robäär)
Rochelle (rošél)
Roger (ródžer)
Rókoš
Róland

Rómulus
Roncesvalles (ronsevál e. ronsesváljes)
Rótterdam
Rzeczpospolita (šetšpospolíta)
Rudegí
Rúdolf

Saladín
Salamanca (salamánka)
Saltõkov (saltõkóf)
Samarkánd
Sánti
Sassan (sássaan)
Schelde (šélde)
Scriptoria (skriptooria)
Seine (seen)
Sekstánt
Seldžúk
Servet (servét)
Séverski
Sforza (sfórtsa)
Shakespeare (šékspiir)
Sígismund
Signoria (sinjoría)
Símeon
Simon de Montfort (simoon dõ monfoor)
Skolástika
Smolénski
Sobieski (sobjéski)
Sofía
Soissons (suassón)
Somnáth
Stambúl
Stettin (štetiin)
Strafford (strä'förd)
Strássburg
Stuart (stjuuart)
Subedéi
Sudák
Suleiman (suleimaan)
Súnda
Svjatosláv
Svjatovit
Söul (šaul)

Šahnáme
Šíva
Šláhta

Zadrúga
Zíndžid
Zwickau
Zürich (tsüürih)

Žižka (žiška)

Tabrís
Tacitus (tátsitus)
Tadžikistán
Taille (taij)
Támerlan
Tána
Tánnenberg
Tartuffe (tartü'f)
Tásman
Tetzel (tétsel)
Tháipo
Theodora (teodoora)
Theresia (tereesia)
Thomas (toomas)
Tibériase
Tígris
Timúrlenk
Toghrulbeg (togrulbék)
Tónga
Tóngking

Torquemada (torkemaada)
Tory'd (toorid)
Toscanelli (toskanélli)
Toulon (tuloon)
Toulouse (tuluuz)
Trier (triir)
Trípolis
Trístan
Truchsess (trúkses)
Tšagatái
Tšángan
Tšáo
Tšinghis-khaan
Tudor (tjuudör)
Türánnia
Tyler (tailör)

Ulrich (úlrih)
Ulúsbek
Ulúss
Unterwalden
Urbánus
Úri
Utrecht (útreht)

Váldeslased
Váldus
Vale-Dimítri
Valois (valuaa)
Vasáll
Vasco da Gama (vásko da gáma)
Vassy (vassí)
Véga
Velazquez (veláskes)
Vergílius
Verntállat
Versailles (versáij)
Vesálius
Víri
Vísla
Víšnu
Vladímir
Volín

Wales (uéilz)
Wat (uót)
Wessex (uésseks)
Whig'id (viigid)
Wílhelm
William (úiljöm)
Winstanley (vinstä'nli)
Wíttenberg
Würzburg (vürtsburg)

York (jork)
Ypres (ipr)

Kronoloogiline tabel.

Sajand		Aastad
V	Lääne-Rooma riigi lõpp	476
VI	Justinianuse valitsemisaeg	527—565
VII	Araabia riigi algus	630
VIII	Hispaania vallutamine araablaste poolt	711—713
	Poitiers' lahing frankide ja araablaste vahel	732
VIII—IX	Karl Suur	768—814
	Karli keisriks kroonimine	800
X	Olegi leping Bütsantsiga	911
	Püha Rooma keisririigi rajamine . .	962
X—XI	Vladimir Svjatoslavitš	980—1015
XI	Jaroslav Tark	1019—1054
	Bagdadi vallutamine seldžukkide poolt	1055
	Inglismaa vallutamine normannide poolt	1066
	Esimene ristisõda	1096—1099
XII	Vladimir Monomahh	1113—1125
	Jeruusalema vallutamine Saladini poolt	1187
XIII	Konstantinoopoli vallutamine ristisõdijate poolt neljandas ristisõjas	1204
	«Ladina keisririik»	1204—1261
	Tšinghis-khaani keisriks kuulutamine .	1206
	Suur Vabadustekiri	1215
	Batu sõjaretke algus Euroopasse . .	1237
	Jäälahing	1242
	Parlamendi algus Inglismaal	1265
	Viimane (kaheksas) ristisõda	1270

Sajand		Aastad
XIV	Generaalstaatide algus Prantsusmaal	1302
XIV—XV	Saja-aastane sõda	1337—1453
	Pariisi ülestõus	1356—1358
	Karl IV «kuldbulla»	1356
	Jacquerie	1358
	Ciompi ülestõus	1378
	Kulikovo lahing	1380
	Wat Tyleri ülestõus	1381
	Leedu ja Poola unioon	1385
	Lahing Kossovo väljal	1389
XV	Ankara lahing	1402
	Grünwaldi lahing	1410
	Jan Hus'i põletamine	1415
	Hussiitide sõjad	1419—1434
	Konstantinoopoli vallutamine türklaste poolt	1453
	Roosidesõda	1455—1485
	Ivan III	1462—1505
	Kastiilia ja Aragoonia ühinemine	1479
	Tatari ikke kukutamine	1480
	Granada vallutamine hispaanlaste poolt	1492
	Kolumbuse esimene reis	1492
	Meretee avastamine Indiasse	1498
XVI	Lutheri väljaastumine indulgentside müügi vastu	1517
	Magalhãesi reis ümber maailma	1519—1522
	Talupoegade sõda Saksamaal	1524—1525
	Ivan IV	1533—1584
	Münsteri kommuun	1534—1535
	Jesuiitide ordu kinnitamine paavsti poolt	1540
	Augsburgi usundirahu	1555
	Vene-Liivi sõda	1558—1583
	Madalmaade revolutsiooni algus	1566

Sajand		Aastad
	Pärtliöö	1572
	Jermaki sõjakäigu algus Siberisse	1581
	«Võitmatu armaada» hukkumine. . .	1588
XVII	Poola-Rootsi interventsioon Venemaal	1605—1613
	Kolmekümneaastane sõda	1618—1648
	Richelieu valitsemine	1624—1642
	Hmelnitski ülestõus	1648
	Perejaslavli raada	1654

Sisukord.

ESIMENE JAGU.

VARAJANE KESKAEG.

Lk.

I peatükk. **Lääne-Rooma keisririik ja barbarid** . . . 3
§ 1. Barbarite ühiskondlik kord 3
§ 2. Lääne-Rooma keisririigi langemine 7
§ 3. Lääne-Euroopa pärast barbarite vallutusi . . . 9
II peatükk. **Ida-Rooma (Bütsantsi) keisririik ja slaavlased** . 13
§ 1. Rooma keisririigi taastamiskatse 13
§ 2. Revolutsioonilised liikumised ja barbarite vallutused 21
§ 3. Bütsants ja slaavlased 24
§ 4. Bütsants VIII—XI sajandil 27
III peatükk. **Araabia kalifaat** 33
§ 1. Araablaste vallutused 33
§ 2. Kalifaadi lagunemine 41
IV peatükk. **Frangi riik** 45
§ 1. Frangi riik Merovingide ajal 45
§ 2. Esimesed Karolingid 49
§ 3. Karl Suur 52
V peatükk. **Lääne-Euroopa IX—XI sajandil** 55
§ 1. Feodaalkorra õitseaeg 55
§ 2. Keisririik ja paavstlus 66
§ 3. Lääneslaavlased 74
VI peatükk. **Kiievi-Venemaa** 80
VII peatükk. **Varajase keskaja kultuur** 88
§ 1. Lääne-Euroopa 88
§ 2. Ida-Euroopa 91
§ 3. Kultuur kalifaadi maades 95
§ 4. India 98
§ 5. Hiina 102

TEINE JAGU.

EUROOPA JA AASIA XI—XV SAJANDIL.

Lk.

VIII peatükk. **Linnad ja kaubandus XI—XIII sajandil** . . . 109
IX peatükk. **Ristisõjad** 120
§ 1. Ristisõdade algus 120
§ 2. Järgmised ristisõjad 126
X peatükk. **Mongolite maadevallutused** 130
XI peatükk. **Elu-olu ja kultuur XII—XIII sajandil** . . . 138
§ 1. Talupoegade ja feodaalide elu 138
§ 2. Linlaste elu 145
§ 3. Usund ja kirik 147
§ 4. Kool, teadus ja kunst 156
§ 5. Idamaade ja Venemaa kultuur 161
XII peatükk. **Feodaalsete monarhiate tugevnemine** . . . 166
§ 1. Prantsusmaa ja Inglismaa XI—XIII saj. . . . 166
§ 2. Saja-aastane sõda ja talupoegade ülestõusud . . 177
§ 3. Prantsusmaa ja Inglismaa pärast Saja-aastast sõda 189
§ 4. Hispaania XI—XV sajandil 195
§ 5. Vene riigi tekkimine (XIV—XV sajand) . . . 201
XIII peatükk. **Saksamaa XII—XV sajandil** 207
§ 1. Vallutused Itaalias 207
§ 2. Vallutused Idas 211
§ 3. Linnad. Saksamaa killunemine 216
XIV peatükk. **Tšehhimaa XII—XV sajandil ja hussiitide liikumine** 220
XV peatükk. **Itaalia XIII—XV sajandil** 227
XVI peatükk. **Kagu-Euroopa ja Aasia XIV—XV sajandil** . 238
XVII peatükk. **Euroopa kultuur XIV—XV sajandil** 247
§ 1. Itaalia renessanss 247
§ 2. Humanistid Inglismaal, Prantsusmaal, Madalmaades ja Saksamaal 252
§ 3. Ida-Euroopa kultuur 257

KOLMAS JAGU

HILISKESKAEG.

XVIII peatükk. **Suured maadeavastused ja kolooniate vallutamise algus** 261
§ 1. Ameerika ja meretee Indiasse avastamine . . . 262
§ 2. Eurooplaste koloniaalpoliitika 266

Lk.
XIX peatükk. **Reformatsioon ja talupoegade sõda** 274
§ 1. Saksamaa reformatsiooni eel 274
§ 2. Reformatsiooni algus 276
§ 3. Talupoegade sõda 279
§ 4. Mõõduka reformatsiooni kindlustamine 284
§ 5. Kalvinism. Katoliiklik reaktsioon 286
XX peatükk. **Absolutistlik monarhia Prantsusmaal** . . . 290
§ 1. Kuningavõimu tugevnemine 290
§ 2. Kodusõjad Prantsusmaal 293
§ 3. Absolutismi tugevnemine Prantsusmaal . . . 297
XXI peatükk. **Inglismaa XVI sajandil ja XVII sajandi algul** . 302
§ 1. Kapitalismi arengu algus Inglismaal 302
§ 2. Kuninga absolutism ja reformatsioon 304
§ 3. Kaubanduspoliitika 307
XXII peatükk. **Madalmaade revolutsioon** 311
§ 1. Madalmaad Hispaania võimu all 311
§ 2. Revolutsioon Madalmaades 313
§ 3. Holland XVII sajandil 318
XXIII peatükk. **Venemaa ja Poola XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel** 321
§ 1. Venemaa paljurahvuseliseks tsentraliseeritud riigiks muutumise algus 321
§ 2. Panide võimutsemine Poolas XV—XVII sajandil . 332
§ 3. Talupoegade sõda ja Poola-Rootsi interventsioon Venemaal 336
§ 4. Vene riik XVII sajandi esimesel poolel 338
XXIV peatükk. **Kolmekümneaastane sõda ja rahvusvaheline olukord XVII sajandi keskel** 342
XXV peatükk. **Tehnik, teaduse ja kunsti tõus XVI sajandil ja XVII sajandi esimesel poolel** 351
XXVI peatükk. **Kapitali esialgne akumulatsioon. Uue aja algus** . 367
Sõnade rõhutamine ja häälduse 370
Kronoloogiline tabel 378

Vastutav toimetaja
M. Pudivere

Keeleline toimetaja
A. Raielo

Tehniline toimetaja
E. Kivistik

Ladumisele antud 18. II 1950. Trükkimisele antud 28. IV 1950. Trükiarv 15 000. Paber 56×79, 1/16. Trükipoognaid 24. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 19,2. Arvestuspoognaid 20,88. MB-03359. Trükikoda „Noor-Eesti", Tartu, Kastani 38. Tellimise nr. 314.

На эстонском языке.
Е. А. Косминский. История средних веков.

Hind rbl. 6.20

RBL. 6.20

A-18459

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00179955 2